

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

**А.А. АЛТМЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ
ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨ
ИНСТИТУТУ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д. 09. 22. 657

Кол жазма укугунда

УДК: 164.02(575.2)(043)

Бабакулова Рая Байназаровна

**СЕМИОЛОГИЯНЫН ТАРЫХЫЙ-ЛОГИКАЛЫК МАҢЫЗЫ
ЖАНА ФИЛОСОФЕМАЛЫК ФОРМАЛАРЫ**

09. 00. 03 – философиянын тарыхы

Илимий жетекчи: Исаков Кубанычбек Абдыкадырович - философия
илимдеринин доктору, профессор

Философия илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯЛЫК ИДЕЯЛАРДЫ ТАЛДООНУН ИЛИМИЙ ЖАНА ТАРЫХЫЙ - ФИЛОСОФИЯЛЫК РЕФЛЕКСИЯСЫ	11
1.1. Семиологияны теориялык жактан аңдоонун жалпыланган концептуалдык реконструкциясы.....	11
1.2. Семиологиянын тарыхый-философиялык табияты жана алардын концептуалдык өзгөчөлүктөрү.....	46
I ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК	61
II ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯНЫН ТЕОРИЯЛЫК МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ	62
2.1. Символ жана белгилердин семантикалык детерминанттары жана алардын диалектикалык мүнөзү.....	62
2.2. Семиологиядагы тилдик универсалдуулуктун коммуникативдүү табияты: логико-философиялык талдоо.....	87
II ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК	112
III. ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯЛЫК - СИМВОЛДУУЛУКТУН КЫРГЫЗ РУХИЙ ТУРМУШУНДАГЫ ОРДУ	113
3.1. Кыргыздардын салттуу маданиятындагы символдуулуктун семантикасы.....	113
3.2. Кыргыздардын рухий тажырыйбасында лексеманын жана эпикалык феномендин семиологиялык өзгөчөлүктөрү.....	133
III ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК	161
КОРУТУНДУ	162
ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАР	164

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Ааламдашуу шартында этномаданий процесстерди, идеологиялык жана рухий баалуулуктарды изилдөө жандана баштады. Учурда кыргыз коомчулугунда дүйнө таанымдан баш тарткан муундар, нарк системасынын бузулушу этникалык жана социалдык идентификацияга коркунуч келтирүүдө. Коомдун ушул сыяктуу өткөөл мезгилинде – доордун, замандын, муундардын өзгөрүүсү, салт байланышынын бузулуусун шарттоодо. Мындай кырдаалда "адам – коом – маданият" үчилтигинин өз ара мамилеси катары белгилер, символдор, коддор аркылуу түшүнүү жагдайы күндөн-күнгө өсүп өнүгүүдө. Бул контекстен алып караганда маданият символикалык чөйрө катары көрүнөт жана символикалык реалдуулук – маданияттын терең руханий мазмунун, рухий чындыкты түшүндүрүүнүн универсалдуу жолу катары ачып берүүдө адамдын табиятын жана анын дүйнөдөгү ордун түшүнө алабыз. Ушуга байланыштуу - философия, анын предмети, дүйнөнүн сүрөттөлүшү жана көз караштардын жана идеялардын системасын билүү жолдору, баалуулуктар жана идеалдар, символдор жана архетиптер, салттар системалуу бир бүтүн катары философиялык түшүнүүнүн негиздери, өзгөчөлүктөрү, катылган символикалык маанилер коомдук-гуманитардык багыттардын өкүлдөрүнүн кызыгуусун туудурат.

Биздин изилдөөбүздүн актуалдуулугу негизинен илимий-теориялык мүнөзгө ээ. Бул эмгек семиологиянын философиялык формаларын же семиософия сыяктуу илимдин тарыхый-логикалык илимий жагдайына назар салган теориялык иш болуп саналат. Семиологиянын (семиотиканын) өзү Ф. де Соссюр тарабынан проекциялык илим катары иштелип чыккан. Р. Барт семиологияны жана таксономияны камтышы керек болгон артрология (бөлүнүү жөнүндөгү илим) сыяктуу проективдүү дисциплинаны сунуш кылган. Анын үстүнө, семиология жана таксономия жөнүндө айтып жатып, Р. Барт булар негизинен чар жайыт долбоорлор экенин билдирген. Р.

Барттын планы негизинен Ж. Дерриданын проективдүү дисциплинасындагы – грамматикада (жазуу илими) ишке ашкан.

Философиянын семиологиялык аспектин изилдөө азыркы тил философиясынын бардык негизги багыттарында өнүккөн философияны жаңыча түшүнүү үчүн актуалдуу. Интегралдык семиологиялык мамиле философиялык өз алдынча ой жүгүртүүнүн тереңдешине жана метафилософиянын өнүгүшүнө салым кошо алат. Семиологиялы методдорду колдонуу философияны объективдүү жана салыштырмалуу (идеологиялык жана саясий) түшүнүүгө алып келиши мүмкүн, бул азыркы учурда өзүнүн келечектеги жолдорун аныктап жаткан философия үчүн өзгөчө маанилүү.

Изилдөөнүн дагы бир окутуу жагдайы философиянын семиологиялык аспектин аныктоо, анын тарыхый-логикалык, маданий функцияларын жана маданияттын, илим, искусство, дин жана философиялык окууларды классификациялоо маселесин кароодо да абдан актуалдуу болуп саналат.

Диссертациялык иштин темасынын ири илимий программалар (долборлоор) жана изилдөө иштери менен байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академик А.Алтмышбаев атындагы Философия, укук жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунун илимий иштеринин негизинде ишке ашырылды жана Кыргыз Республикасынын Президентинин “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы” аттуу приоритеттүү алгачкы жарлыгына туура келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Семиологиялык концепт-идеялардын генезисин, табиятын жана эволюциясын тарыхый-логикалык өңүттөн анализге алуу менен, анын методологиялык, классикалык жана улуттук мүнөзгө ээ болгон маани-маңызын илимий назарияттын элегинен өткөрүү болуп саналат.

Аталган максатты жетишерлик деңгээлде ишке ашырууга багытталган диссертациялык изилдөөдө төмөнкү милдеттери аныкталган жана аларды чечүү талап кылынды:

- Семиологиянын теориялык жактан андоонун жалпыланган концептерин изилдөөгө алган илимий эмгектерге анализ берүү менен жана алар теориялык булак катары конкреттүү ойлом материалдарынын негизинде аныктоого алган алгылыктуу учурларын ачып көрсөтүү;

- Семиологиянын тарыхый-логикалык табиятын жана алардын концептуалдык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;

- Символ жана белгилердин семантикалык детерминанттарын жана алардын диалектикалык мүнөзүн методологиялык жана илимий-теориялык реконструкцияларын гуманитардык таризде талдоого алуу;

- Семиологиядагы тилдик универсалдуулуктун коммуникативдүү табиятын логикалык жана философиялык аспектиде маңызын изилдөөгө байланыштуу айрым маселелерди конкреттештирүү;

- Кыргыздардын салттуу маданияттындагы символдуулуктун семантикасынын өзгөчө мүнөзгө ээ болгон жагдайларын тактоо;

- Кыргыздардын рухий тажырыйбасындагы лексеманын (сөз өнөрчүлүктүн) жана эпикалык феномендердин семиологиялык өзгөчөлүктөрүнүн философиялык мүнөзүн тактоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары илимий иште негизинен алгачкы ирет буга чейинки изилдөөлөрдөн айрымаланып семиологиялык концептер тарыхый-логикалык рефлексияда талдоого алынды, ошондой эле бул иште жалпы социофилософиялык (дүйнө караштык) жоболор тарыхый-философиялык концептер менен тыгыз байланыштырылып каралып, идеялык жана гуманисттик компонент-философемалардын мазмунун далилдүү негиздер аркылуу айкындоого аракеттер жасалды. Диссертациялык иштин жаңылыгы иретинде төмөнкү жоболор аныкталды:

- Семиологиянын теориялык жактан андоонун жалпыланган концептерин изилдөөгө алган илимий эмгектерге анализ берүү менен алар теориялык булак катары конкреттүү ойлом материалдарынын негизинде аныктоого алган алгылыктуу жагдайлары анализге алынды;

- Семиологиянын тарыхый-логикалык табияты жана алардын концептуалдык өзгөчөлүктөрү илимий фактылардын, аргументтердин негизинде далилденди;

- Символ жана белгилердин семантикалык детерминанттары жана алардын диалектикалык мүнөзү методологиялык жана илимий-теориялык реконструкциялары гуманитардык таризде тарыхый-логикалык жактан дагы бир ирет илимий проекциядан өттү;

- Семиологиядагы тилдик универсалдуулуктун коммуникативдүү табияты логикалык жана философиялык мааниси тарыхый-философиялык жана илимий методологиялык жагдайдан каралды;

- Кыргыздардын салттуу маданияттындагы символдуулуктун семантикасынын өзгөчө мүнөзгө ээ болгон жагдайларынын дүйнөкараштык маңызынын өзгөчөлүктөрү аныкталды;

- Кыргыздардын рухий тажырыйбасындагы лексеманын (сөз өнөрчүлүктүн) жана эпикалык феномендердин семиологиялык өзгөчөлүктөрү философемалык мүнөзү тарыхый-логикалык ойлом материалдары такталды.

Алынган натыйжалардын теориялык маанилүүлүгү
семиологиянын тарыхый-логикалык маңызын жана философемалык формалары анын эволюциясы туурасындагы философиялык билимдерди андан ары кенейтүүдө жана тереңдетүүдө турат. Тарыхый-логикалык жобого ылайык, жалпыланып, изилдөө процессинде алынган материалдар, ошондой эле натыйжалар семиология, семиотика жана алардын философемалык формалары менен байланышкан маселелерди талдоодо колдонулушу ыктымал.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.
Диссертациянын материалдары, изилдөө процессинде алынган негизги жоболор менен корутундулар ЖОЖдордун, колледждердин окутуучулары тарабынан гуманитардык дисциплиналар боюнча лекциялык курстарды, атайын курстарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле илимий иштин практикалык мааниси болсо, биздин изилдөөбүздө берилген

тыянактар, сунуштар философия, философиянын тарыхы, этика, эстетика, логика илиминдеги жана кыргыз философиясынын тарыхындагы илимий-теориялык бөксөлүктү толтуруп, аталган илимдер боюнча жогорку окуу жайларынын жана орто мектептердин окуу программаларын, окуу китептерин түзүүдө, ошондой эле аспиранттардын, изденүүчүлөрдүн жана ушул тармакка кызыккандардын изилдөөлөрүндө пайдаланылат деген ойдобуз.

Коргоого сунушталган негизги жоболор. Семиологиялык идеялардын жана анын теориялык концепцияларынын негизинде тарыхый-логикалык анализдөө изилдөөнүн төмөнкү коргой турган жоболорун белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзөт:

1. Семиологиянын калыптануусу өткөн кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымына жана 70-жылдардын биринчи жарымына туура келет. Дал ушул жылдары Тарту шаарында «Труды по знаковым системам» сериялуу жыйнагы чыгып, анда “Новое в лингвистике”, “В вопросах философии” чыгарылыштарында жана башка илимий басылмаларда семиологиялык жана семиотикалык проблемаларга арналган ары кызыктуу, ары пайдалуу макалалар, илимий эмгектер жарыкка чыгып турган. Ошол мезгилдерде семиология предметине талдоо жүргүзүүгө жана семиотикалык ыкмалардын жана методдордун өзгөчөлүктөрүнө чоң көңүл бурула баштаган. Буга мисал катары “Вопросы философии” журналына чыккан И.И. Ревзиндин “От структурной лингвистики к семиотике”, Г.П. Щедровицкий менен В. Н. Садовскийдин “К характеристике основных направлений исследования знака в логике, психологии и языкознании” ж.б. макалаларын келтирүүгө болот. Дал ушуга окшогон көптөгөн эмгектер Россияда жана башка өлкөлөрдө семиологиялык изилдөөлөрдүн башатын түзүүгө негиз болду.

2. Белгилер жөнүндөгү тарыхый жактан пайда болгон концептер, көз караштар: семиология теориясы (Пирс, Моррис), белги системалар теориясы (Соссюр, Ельмслев), тесттин теориясы (Барт, Кристева), түрдүү типтердеги белги системаларына салыштырма анализ (Бенвенист, Лотман, Эко) ж.б.у.с.

көптөгөн концепциялар жаралды. Бул концепциялар альтернативдик мүнөздө деп бааланганы менен алардын биринен экинчисине өтүшү же аралаш түрдө колдонулушу изилдөөгө алынган предметтин түрдүү касиеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө негизделет.

3. Учурда адам баласынын күндөлүк турмуш-тиричилиги символдорго жана белгилерге жык толгон, ошондуктан К. Леви-Стросс символдордон жана белгилерден адамдын акыл-эси жетпеген түшүнүктөргө, Аалам түзүмүндөгү түшүнүккө карай жолду таптым деген философиялык ойду айткан.

4. Тилге логико-семантикалык анализ жасоо (логикалык семантика) логикалык изилдөөлөрдүн өзгөчө бир багыты катары XX кылымдын 20-30-жылдарында Г. Фрегенин, Б. Расселдин, Л. Витгенштейндин, А. Тарскийдин, Р. Карнаптын жана башкалардын эмгектеринде калыптана баштаган. Аталган философтор тилди металогикумунун негизинде семантикалык, синтаксистик жана прагматикалык аспектилерде изилдөөгө алышкан. Ар бир тилдин (ирилешкен тилдердин) сүйлөмдүк курулушу жана курамдык бөлүктөрү ар түрдүүчө болот. Мисалы, түрк тилдеринде этиш-баяндооч дээрлик дайыма сүйлөмдүн аягында келет. Бирок, башка сүйлөм мүчөлөрүн-кептик бирдиктерди да өз орду менен коюу, аларга мүчөлөрдү туура улоо зарыл. Демек, бул жерде конкреттүү сөздөр гана эмес, өз алдынча эч кандай мааниге ээ болбогон мүчөлөр да белгилик мааниге ээ деп жыйынтык чыгарууга болот.

5. Башка элдерге салыштырмалуу кыргыздар символдук белгилерге жана ишенимдерге өзгөчө көңүл бурат десек жаңылышпаган болор элек. Буга кыргыздардагы адам аттары эң сонун мисал, мурда сапаттуу медицинанын дээрлик жоктугунан бала өлүмү көп болуп, балага көз тийбесин деп Тезекбай, Итибай, Токтокүчүк, Байдөбөт, Тешебай, Балтабай, деген сыяктуу аттарды коюшкан. Орунбай, Орунгүл апасынан курсакта калган уул, кызга же акыркысы болсун деп коюлса, Кенжебек, Кенжайым, Болдукан деген аттар көп балалуу болуп, нак эле акыркысы болсун деген тилекте коюлган. Жалаң кыз болуп, уул тилеген үй-бүлө кыздарына Уулкан, Бурул, Үмүт,

Улболсун, Жаңыл деген сыяктуу аттарды коюшкан. Жогоруда аталып кеткен аттарды биз жаңы туулган балага коюлган үмүттүү белги, символдук каалоо десек жаңылышпайбыз.

6. Кыргыз элинин рухий тажырыйбасында жана оозеки чыгармачылыгында жазгыч жана төкмө акын, манасчылар көптөгөн чыгармаларды калтырышкан жана алардын чыгармалары жыйнактарга киргизилген. Кошок айтуу салты кыргыздарда эзелтеден бери болуп келген. Уламыштар боюнча Калыгул олуя сыктуулар окуяны алдын ала билген деп айтылып келет, бирок анын чын-төгүнүн далилдөө оңой жумуш эмес. Тыныбек, Саякбай, Сагынбай баш болгон манасчылар “Манас” айтып калууларын түрдүү окуялар менен баланыштырышат. Бири жоокерлер дем алып отурган өргөгө кокусунан туш келип калып, Каныкейдин колунан кымыз ичишкен болсо, биринин оозуна уктап жатканда кызырлар кум сыяктуу куюлган нерсени (алардын түшүнүгү боюнча кутту) куюп жиберешет, башка бирөөнү Бакай “Манас” айтасың деп катуу-катуу айтып демиткен жана ушул сыяктуулар. Биздин оюбузча, булардын бардыгы манасчылыкка катуу берилип жана ага биротоло кызыгып алгандар туш болгон галлюцинация.

Диссертанттын жеке салымы. Изденүүчү тарабынан семиологиянын тарыхый-логикалык маңызын жана философемалык формалары анын эволюциясын философиялык проекцияда карап, атайын илимий объект катары талдоого алып олтургандыгында. Мындан сырткары диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору философия, логика, философиянын тарыхындагы, эстетика, культурология илимдериндеги жана маданий-эстетикалык маселелерди изилдөөдөгү жеке салымы болуп эсептелет жана семиологиялык концептердин философиялык формаларынын маани-мазмунун ачып берүүдөгү кыргыз илимий коомчулугунда алгачкылардан болуп тарыхый-философиялык өңүттөн иликтөөгө алган.

Иштин апробацияланышы. Илимий иштеги негизги ойлор, корутундулар, сунуштар ОшМУнун студенттери үчүн өткөн лекцияларда,

атайын курстарда, семинарларда, эл аралык жана жергиликтүү мүнөздөгү илимий-практикалык жыйындардагы докладдардын мазмунун камтыган макалаларда чагылдырылган. Илимий иштин концепциялары жана теориялык жыйынтыктары алгач КРдин УИАсынын түштүк бөлүмүнүн гуманитардык жана аймактык изилдөөлөр институтунун жыйынында талкууланды жана жактырылды.

Илимий иштин жыйынтыктарынын басылмаларда чагылышы. Диссертациянын негизги натыйжалары менен теориялык жоболору илимий журналдарда жана жыйнактарда чагылдырылып, 15 илимий макала жарыкка чыкты. Алардын ичинен 3сү РИНЦ системасындагы чет элдик басылмаларда жарыяланды. Жарык көргөн басылмалар КРнын Президентине караштуу УАКнын талаптарына шайкеш келет.

Диссертациялык иштин көлөмү жана курамы. Жалпы көлөмү 182 беттен турган диссертациялык иш изилдөөнүн максаттары, милдеттерине шайкеш келет жана илимий иштин негизин камтыган киришүүдөн, үч главадан, алты параграфтан, корутунду бөлүмүнөн, 211 аталыштагы пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯЛЫК ИДЕЯЛАРДЫ ТАЛДООНУН ИЛИМИЙ ЖАНА ТАРЫХЫЙ - ФИЛОСОФИЯЛЫК РЕФЛЕКСИЯСЫ

1.1. Семиологияны теориялык жактан андоонун жалпыланган концептуалдык реконструкциясы

Семиология өз алдынча дисциплина катары салыштырмалуу түрдө жакында эле пайда болгон, бирок XVII кылымда эле англис философу Джон Локк анын маани-маңызына жана илимдеги ордуна так аныктама берген. Ал илимдердин бөлүнүшү тууралуу сөз кылуу менен мынтип жазган: “Семиология” “белгилер тууралуу окуу” - деп атоо менен анын милдети – буюмдарды түшүнүү же өз билимин башкаларга берүү үчүн акыл-эс колдонгон белгилердин табиятын жарандарга үйрөтүү” – деп баса белгилеген[].

Белги системаларын үйрөнүүнүн семиология ыкмасы Готфрид Вильгельм Лейбництин (XVII кылымдын акыры) логико-математикалык эмгектеринде чагылдырылган. Ал өзүнүн “универсалдык эсептөө” концепциясы аркылуу математикалык логиканын жана семиотиканын негизги принциптерине аныктама берүүгө чоң салым кошкон.

Ал “белгилер” (кээде “мүнөз” деп да айткан) буюмдун терең табиятын кыскача чагылдырат жана мында ой жүгүртүү таң каларлыктай түрдө кыскарат” - деп жазган []. Лейбниц өзүнүн системасында түшүнүктү символго, символду санга жеткирүүгө, акыры аягында сандардын жана символдордун жардамы менен символдук эсептөөнү, ой жүгүртүүнү калыптандырууга аракет жасаган. Анын бул оюн жана максатын азыркы эсептөө машиналарынын аткарган кызматы менен салыштырып көрүңүз, бирок ал мезгилдерде бул көпчүлүк үчүн ойго келбеген иш болгон. Локк жана Лейбництен кийин семиотика, семиологияга XVIII кылымдан баштап жалпы окумуштуулар коомунда таанылган илим тармагына айлана баштады. Азыркы логикалык жактан туура багытка түшкөн семиологиялык түзүүчүсү жана баштоочусу Чарльз Пирс (1839-1914) болгон. Пирстин белгилер теориясы анын тилинин метафоралык мүнөзүнө байланыштуу түшүнүү бир

топ татаал. Анын айрым оригиналдуу идеяларын мисалы, адамдын белги катары чыгуучу ойлорун логиканын тилине оңой-олтоң сала коюу абдан татаал. Ошол эле убакта Пирстин метафораларынын ичинен семиологиялык илимий жактан изилдөө боюнча бир топ перспективаларды (мисалы, бир адамдын ички жан дүйнөсүндөгү эки quasi-акылдын диалогу тууралуу ой жүгүртүүлөр) табууга болот.

Жалпы семиологиялык бир бөлүмү катары табигый тилдин белгилерин лингвистикалык изилдөөгө алуунун европалык традициясы Фердинанд де Соссюрдун (1857-1913) эмгектеринде алгачкылардан болуп берилген. Ал илимдин белгилик мамиле тармагын изилдөөгө алуу менен мынтип жазат: “Коомдун жашоо-тиричилигиндеги белгилерди изилдөөгө алуучу илим тармагы бар деп толук түрдө эсептөөгө болот; бул илим социалдык психологиянын, деги эле, жалпы психологиянын ажырагыс бир бөлүмүнө айланарына эч кандай шек жок жана аны биз семиология деп атадык” [].

Тилди семиологиялык системалардын бири катары кароо бардык социалдык илимдердин негизине жатат деп белгилөө менен де Соссюр: “... муну менен лингвистика проблемасынын гана эмес элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, жалпы эле кайсыл бир улутка тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн көп жактары ачылат. Демек, бул өзгөчөлүктөрдү жана көрүнүштөрдү семиологиянын ичине топтоо зарылчылыктары келип чыгат”, - деп жазган [].

Фердинанд де Соссюрдун структуралык программасы конкреттүү илимдердин да семиотикалык изилдөөлөрүнө негиз боло алды. Эң алгачкы семиологиялык дисциплина болуп структуралык лингвистика эсептелет. Лингвистиканын мисалдары жана үлгүлөрү боюнча тилдик белгилердин ички маанисин моделдөө жана аныктоо адабият таанууда жана эстетикада, психологияда жана педагогикада (Ж. Пиаженин швейцариялык мектеби, Л. Выготскийдин эмгектери ж.б.), этнологияда, антропологияда, маданият таанууда, тарыхта жана башка илимдер тармагында колдонууга жана өнүгүүгө ээ боло алды.

XX кылымдын 50-жылдарында пайда болгон азыркы семиология илиминин түзүлүшүнө, калыптанышына жана андан ары өнүгүшүнө структуралык лингвистика, маалымат теориясы жана практикасы, кибернетика жана логика ж.б. илимдери өз салымын кошо алды. *Семиология* илимине эң эле жөнөкөй түшүнүк бергенде, ал *белгилик системаларды же белгилердин системасын изилдөөгө алуучу илим тармагы, жалпы теориялардын жыйындысы* (же илимий теориялардын комплекси) жана ал белгилердин ар бири кандайдыр маанини билдирип турат. Белги системаларына табигый тилди (сүйлөшүү тилин), жасалма (искусственныe) тилдерди, абалды, шарт-жагдайды билдирүүчү белгилерди, сүрөт искусствосунун, театрдын, музыканын, архитектуранын, кинонун, башкаруунун жана түшүндүрүүнүн ар кандай татаал системасынын тилдерин, кибернетиканын позициясынан алып караганда, машинанын, станоктун, приборлордун жана алардын схемаларынын, тирүү организмдердин жана алардын айрым подсистемаларынын, социалдык мамилелердин, жалпы эле коомдун тилдерин мисал катары келтирсек болот.

Семиология – мамиле, карым-катнаш процессинде адамдар (адамдар гана эмес жаныбарлар, ал түгүл, машиналар да) колдонуучу *коммуникативдик системалар жана белгилер жөнүндөгү илим*. Биз кайсыл бир тилде сүйлөп же жазып жатабызбы, футболдук матчты же Рио-де-Жанейродогу карнавалды көрүп отурабызбы, космостон келген сигналдарды угуп жатабызбы, дельфиндердин тилин дешифровка кылуудабызбы, айтор, кандайдыр бир коммуникациялык системага кошулууга, келип жаткан сигнал жана белгилердин жардамы менен кандайдыр бир маалымат алууга умтулабыз (маалымат алгандыгыбыз, ал сигналдарды түшүнгөндүгүбүз же түшүнө албагандыгыбыз маанилүү эмес). *Маалымат алуусуз, аны сактоосуз жана башкаларга берүүсүз адам жашоосун элестетүү мүмкүн эмес.*

Семиология тууралуу сөз кылууда анын төмөнкүчө эки түрдүү аспектин айырмалай билүү зарыл: биринчиден, ал табигый түрдө ачык байкалбаган көрүнүштөрдү, окуяларды жана белгилерди аларга анализ берүү

менен чагылдырат, экинчиден, семиология өзгөчө бир илимий психологиянын тармагы катары буюмду, көрүнүштү ж.б. аң-сезимдүү түрдө таанып-билет.

Семиологиянын калыптануусу өткөн кылымдын 60-жылдарынын экинчи жарымына жана 70-жылдардын биринчи жарымына туура келет. Дал ушул жылдары Тарту шаарында «Труды по знаковым системам» (75) сериялуу жыйнагы чыгып, аларда жана “Новое в лингвистике”, “В вопросах философии” чыгарылыштарында жана башка илимий басылмаларда семиологиянын проблемаларына арналган ары кызыктуу, ары пайдалуу макалалар, илимий эмгектер жарыкка чыгып турган. Ошол эле учурда семиотикалык изилдөөлөр бири-биринен айырмаланган эки багытта жүрүп турду: белгилердин жана белги системаларынын түрдүү типтеринин (мисалы, тил жана адабий, табигый илимдерде, математикада, иш-аракеттердин түрдүү тармактарында - жарнактарда, жол белгилеринде, ойнолуучу карталарда ж.б.у.с.) эмпирикалык жана теориялык изилдөөгө алынуусу менен катар рефлексияга, тактап айтканда, семиологиялык предметине талдоо жүргүзүүгө жана семиотикалык ыкмалардын жана методдордун өзгөчөлүктөрүнө чоң көңүл бурула баштады. Буга мисал катары “Вопросы философии” журналына чыккан И.И. Ревзиндин “От структурной лингвистики к семиотике”, Г.П. Щедровицкий менен В. Н. Садовскийдин “К характеристике основных направлений исследования знака в логике, психологии и языкознании” ж.б. макалаларын келтирүүгө болот. Дал ушуга окшогон көптөгөн эмгектер Россияда семиологиялык изилдөөлөргө методологиялык негиз түздү жана кийинки эки он жылдыктар ичинде чет өлкөлүк семиологияга атаандаштыкка толук жөндөмдүү семиотиканын вариантын түзүүгө мүмкүнчүлүк жаралды.

Тексттерде “семиотика” жана “семиология” түшүнүктөрү катарлаш колдонула бергени менен алар синонимдер катары эмес мааниси боюнча бири-бирине дал келбеген аталыштар катары трактовкаланат. Семиологияга түрдүү семиосистемалардан семиотикалык каражаттардын уюштурулуш

принциптерин аныктаган жана кайсыл бир анык деңгээлдеги мамиле-катышты изилдеген семиотикалык изилдөөлөр болуп саналат. Мындай аныктама берилген жана кабыл алынган семиология семиографиядан (предметтердин жана көрүнүштөрдүн конкреттүү сүрөттөлүшү) жана семиософиядан (предметтер жана көрүнүштөр тууралуу философиялык ой жүгүртүү) айырмаланат.

«Семиотика» деп азыркы күндө жалпысынан белгилер жөнүндөгү бардык илимдердин тармагын аташат, ага белгилердин сүрөттөлүшү да, философиялык баа берилиши да, маани-маңызынын ачылышы да, теориясы да киргизилет. Семиотикалык изилдөөлөрдүн түрдүү тектүүлүгү анын, жок эле дегенде, биз жогоруда атап өткөн «семиографикалык», «семиологиялык» жана «семиософиялык» үч деңгээли тууралуу сөз кылууга мүмкүнчүлүк берет.

Жогорудагыдай ич ара айырмалоо менен *семиографияга* семиотикалык бирдиктерди сүрөттөө, алардын курамына жана ошондой эле түзүлүш ымаларына жана интерпретацияланышына түшүнүк берүү милдеттери жүктөлөт. Көпчүлүк семиографиялык изилдөөлөр түрдүү улуттардын, жергиликтүү элдердин тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн жана грамматикасын, акустикалык өзгөчөлүктөрүн, калктын геральдикасын, эмблематикасын, нумизматикасын жана фалеристикасын ж.б. эске алуу менен жүргүзүлөт да, көп учурларда ал изилдөөлөр семиотика менен байланыштырылбай да калат. Чынында да, айрым элдерде оң мааниге ээ белги же символика башка бир элдерде, тескерисинче, терс мааниге ээ болуп калышы толук мүмкүн.

Терең алып караганда, кептин бардыгы конкреттүү белгилерди, белгилер системасын сүрөттөө эмес, ал белгилердин кандай максатта түзүлгөндүгүн, эмнени билдирерин, коомдо кандай милдет аткараарын изилдөө жана андап таануу болуп эсептелет. Бул максаттан алып караганда, семиографиялык изилдөөлөрдө белгилер, сигналдар, индекстер, символдор, моделдер ж.б. менен салыштырылат, алардын айырмачылыктары жана окшоштуктары аныкталат, алардын ар биринин канчалык деңгээлде

коммуникациялык милдет аткаруусуна баа берилет. Семиотикалык каражаттарга тиешелүү универсалийлер аныкталат, белгилерди сүрөттөө схемалары, алардын кандай максатта жана багыттарда кызмат кылуу моделдери түзүлөт. Бул деңгээлде семиотиканы «семиология» деп атоо максатка ылайыктуу жана мында семиотиканын теориялык касиеттери каралат. Семиологияга, жалпысынан алганда, семиографикалык, семиологиялык жана семиософиялык изилдөөлөр кирет. Ч. Моррис «дескриптивдик» жана «таза» семиотикаларды ажырата билүүнү сунуш кылган [Моррис 1983: 44-бет].

Символдордун адам баласынын жашоосундагы, күндөлүк-турмуш-тиричилигиндеги ордуна жана кызматына, символдук белгилердин, мифтик, ритуалдык, улуттук каада-салттык, үрп-адаттык жана архетиптик көз караштардын бири-бири менен болгон өз ара байланыштарына карата философия илиминде көптөгөн жана ар тараптуу көз караштар жашап келет. Бул маселелерди изилдөөгө алууда П.Бергер, Т.Лукман, Д.Ваденбург, Р.Вагнер, К.Гирц, А.Голан, Б.Дешарне, Л.Нефонтен, Э.Дюркгейм, Э.Кассирер, С.Лангер, Л.Леви-Брюль, К.Леви-Стросс, Б.Малиновский, М.Мюллер, В.Вундт, Э.Нойманн, Д.Норман, А.Радклифф-Браун, Э.Сепир, Э.Тайлор, В.Тэрнер, Ц.Тодоров, Л.Уайт, А.Н.Уайтхед, Дж.Фрэзер, Р.Шваллер де Любич, О.Шпенглер, М.Элиаде, К.Г.Юнг сыяктуу алыскы чет өлкөлүк окумуштуулар өздөрүнүнүн ири салымдарын кошо алышкан. Советтик изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да символ дүйнө тааным багытындагы универсалдык ыкма катары каралат жана жана ага адамдын бытиесин жана аң-сезимин аныктоочу, руханий жана социалдык реалдуулукка түшүнүк берүүчү жана ошондой эле улуттук баалуулуктарды сактоочу жана андан ары өнүктүрүүчү маданий жалпы категория катары баа берилет. Буга С.С.Аверинцев, Н.Д.Арутюнова, М.М.Бахтин, А.Н.Веселовский, А.Я.Гуревич, Вяч.Вс.Иванов, В.И.Иванов, А.Ф.Лосев, Ю.М.Лотман, М.К.Мамардашвили, А.М.Пятигорский, Е.М.Мелетинский, Б.А.Парахонский, А.А.Потебня, К.А.Свасьяна А.А.Тахо-Годи, Л.А.Уваров,

Б.А.Успенский, П.А.Флоренский, О.М. ж.б. окумуштуулардын эмгектери жана аларда берилген пикирлер менен көз караштар даана күбө болуп турат. Символ адам турмушунун бардык тараптарында кезигүүчү руханий жана социалдык феномен катары В.И.Антонов, И.А.Бескова, М.С.Евзлин, Г.В.Зубко, О.А.Кармадонов, И.В.Комадорова, А.Ф.Косарев, Н.В.Кулагина, В.М.Пивоев, Н.Н.Рубцов, Е.М.Спирова, С.Г.Сычева, И.Е.Фадеева, Т.М.Фадеева, В.Д.Шинкаренко сыяктуу азыркы орус окумуштууларынын изилдөө темасына айлана алган.

Биздин ата-мекендик философия илиминде символ жана символикалуулук феномени, тилекке каршы, өз алдынча социалдык-философиялык проблема катары карала элек жана биздин бул изилдөөлөрүбүз бул боштукту кандайдыр деңгээлде толтура алат деген ишеничтебиз.

Көчмөн жашоо образынын символикалык табиятынын спецификасынын айрым аспектилерин, мифтик-поэтикалык ой жүгүртүү, этникалык өз алдынчалуулук жана ааламдашуу процесстеринин контекстиндеги символдор менен мифтердин орду жана кызматы жана ошондой эле алардын кыргыз элинин саясий-социалдык жана этносоциалдык аң-сезимине, дүйнө таанымына карата тийгизген функционалдык жана социомаданий таасирлери кыргызстандык философ-окумуштуулардын изилдөөлөрүндө каралгандыгы менен да алардын атайын басым жасап изилдөөгө алган темасына айлана алган эмес.

С.М.Абдрасулов, Ш.Б.Акмолдоева, Г.А.Бакиева, А.К.Джусупбеков, К.Б.Ибраимов, К.К.Молдобаев, Ж.К.Урманбетова ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө кыргыз маданиятындагы символдордун орду жана кызматы түрдүү деңгээлдерде жана масштабдарда каралып өткөн. Совет дооруна чейинки, Совет мезгилиндеги жана азыркы учурдагы кыргыз элинин салттуу маданиятындагы, күндөлүк турмуш-тиричилигиндеги жана каада салттарындагы символдордун маани-маңызын талдоого алуу аракети Г.Э.Садыкованын [караңыз: 429] диссертациялык ишинде болгон.

Ар кандай семиологиялык теория ачык байкалган жана ачык байкалбаган белгилерге ээ, бул болсо предметтин, аны изилдөөнүн жана изилдөөчүнүн философиялык өзгөчөлүктөрүнө жана дүйнө таанымдарына байланыштуу. Семиотиканын предметинин методдунун бул философиялык аспекти биз жогоруда атап өткөн *семиософияны* түзөт. Ага тилдин, белгилердин, аталыштардын ж.б. философиясынын версиялары кирет. «Семиософиялык» мүнөз жана өзгөчөлүк философиянын онтология, гносеология, логика, маданияттын философиясы ж.б. аспектилерин да өз ичине камтыйт. Семиографиядан жана семиологиядан айырмаланып семиософия белгинин сырткы көрүнүштөрүнө, кызматына, жаралуу өзгөчөлүктөрүнө гана эмес анын баалуулугуна, акыл-эсти өстүрүү кызматтарына философиялык өңүттөн баа берет.

Семиография да, семиософия да дайыма эле семиотика менен байланышкан билимдерди чагылдыра бербейт жана алардын кызматтары көпчүлүк учурларда ар түрдүү.

Семиотикалык изилдөөлөр үч деңгээлден турат жана алардын ар бири өз ара байланышта, бул үч деңгээл ырааттуу түрдө бири-бирин улап кетет. Алдыга коюлган максаттарга жана түрдүү кырдаалдарга жараша бул үч деңгээлдин элементтеринин бири-бири менен жуурулушуп кетүүсү да толук күтүлөт.

Кандай болгондо да, семиотикалык изилдөөлөрдүн бардык деңгээлдерин белгилердин түзүлүү максаттарын жана маанилерин ачуунун жалпы принциптерин жана нормаларын аныктоого багыт берип, бириктирип жана өз ара байланыштырып турат. В. Виндельбанд жана Г. Риккерт тарабынан сунуш кылынган «номотетикалык» жана «идиографиялык» айырмалоо методдорун эске алуу менен семиотикалык изилдөөлөрдүн «номотетикалык» багыты тууралуу да сөз кылууга болот, мында айрым белгилерге жана тексттерге талдоо жүргүзүүдө, аларга мүнөздөмө берүүдө кандайдыр бир жалпылыктарды аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бул мааниден алып караганда, ал бир белгини жекелештирүү, аны башка

белгилер менен байланыштырбай өз алдынча кароо мүмкүн эмес, деги эле табиятта бардык нерселер, кубулуштар жана түшүнүктөр бири экинчиси менен ар кандай деңгээлде өз ара байланышып тургандыгы да ушул себептүү.

Семиологиялык дагы бир түрү - *метасемиотика*, анын предмети-белгилер жана алар тууралуу илимдин жаралышы, өнүгүшү, калыптанышы, ич ара бөлүнүшү, илимдин башка түрлөрү менен болгон сырткы байланыштары. Тактап айтканда, бул метаилимге семиотика илиминин конкреттүү-илимий жана философиялык дисциплиналар менен болгон эки тараптуу өзгөчөлүктөргө ээ болгон байланыштар мүнөздүү. Бир тараптан алып караганда, семиотика башка илимдерден (логика, лингвистика, психология ж.б.) өз башатын жана тамырын тапса, экинчи тараптан алып караганда, семиотиканын өзү башка илимдерге изилдөө материалына мүнөздөмө берүүгө, аны сүрөттөөгө көмөк көрсөтөт. Тигил учурда да, бул учурда да семиотика илими өз алдынчалуулугун сактап кала алат. Жөнөкөй тил менен айтканда, семиотика өз алдынча илим катары башка илимдердин негизинде жаралуу менен кайра эле алардын өздөрүнө жардамга келип жатат.

Философия илимдери (онтология, гносеология, логика, маданият философиясы ж.б.) үчүн семиология буюмдардын белгилерин жана касиеттерин конкреттештирүү үчүн, ал эми социология, маданият таануу, этнология сыяктуу философиялык эмес илимдер үчүн нерселердин адам үчүн болгон маани-маңызын таанып-билүү үчүн кызмат кылат. Ошол эле учурда аталган илимдердин тармактарынын бардыгы «-логия» болуу менен өз предметтеринин жана изилдөөгө алган материалдарынын түрдүү касиеттерин теориялык жактан жалпылайт. Бул илимдер сыяктуу семиология «-графия» болуу менен тил таануу, фольклористика, этнография, маданият таануу ж.б. дисциплиналарда конкреттүү белгилерге жана сүрөттөлүштөргө мүнөздөмө берет, жаралыш тарыхын изилдөөгө алат, ал белгилердин маанисин аныктайт [караңыз, “Различение этнографии и этнологии” Леви-Строс 2001: 369-бет; “Иконография жана иконология” Панофский 1999:

48–49-беттер]. Дал ушул лингвистикалык терминдерди жана изилдөөлөрдү жалпылоо үчүн Ф. де Соссюр 1894-жылдан баштап «семиология» терминин колдон баштаган ([араңыз.: Соссюр 1990: 103, 196, 200-беттер; жана Соссюр 1977: 54–55-беттер, 101-бет]. [Л.Ф. Чертов. “Знаковая призма. Статьи по общей и пространственной семиотике”. 2014. 4-5-беттер].

Биз дүйнөлүк ой жүгүртүүлөрдүн жетишкендиктерин ассимиляциялаштыруу менен гуманитардык дисциплиналар тууралуу сөз кылып жатабыз (а семиотика болсо өз багыты жана изилдөө масаттары боюнча гуманитардык дисциплина болуп эсептелет). Семиологиянын жалпы облигинде, эң башкысы, бул илимдин тармагынын методологиясында жана ой жүгүртүү стилдеринде кыргыз элинин менталитети ачык байкалат. Кыргыз эли семиология илиминин бар экендиги, анын максаттары жана милдеттери менен кабары болбой туруп эле түрдүү белгилерди кеңири пайдаланышкан. Ар бири ири уруунун өз белгиси жана туусу болгон, аскалардан жана таштардан түрдүү белгилер миң-сандап табылууда. Алыскы бирөөгө кабар айттыруу, бир нерсе суратуу үчүн жаштарды жиберешкенде ишеничтүүлүк үчүн алар тааныган тебетей, калпак, камчы же башка бир буюмдарды кошуп беришкен. Шырдактардагы, ала кийиздер жана килемдердеги, алардын оймолорундагы берилген ой, идеялар азыр унутулуп бара жатат десек да жаңылышпаган болор элек. Конокко же кандайдыр кабар берүү же башка максаттар менен келүүнүн да түрлөрү абдан көп болгон. Аттан түшпөй камчыны колго алып бастырып келүү коркутууну, үйгө жакын калганда аттан түшүп аны жетелеп келүү сый-урматты бидирген. Атчан адамдын жөө адамга, жогортон келе жаткандын төмөнтөн чыгып бара жатканга, жөн өтүп бара жаткандын иш кылып жатканга, жаштын карыга, эркектин аялга озунуп биринчи салам берүүсүнүн калыптанып калуусу улуу маданият.

Азыркы учурда семиология илимине болгон улам жаңы кызыгуулар жаралууда. Семиотикалык проблематикага арналган айрым китептерди жана эмгектерди атап өтөлү: Умберто Эко «Отсутствующая структура: Введение в

семиологию» (1998), «История русской семиотики» Г. Поченцов (1998), «Избранные труды, т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры» Б.А. Успенский (1994), орус жана дүйнөлүк семиотика боюнча Ю.М. Лотмандын «Культура и взрыв». М., 1992; «Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.)». СПб., 1994) ж.б. Бул кызыгуулар кокусунан гана боло койгон жок, семиологиянын тилдеги орду жана кызматы маалымат технологияларынын өсүүсүнө байланыштуу болуп көрбөгөндөй күч алууда. “Тилдик (семиоткалык) оюндар” же “маданият коммуникациялык процесс катары” концепцияларынын өзү *коммуникация* жана алар өз учурунун реалдуу фактылырын чагылдырып турат” деп жазган У. Эко [100, 203-бет].

Бүгүнкү күндө семиологиялык изилдөөлөрдүн бай тажырыйбалары топтолду жана семиология предметине жаңыча, мезгил талаптарына жооп бере ала тургандай деңгээлде мамиле жасоо, бул багытта изилдөө иштерин жүргүзүү, анын методологиялык проблемаларын чечүү талаптары коюлууда. Биз өзүбүздүн бул изилдөөбүздө өткөн кылымдын 60-жылдарында Г.П. Щедровицкий тарабынан коюлган диллеманы талдоого алууну чечтик. Ал семиология теориялык илимдер жана дисциплиналар болгон – логика, психология, тил таануу, маданият таануу илимдеринин уландысы катары өнүгөбү же өз алдынча илим тармагы катары калыптанабы деген суроону койгон. Г. Щедровицкий: “Кандай гана болбосун, биз логикалык, лингвистикалык жана психологиялык илимдерге анализ жасоону өз алдыбызга максат кылып койгон жокпуз жана алардын маани-маңызын, кызматын, методикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүчү сиоматика илимине болгон пикирлерибизди билдирүүнү гана чечтик”, - деп жазган []. Иш жүзүндө семиотиканын спецификалык методдору тууралуу изилдөөлөр абдан аз жана ал методдор илимдин бул багытынын өзгөчөлүктөрүн эске алган жаңы методдор болууга тийиш. Мына ошондуктан биз семиологияны жаңы илим катары кабыл алгыбыз келсе жана аны логикалык, лингвистикалык жана психологиялык илимдердин кеңейтилген бир түрү

катары түшүнгүбүз келбесе, анда жогоруда саналып өткөн логика, психология, тил таануу, лингвистика, маданият таануу илимдеринде белгилер жана алардын системасы, жаралышы, илимдеги кызматы жана орду тууралуу иштелип чыккан пикирлерди жана илимий жоболору бир жерге топтоого, алардын ар бирин талдоого алууга, туурасына туура, катасына ката деп жыйынтык чыгарууга тийишпиз. Ошондо гана семиотика өз алдынча илим катары өсүп-өнүгүүгө ээ боло алат”, - деп жазган [95, 21, 22-беттер].

Г. Щедровицкий кайсыл илим тууралуу сөз кылып жатат жана эмне үчүн семиология өз алдынча илим катары башка илимдердин дисциплинардык семиотикалык көз караштарынын синтезинен түзүлүүгө тийиш? Г.П. Щедровицкий, чындыгында, семиологиядагы “социалдык-психологиялык” ыкмага карата каршы чыгуу менен социумдагы белгилерге так жана объективдүү анализ жасоону колдоого алат, себеби, социалдык-психологиялык ыкма дегенибиз, адам ар кандай белгини өзүнүн керектөөсүнө, кызыгуусуна, деңгээлине, социалдык-психологиялык абалына ж.б.у.с жагдайларга байланыштуу кабыл алат эмеспи. Мисалы, жөнөкөйлөтүп айтканда, шаркырап агып жаткан дарыяны көрүп дыйкан андан арык алып, эгин эксем десе, багбан бак кылсам дейт. Сүрөтчү дарыянын жээктериндеги дарактарды кошо тартып кооз пейзаж жаратсам десе, гидротехник куур же труба менен элге таза суу жеткирүүнү ойлойт. Тегирменчи суу тегирменин курууну кыялданса, техникага жакындар чакан ГЭС куруу боюнча план түзүп, балыкчы балык чарбасын уюштурууну оюна алат, эл үчүн кызмат кылууну ойлогон дагы бир башка жаратман адам бул дарыяга көпүрө салуу тууралуу да кыял кылат ж.б. Ушул сыяктуу эле “бирөө дарыядан өтүүгө кечүү таппай жатса, башка бирөө ичерге суу таппай жатат” деген кыргыз элинин накыл сөзүндө эмне деген улуу ойлор жатат.

Семиотологияга социалдык-психологиялык («кырдаалдык») мамиле жасоонун кредосу тууралуу Г. Щедровицкий “айрым бир адамдар, индивиддер кайсыл бир объектини атайылап, аң-сезимдүү түрдө белги катары колдонот, социалдык-өндүрүштүк структурада жана социумдун аң-

сезиминде, ички ой-туюмунда белгилер объективдүү түрдө кабыл алынбайт, бирок да, жарандардын психикасын, каалоосун жана кызыкчылыктарын, ой-максаттарын эске албай туруп кандай гана белги болбосун ал өз кызматын так аткара албайт” - деп жазган [95, 27–28-беттер]. Ушул себептүү да бул жагдай белгилерди изилдөөчүлөрдү түйшүккө салып келет. Айрым учурларда белгилердин кызматына, маани-маңызына жана мазмунуна кандайдыр бир өзгөртүүлөрдү киргизүү зарылчылыгы пайда болгондо изилдөөчүлөр индивиддердин жекече өзгөчөлүктөрүнө, каалоолоруна, келечек максаттарына жана ошондой эле заман талаптарына кайрылууга аргасыз болушат.

Жогорудагы «так жана объективдүү анализ», албетте, табигый илимдердин анализи, себеби Г. Щедровицкийдин өзү табигый илимдерди үлгү жана идеал катары эсептеп келген. Семиологиянын түзүлүшүнүн, бул илимдин түрдүү касиеттеринин «Щедровицкийлик программасын» өткөн кылымдын 20-жылдарында Л.С. Выготский тарабынан сунуш кылынган психологиянын түзүлүш программасы менен өз ара салыштыруу кызыгууну жаратат. Ошол мезгилдерде да психология илимине болгон мамилелерде бирдиктүү пикирлер толугу менен калыптана элек болчу (жок эле дегенде, Выготский ал кырдаалды ушундайча мүнөздөйт), айрымдар ар кимдин каалоосуна, кызыкчылыктарына, деңгээлине жана табитине жараша көптөгөн психологиялык көрүнүштөрдү жана талаптарды сунуш кылышса, башкалары жалпыга тиешелүү бирдиктүү жана туура психологиянын зарылдыгын жакташкан. «Психотехника өзүнө керектүү психологияны тандап алууда эки анжы болбоого тийиш (аны идеалисттер иштеп чыккан болсо да), психотехника толугу менен каузалдык (орчундуу себеп, зарылчылык менен байланыштуу), объективдүү психология менен тыгыз байланышкан, каузалдык эмес психология психотехника үчүн эч кандай мааниге ээ эмес деп жазган [20, 390-бет] Выготский. Биз бул изилдөөбүздө психотехника муктаж болгон бирден-бир психология сүрөттөөчү-түшүндүрүүчү жана мүнөздөмө берүүчү илим болууга тийиш деген пикирди кармандык.

Айрым бир психологиялык теорияларды, мектептерди жана багыттарды (фрейдизм, бихевиоризм, рефлексология, гештальттерапия ж.б.) синтездөө маселесин Выготский ошол эле биз сөз кылып жаткан табигый илимдердин ачкычы менен чечет. Ал айрым-айрым психологиялык теорияларды «психологиянын философиясынын» кызматын аткарган «жалпы психологиянын» туусу астында бириктирүүнү сунуш кылган [20, 310-бет]. Ошол эле учурда Выготский жекече психологиялык теорияларды методологиялык негизде бириктирүүнү (синтездөөнү) сунуш кылган Бинсвангер менен полемикага барат. “Бинсвангер тарабынан жалпы психологияга психологиянын негизги түшүнүктөрүн жана милдеттерин сынчыл көз карашта түшүнүү жана аларга баа берүү менен мамиле жасоо, кыскача айтканда, «психологиянын сындоосу» катары аныктама берилет”, - деп жазат Выготский []. Мунун өзү жалпы методологиянын бир бутагы... Бул жарым-жартылай гана туура болгон формалдуу-логикалык өбөлгөлөрдүн негизинде жаралган ой жүгүртүүлөр. Жалпысынан алганда, ар кандай илим өзү изилдөөгө алган багыттын жана тармактын жалпы принциптеринин жана проблемаларынын негизиндеги изилдөөлөр, окуулар, демек, ар бир илимдин предмети, изилдөөгө алуу багыты, критерийлери жана милдеттери башка илимдерден түрдүү деңгээлдерде айырмаланып тургандыгы туура жана бул айныгыс чындык. Бирок, кандай гана илим болбосун, ал логиканын бир бөлүгү, логикалык дисциплина, жалпы биология биологиялык дисциплина эмес, ал логикалык илим тармагы дегенби таптакыр туура эмес [20, 310, 312-беттер]. Илим жана илимий изилдөөлөр гана эмес эң эле жөнөкөй иш-аракеттер да логикага, ой жүгүртүүгө таянып аткарылат, буга кыргыз элинин “ойлобой сүйлөгөн онтобой өлөт” деген макалы эң сону мисал боло алат. Мына ошондуктан Бинсвангердин айрым бир илимий теориялардын синтези методология аркылуу ишке ашат деген пикирине Л.С. Выготский каршы чыгуу менен илимий тармактардын жана багыттардын бири-бирине таасир этүүсү, бири-бири менен болгон өз ара байланыштары ар бир илимдин негизине, анын алган багытына жана милдеттерине таянат деген пикирди

карманат. Буга жөнөкөй бир мисал, педагогикалык багыттагы окуу жайлардын, факультеттердин жана бөлүмдөрдүн теориялык кафедралары менен методикалык кафедраларынын окутуучуларынын мугалим, окутуучу үчүн биринчи деңгээлде теория турабы же методика турабы деген өңүттөгү талаш-тартыштарына көп эле жолу күбө болуп жүрөбүз. Теоретиктер мугалим үчүн теориялык билим биринчи кезектеги мааниге ээ дешсе, методисттер методиканы жактап, теоретиктер менен тартыша кетишет. Негизинен алганда, теория менен методика айкалышып турууга, биргелешип аркетке келүүгө тийиш.

Г. Щедровицкий Выготскийдин идеяларын жогору баалоо менен жана анын белгилер идеяларын бириктирип жана кайрадан иштеп чыгып “жалпы семиотика” багытын түзүүгө аракет жасаган. “Семиотиканын буга чейин болгон бардык багыттарында “белгилердин бүткүл негизги жана объективдүү касиеттери камтылган эмес да бул илимдин айрым гана белгилери жана касиеттери чагылдырылган. Себеби, белгинин бардык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жаңы моделин түзүү үчүн анын бардык касиеттерин, өз мезгилиндеги адамдардын жашоосу үчүн болгон кызматын жана милдеттерин так аныктоо зарыл”, -деп жазган Г.П. Щедровицкий []. Андан мурдараак окумуштуу: “Белгилер жана алардын системасы тууралуу кайсыл бир багыттагы изилдөөчүлөрдүн логикалык, лингвистикалык жана психологиялык көз караштарына биротоло таянууга болбойт, ага карата түрдүү көз караштардын призмасы аркылуу жыйынтык чыгаруу зарыл”, - деп белгилеп кеткен [].

Кайсыл гана илим тармагы жана багыты болбосун анын биротоло калыптануусуна жана жалпы кабыл алынуусуна чейин ал узак мезгилдерди басып өтөт. Ал илим тармагы тууралуу ар түрдүү көлөмдөгү жана деңгээлдеги пикирлер айтылып келет, кээде бири-бирине карама-каршы келген пикирлер билдирилет, акырындап жүрүп отуруп, ал тургай, бир гана мамлекеттин эмес бир нече мамлекеттин окумуштууларынын көз караштары

талдоого алынып жана тартипке салынып илим тармагы калыптанат жана андан ары өнүгүүгө ээ болот [95, 22–23-бет].

Жалпы психологиянын айрым бир психологиялык багыттар менен болгон байланыштары боюнча Выготский төмөнкүдөй ойлорду жазат: өз алдынча психологиялык предметтер менен жалпы психологиянын дисциплиналарынын биримдиги “башкы максаттарды көздөө, жалпы илимдин кызыкчылыктары үчүн айрым бир дисциплиналардын суверенитеттүүлүктөн баш тартуу жолдору менен ишке ашат. Жаңы түзүлгөн бүтүндүктүн ичинде өз алдынча калыптана албаган өз-өзүнчө дисциплиналар чогулат жана Күн системасы сыяктуу башкы жана экинчи деңгээлдеги борборлор сыяктуу иерархиялык система түзүлөт. Мындай биримдик аркылуу жалпы илим тармагынын ичиндеги ар бир бөлүмдүн мазмуну, маани-маңызы жана жалпы илим үчүн болгон кызматы ачылат да ал бөлүмдөрдүн баары биригип келип бир бүтүндүктү түзүп калат [20, 300-бет]. Муну биз имараттын курулушу менен салыштырып көрөлү. Имараттын ар бир бөлүгүсүз аны куруу тууралуу элестетүү да мүмкүн эмес жана мында курулуштун кайсыл бөлүгүнүн (мисалы, пайдубал, дубал, имараттын жабылышы, чатыры жана аларга кетүүчү курулуш материалдарынын түрлөрү жана сапаттары) негизги орунда экендигин аныктоонун өзү дээрлик мүмкүн эмес. Имарат, үй куруунун жолдорунун жана анын материалдарынын заман талаптарына ылайык улам жаңы түрлөрүнүн пайда болуп жатканы сыяктуу илимдин дээрлик бардык тармактарында кайра карап чыгуулар, толуктоолор, өзгөртүүлөр (кээде четке кагуулар) тынымсыз жүрүп турат.

Изилдөө ишибиздин башында айтылып өткөндөй, биз сөз кылып жаткан илим багытын Ф. де Соссюр семиотика эмес а семиология деп атоону сунуштаган. Ал *коомдук турмуштагы белгилердин кызмат кылышын изилдөөгө алуучу илимди семиология деп атаганыбыз туура болот* (грек тилинде *σημειόν* – белги) деп жазган. Фердинанд де Соссюрдун пикири боюнча бул илим “белги” деген эмне экенин жана аны кандай мыйзам ченемдүүлүктөр жана максаттар башкаарын үйрөтөт. Де Соссюр

семиология тарабынан ачылган мыйзамдар лингвистикага да тиешелүү, демек семиологияны мыктылап изилдеп чыгуу жана үйрөнүү менен лингвистика илиминде да чоң мүмкүнчүлүктөр жаралат деген ойлорду айтып кеткен.

Белги системаларын лингвистика илимине көз карандысыз жагдайда изилдөөгө алууга умтулган окумуштуу семиотик деп аталууга тийиш [100, 385, 386-беттер]. Эко семиотика термининин Ф. де Соссюр сунуш кылган вариантына кайрылууну сунуш кылат. *“Биз конвенционалдык коддордун же белгилер системасынын негизинде түзүлгөн маалыматтар катары каралган коммуникациялар феноменин изилдөөнүн жалпы теориясын “семиология” деп, ал эми бул багытта изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштууларды “семиотиктер” деп атайбыз”*, -деп жазган Умберто Эко [100, 386-бет].

Эко коммуникация тууралуу сөз кылып жатып эмнени ойлогон? Бир тараптан, коммуникация Эконун трактовкасында семиотикалык негизде кабыл алынган жана түшүнүккө ээ болгон тилдик система. Бул тууралуу “жөнөтүүчү”, “адресат”, “маалымат”, “код” сыяктуу байланыш-катыштын негизги элементтерин өз ичине камтыган “коммуникативдик модель” түшүнүгү жана аныктамасы күбөлөндүрүп турат [100, 35–77-беттер]. Экинчи тараптан алып караганда, коммуникация түрдүү деңгээлде жана жагдайларда калктын жашоо-турмушу менен тыгыз байланышта. Семиотика боюнча изилдөө жүргүзгөн китебинин аяк чендеринде Умберто Эко мынтип жазат: “Коммуникация адам баласынын бардык иш-аракеттерин өз ичине камтып турат, ал терең маанисинен алып караганда коомдук мамилелерди, жалпы жарандардын өз ара карым-катышын ишке ашырат” [100, 416-бет]. Практика, бул коммуникациябы деген суроону алдыбызга коюп көрөлү. Ооба десек, ага толук түрдө макул боло коюу да жеңил иш эмес. Эгер жок десек, коммуникация кайрадан эле чындыктын нагыз тилдик аспектисине айланып калбайбы. Негизи, семиотика сыяктуу так илим эмес гуманитардык тил таануу багытындагы илим тармагынын касиеттерине, ички, сырткы мүмкүнчүлүктөрүнө, өзгөчөлүктөрүнө, аткарган кызматтарына жана

милдеттерине так кесе бир жактуу баа берүү тобокелдүү маселе. Канткенде да, салыштырмалуу түрдө өз алдынча жаңыдан калыптанып келе жаткан бул илим тармагынын тилдик жана маани-маңыздык, мазмундук түшүнүктөр менен тыгыз карым-катышта экендиги талашсыз чындык. Мына ошондуктан Эко семиотика варианттарынын лингвистика, маданият жана искусство таануу, массалык коммуникация теориясы илимдери ж.б. менен болгон байланышы тууралуу баса белгилеген

Кийинки биз сөз кыла турган проблема семиотикалык түшүнүктөрдүн тактык жана аныктык критерийлерине тиешелүү. Көпчүлүк изилдөөчүлөр семиотиканын (белгилердин, белгилик маанилердин, символдордун ж.б.) ар түрдүүчө окулушу, кабыл алынышы жана бири-бирине дал келбөөсү тууралуу белгилешет. Е.Черневич: “Семиотикалык адабияттардагы терминологиялык ар түрдүүлүк бул илимдеги изилдөө иштерин бир топ татаалдаштырат. Мааниси боюнча бирдей же бири-бирине өтө жакын сөздөр ар түрдүүчө жазылат, мисалы, төмөнкүдөй сөздөр синоним катары колдонулуу менен кимисинин кандай айырмачылыктары бар экендиги тууралуу кошумча суроолор да пайда болбой койбойт:

- выражение, знак, обозначающее, означающее, имя; (айтым, айтылуу, аталыш, билдирүү, белги, ат, наам, ысым ж.б.);
- обозначаемое, денотат, предмет, объект, вещь; (белгиленген нерсе, денотат, предмет, объект, буюм, зат, нерсе ж.б.);
- означаемое, десигнат, сигнификат, концепт, или понятие денотата, смысл имени, или знака, значение знака; (белгиленген, десигнат, сигнификат, концепт же денотат түшүнүгү, аттын, аталыштын же белгинин мааниси);
- отношение обозначения, денотации, именования, номинации; (аталышка, анын маанисине карата мамиле, денотация, аталыш, наам, номинация);
- отношение означения, выражения, десигнации, сигнификации (мааниге карата мамиле, маанилик мамиле, айтым, билдирүү, десигнация, сигнификация).

Сөздөрдүн ушунчалык көп ар түрдүүчө вариантта колдонулушу илимий терминдердин жаралышы, илимдеги тактык, түрдүү илимий проблемаларды өзүнө гана тиешелүү мүнөздө ар түрдүүчө чагылдыруунун зарылдыктарынан улам келип чыккан” [91, 35-бет].

Е.Черневичтин келтирген мисалдарын орус жана кыргыз тилиндеги котормолору менен бердик. Илим тармактарынын кеңири жайылтылышы, техниканын өсүшү менен четтен келген терминдер абдан көбөйүүдө. Эми кыргыз тилинин термин маселесине бир аз кайрылып көрөлү. Кыргыз тили мамлекеттик тил статусун алгандан кийин эл аралык терминдерди да жалпы которуп кирдик. Теорияны амалият, практиканы назарият, радиону үн алгы, телевидениени сын алгы деп котордук эле алар элге синген жок. Эл аралык терминдерди кое туруп кыргыз сөздөрүн туура колдонгонду терең үйрөнсөк. Гусеничный тракторду гусь-каздан алып каз тамандуу трактор деп атап келдик, а чындыгында ал гусеницадан – көпөлөк курттан келген. Бодо малды ири мүйүздүү мал (крупно рогатый скот), жандык малды майда мүйүздүү мал (мелко рогатый скот) деп жатабыз. Приемная – кабылдама деп жазылууда, кабылдама өзү ириндеп, жараты күчөп кетүүчү дарт, ошондуктан ал кабыл алма болууга тийиш эле. Аптекаларды кээ бирлерибиз “даарыкана” деп, дарыны –даары деп созулма аа менен бажырайта жазып коюудабыз. Даары, дааруу – жиндеп кетүү, жин даарыды, нерв оорусу, эсинеп кетти деген мааниде. Начальник деле башчы, управляющий деле башчы, заведующий деле башчы болуп колдонулууда. Управление-башкармалык, демек, управляющий-башкаруучу, “заведующий” ишти алып баруучу, ишти жүргүзүүчү, аны да ылайыгына карап которуу зарыл эле. “Заявление” – арыз эмес “билдирүү” болууга тийиш, “арыз” –“жалоба”, кыргызчасы – даттануу. Айта берсе кыргыз терминологиясында буга окшогон маселелер абдан көп.

Е. Черневич семиотика тууралуу сөз кылып жатып синоним маселесине да токтолуп кеткен. Тил илиминде синономдер таза синонимдер жана тексттик синонимдер болуп бөлүнөт. Таза синонимдер текст ичинде колдонулушу, семантикалык мааниси боюнча бирдей жана аларды ортолорунда дээрлик

айырма жок. Мисалы, жакшы, мыкты, дурус, тез, ылдам, бат ж.б. Ал эми тексттик синонимдер мааниси боюнча бирдей болгону менен текст ичинде колдонулушу ар түрдүүчө. Мисалы, кооз, сулуу, татынакай деген сөздөрдү алалы, “кооз”сын атоочу табиятка, курулуштарга, шаарларга, көчөлөргө ж.б. тиешелүү сүйлөмдөрдө колдонулса, сулуу, негизинен, адамга гана, болгондо да, кыздарга тиешелүү тексттерге пайдаланылат, ал эми жигиттерди, жалпы эле эркектерди кыргыз тилинде сулуу деп айтуу орунсуз болуп калат. Орус тилинде “красивый” сын атоочунун колдонулуш чөйрөсү абдан бай. Синонимдер тилде эмне үчүн колдонулат жана алардын пайдасы эмнеде? Мындай тилдик каражаттар тилдик корду байытат, бир эле сөздүн улам кайталануусунун алдын алат. Алыс барбай эле жогорудагы бир эле сүйлөмдөгү “колдонулса” жана “пайдаланылат” деген этиш сөздөрдү мисал келтирсек болот.

Семиотиканын айрым бир фундаменталдык түшүнүктөрү, мисалы, “иконалык белги” сыяктуу терминдер түшүнүктөрүнө болгон талаш-тартыштар азыркыга чейин уланып келет.

“Белгилер-иконалар”, “белгилер-индекстер”, “белгилер-символдор” белгилеринин классификациясын бизге белгилүү болгону боюнча Ч.Пирс биринчи болуп киргизген. “Чагылдыруу” (Darstellung) – Пирстин пикири боюнча окшоштук, көрсөткүч же символ [32, 14-бет]. Иконалык белгиге Пирс объектиге окшош белги катары аныктама берет. Иконалык белгилерди изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурган Ч.Моррис ага этияттык менен аныктама берүү аркылуу бул белги өзү объекти катары кабыл алган жана тандаган предметтин кайсыл бир касиеттерин чагылдырат деп жазат. Ал: “Иконалык белги өзү билдирген нерсеге кандайдыр бир аспектилерде гана окшош. Демек, аны өзү чагылдырган объектинин толук көчүрмөсү деп атоого болбойт”, - деп белгилеген [100, 124, 125-беттер]. Иконалык белгилерге болгон семиотик окумуштуулардын кызыгуулары өзүнөн өзү түшүнүктүү, себеби бул белгиге искусствонун фигуративдик чыгармалары кирет. Бирок да Пирс менен Морристин аныктамалары жана түшүндүрмөлөрү көпчүлүк

семиотиктерди толугу менен канааттандыра бербейт. Мисалы, В.А.Канке төмөнкүдөй ойлорду жазат. Бир жагынан алып караганда, икона өз алдынча нерсе жана ал референтине тиешеси жок тура берет. Экинчи жагынан алып караганда, икона ага окшош жана алардын ортосунда окшоштук бар. Эгер иконанын эч бир нерсеге тиешеси жана окшоштугу жок болгондо ал белги боло алмак эмес. Демек, эки объектинин бири-бирине окшоштугу байкалса, демек, алардын ортосунда интерпретация жана символдоштуруу бар. Икона деп аталган нерсе бир убакта индекс катары эсептелсе, башка убакта ал символ катары да каралып калат. Бул айтылгандарды фотографиялык сүрөт менен салыштырып көргүлө [32, 15-бет], бирок компьютердик технологиялардын өнүгүшү менен сүрөттөрдү да өзгөртүп жиберүүгө, сүрөткө түшкөн адамга костюм, калпак кийгизип коюуга, галстук тагууга мүмкүнчүлүктөр түзүлүү менен сүрөткө түшкөн адам менен белгиге айланган фотографиялык сүрөттүн окшоштуктарын жок кылуу аркылуу сүрөттү белгилик касиеттен алыстатып жиберүүгө да мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө.

Эко үчүн иконалык белги түшүнүгү өз алдынча проблема болуп эсептелүү менен семиологияга чакырык таштап турат. Визуалдык коммуникациялардын семиологиясынын башкы маселеси эч бир материалдык элементи жок элементтердин графикалык жана фотографиялык белгилер (сүрөттөр) менен кандайча окшош болуп калуусуна ой жүгүртүү, аны түшүнүү жана ага баа берүү деп жазат Умберто Эко [100, 127-бет]. Макул, пейзаждык, натюрморттук, графикалык ж.б. сүрөттөрдү сүрөтчү объектини карап туруп да, кыялданып туруп да тарта берет. Ал эми жазуучулук, акындык, сөз өнөрүндө кеп таптакыр башкача. Акын же жазуучу болгонун болгондой, көргөнүн көргөндөй көркөмдөбөй жазса натуралисттик, кургак гана баяндоо болгон деп катуу сынга калат. Сөз өнөрүндө, айрыкча ырларда гипербола (апыртуу, артыкча чоңойтуу, ашыра баалоо), литота (тескерисинче, артыкча кичирейтүү), түрдүү көркөм сөз каражаттары, троптор кеңири колдонулат.

Семиотикадагы дагы бир орчундуу проблема – семиотика менен “символистиканын” ортосунда демаркация жүргүзүү, белги менен символдун айырмачылыктарын жана окшош жактарын так аныктоо. Эгер “символдук формалардын” автору болгон Э. Кассирердин жолун жолдоочулар семиотиканы символистиканын бир бөлүгү катары карашса, башкалары, тескерисинче, символистиканы семиотиканын курамына киргизишет. Буга В. Канкенин Кассирерге берген баасын мисал келтире кетели. “Кассирердин семиотикага берген мүнөздөмөсүндө эки анжы ойлор бар. Кассирер, биринчи кезекте, символист жана ошондуктан ошол эле учурда семиотик да, ушу себептүү ар бир символист символ семиотиканын категориясына киргендиктен семиотик”,- деп жазган Канке [32, 35-бет].

Бул жердеги проблеманын себеби мындайча, бир тараптан алып караганда, чындыгында, символ белгинин бир түрү, бирок экинчи жактан алып караганда, символдорду жөнөкөйлөтүп семиотикалык категорияга киргизүүгө мүмкүн эмес. Мисалы, крест символунун мааниси абдан кеңири жана аны жөнөкөйлөтүп кайсыл бир белги катары кабыл алуу туура эмес болуп калат. Мусулмандардагы ай символу деле ушундай мааниде, башка диндерге салыштырмалуу Ай исламда чоң мааниге ээ, орозо айларынын башталышы тууралуу дээрлик жыл сайын эле талаш-тартыштуу пикирлер болуп, рамазан айлары алдын ала белгиленген белгилүү бир күнгө карап эмес, айдын жаңырышына карап башталат. Кыргыз Республикасынын туусундагы тартылган түндүктүн, 1916-жылдагы үркүндүн курмандыктарына тургузулган үзөңгүнүн чоң философиялык маанилери бар. Түндүктүн мааниси жалпыга маалым, ааламга карай жол, чексиз ачык асман, кең келечек. Башында үзөңгү боюнча көп түшүнбөстүктөр, эки ача пикирлер жаралып келген. Кыргызда байыртадан эле “үзөңгүдөн бут таюу”, “үзөңгүдөн айрылуу” сөз айкаштары катаал трагедия маанисин билдирип келген да мына ошондуктан үзөңгүнүн айкели коюлган. Жоокерчилик замандарда куралынан айрылып калгандар үзөңгүсүн чечип алып курал катары колдонушкан.

Семиотиканын негизине байланышкан проблема бир топ олуттуу болуп саналат жана анын ар бир багыттарында алардын негизи катары бири-бирине тектеш дисциплиналар – логика, тил таануу, психология, маданият таануу ж.б.у.с. илимдери кызмат кылат.

Эко семиотиканын негизине байланыштуу болгон проблемаларды чечүүнүн өзгөчө бир ыкмасын сунуштайт жана аны диалектикалык метод деп да атоого болот. Бир жагынан алып караганда, Умберто Эко белгилер системаларына “коммуникациялар универсалийинин”, мисалы, “константтык ой жүгүртүүлөр механизмдеринин” же “маданият коммуникация катары” өзгөчөлүктөрүнүн негизинде анализ жасоого болот деп айтат. Экинчи жагынан алып караганда, өзгөрүлүп туруучу жагдайлар жана идеология менен аныкталган “семиозистин алга жылуучу, ыңгайлашып, аралашып кетүүчү кыймылы” бар деп эсептейт. Ал заман талаптары, калктын кызыкчылыктары жана керектөөлөрү белгилер системасын маани-маңызын тынымсыз түрдө өзгөртүп, жаңылап жана толуктап турат.

1960-жылдардан башталган Г.П. Щедровицкийдин программасына бүгүнкү күндө кандайча баа берүүгө болот? Кандай гана илим тармагы болбосун ага анын жалпы элге тийгизе турган пайдасына карап баа берилери жалпыга маалым. Семиотика тууралуу жазган жана бул илимге кызыккан окумуштуулар семиотика ойду кыскача, чыгармачылык менен берүүгө, акыл өстүрүүгө, ойдун жана мазмундун образдуу берилишине жана түшүнүүсүнө, акыры аягында маани-маңыздын көркөм кабыл алынуусуна шарт түзөт деп айтышат. Мисалы, В.А. Канкенин “Семиотикалык философия” деген аталыштагы эмгегинен: “Мына ошентип, семиотка деп аталган философиянын категорияларынын тизмеси аныкталды жана бизге ар кандай традициялык философиялык категорияларды семиоткалык түрдө кайра түзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү жана бул багытта семиотикалык философияга альтернатива жок”, - [32, 25, 39-беттер] деген ойлорду окуйбуз. Бирок, традициялык философиялык категорияларды семиоткалык категорияларга айландыруунун эмне зарылчылыгы бар эле деген да суроо пайда болбой

койбойт. Албетте, түрдүү нерселерге, кубулуштарга жана көрүнүштөргө семиотикалык анализ жасоо бизге көп нерселерди берет, бирок анын адам баласы жана илим үчүн эмне зарылчылыгы бар? Бул боюнча Е.В. Черневич мынтип жазат: “Графикалык дизайнга карата семиотикалык көз караштан мамиле жасоо нерсеге карата теориялык жана методикалык проблемаларды бириктирип кароого, визуалдык коммуникация системасын долбоорлоодо бизге мүмкүнчүлүк берет” [91, 30-бет]. Совет мезгилинде дээрлик бардык он беш союздук республикаларда планга басым жасоо менен дизайнга, кооздук жана көркөмдүүлүккө аз көңүл бурулуп келген. Эң жөнөкөй мисал, шаарлардагы союз мезгилинде курулган имараттарды, айрыкча, турак үйлөргө багышталган көп кабаттуу имараттарды карап көрүңүз, дээрлик бардыгы окшош жана бопбоз болуп турат (айрымдары кийин түрдүү түстөгү боёктор менен боёло баштады). Азыр ири шаарларда курулуш компаниялары жайнап, көп кабаттуу турак үйлөрү жаандан кийинки козу карындай жайнап кетти, бирок алардын бири-бирине абдан окшошун табуу бир топ кыйын. Жеке менчик жер үйлөрүндөгү көрүнүштөр деле дал ушундайча, шаарлар четиндеги “буржуй городоктордон” бири-бирине дал окшош үйлөрдү жакын жеринен же коңушуларынан дээрлик түрдө таба албайсыз. Дизайн, кооздук маселелери жогору көтөрүлө баштагандыгына байланыштуу дизайндык кесипке даярдоочу окуу жайларындагы студенттердин саны да абдан арбыды. Бир эле мисал, Ош мамлекеттик университетиндеги мурда музыкалык факультет азыр искусство факультети деп аталат да, анда билим алган студенттердин басымдуу көпчүлүгү дизайндык группаларда окушат. Ош шаарында мурдагы мэр Мелис Мурзакматовдун учурунда шаарга кире бериш жерлердеги Манастын, Барсбектин, Алымбек датканын айкелдеринин заңкайтып тургузулушу Ак-Буура дарыясы менен кошо Ош шаарынын символдоруна айланып калды. Тилекке каршы, буларга да ошол учурда президент болуп турган А. Атамбаев баш болуп айрымдары терс пикирлерин билдиришкен. Бишкек шаарында да жакынкы күндөрү эле Бишкек баатырдын айкели тургузулду.

Ар бир изилдөөчү кайсыл маселе, кандай багыт болбосун өз позициясын колдоого, өзүнүн пикиринин чындыгын далилдөөгө аракет жасайт, бирок да чындык баарынан улуу (Сократ менин досум, бирок чындык эң жакын досум же Платон менин досум, бирок чындык мага андан да жакыныраак). Айрыкча, философия, анын ичинде семиотика сыяктуу таза гуманитардык багыттагы илимдерде түрдүү маселелер жана проблемалар боюнча ар кандай пикирлердин жана көз караштардын жарала бериши мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Буга чейин айтылып өткөндөй, семиотика ага чейин калыптанып калган логика, психология, тил таануу, маданият таануу ж.б. теориялык дисциплиналардын чегинде жана негизинде пайда болгондугу айныгыс чындык. Анда эмне себептен айрым семиотиктер бул пикирге макул эмес? Бул маселени ачыктоо максатында россиялык белгилүү семиотик Б.А. Успенскийдин пикирлерине кайрылып көрөлү.

Ал семиотикалык белгилердин билдире турган маани-маңызына, логикалык багытына көбүрөөк көңүл буруу менен семиотиканы лингвистикалык илим тармагына көбүрөөк жакындаштырат. Окумуштуу, бир тараптан, белгинин мааниге, башка белгилерге жана адресатка-багытталган тарапка карата мамилесине, карым-катышына көңүл бурууга басым жасаса, экинчи тараптан, ал белгиге эмес элементардык белгилердин тобун колдонгон жана маалымат берүүнүн, маалымат алуунун, өз ара байланышка баруунун механизми болгон тилдик байланышка көбүрөөк көңүл бурат. Башкача айтканда, биринчи учурда семиотикалуулуктун коммуникациялык актыга тиешелүүлүгү азыраак принциби каралса, экинчисинде ал коммуникациялык процеске түздөн-түз катыштыгы бардыгы менен, башкача айтканда, семиотикалуулук бул процесстен улам пайда болгондугу менен аныкталат. Дал ушул коммуникациялык процесс фонема түшүнүгүнүн негизинде жатат, фонемалар өз алдынча туруп белгилик касиетке ээ боло албайт, бирок алар сөз маанисин өгөртүүгө, жаңы сөз түзүүгө жөндөмдүү [81, 30–31-бет]. Бул жерде кыргыз тилинин фонемалар-тыбыштар системасына

кайрыла кетүүнү туура көрүп турабыз, себеби жогорку билимдүү, ал тургай, журналисттик кесипти аркалагандар да бул багытта катага жол берип жиберешет. Мына ошондуктан, бул түшүндүрмөлөрүбүз бардык эле багыттагы адистер үчүн пайдалуу деген ойдобуз. Жогоруда айтылгандай, фонемалар өз алдынча толук түрдө белгилик касиетке боло албаганы менен ошол белгини-сөздү түп тамырынан, ал тургай, тескери мааниде да өзгөртүп жиберет. Буга чейин дарыны туура эмес даары деп, бир “а” фонемасынын ордуна “аа” созулма фонемасын коюп жазып жиберип жатышкандыгын жана анын натыйжасында анын дарылоочу, оорулууну айыктыруучу эмес, терс мааниге ээ болуп калары тууралуу сөз кылып кеткенбиз. Кыргыз тилинде “аа”, “оо”, “уу”, “ээ”, “үү” алты созулма үндүүлөрү сөз маанисин, демек, белгини, анын аталышын өзгөртүп жибергендигине байланыштуу өз алдынча тыбыш, фонема катары каралат. Жогорку окуу жайларынын бардык адистиктеринде “Манас таануу” дисциплинасы окутулат. Айрым студенттер (айрыкча, орус класстарынан келгендер) Манас таануу эмес Манас тануу деп бир “а” менен жазып коюшат. Анда предмет Манас таануу (Манасоведение), “Манас” дастанын окуп, үйрөнүү эмес эле аны тануу, жокко чыгаруу, тааныбоо (бетин ары кылсын) болуп калат эмеспи. Сөздү көбөйтүп отурбай “уу” созулма үндүүсүнүн формалык жактан бирдей эле сөздөрдөгү төрт түрдүүчө колдонулушуна мисал келтирели:

- а) улу - выть, вой (мисалы, карышкыр, ит *улуду*);
- б) уулу - сын чей-то (мисалы, Акматтын *уулу*);
- в) улуу – великий, старший (мисалы, *улуу* жазуучу, ал менден эки жаш *улуу*);
- г) уулуу – ядовитый (мисалы, Кыргызстанда башка ысык өлкөлөргө салыштырмалуу *уулуу* жыландар көп кездешпейт).

Ушул созулма “уу” тыбыштарын туура эмес коюп бир сүйлөм түзүп көрөлүчү. Уулуум, улуу жыландардан сак бол дейт уулу адамдар. Бул сүйлөмдү, демек, маанилик белгини кантип түшүнүүгө болот, кыргыз тилин мыкты өздөштүргөндөр, кыргызча жакшы сүйлөгөндөр сүйлөм маанисин

автоматтык түрдө оңдоп түшүнө берүүсү да толук мүмкүн. Сүйлөмдү башка тилге, айталы, орус тилине сөзмө-сөз которсок үрөй учура турган сүйлөм түзүлүп калар эле. Мисалы, ядовитый мой, говорят сыновья люди берегись от великих змей. Бул сүйлөмдүн кыргызча туура жазылышы: “Уулум, уулуу жыландардан сак бол дейт улуулар”, - болушу керек эле. Созулма “уу” фонемасынын түрдүү позицияларда колдонулушуна карата дагы бир мисал: сулу-овёс, сулуу-красивый, суулуу-сочный, орашаемый.

Чарльз Сандерс Пирс, бир караганда, ой жүгүртүүнүн дээрлик аристотелдик трактовкасынан баштайт: “Ой жүгүртүү биздин ой-сезимибиздин, кабыл алуубуздун ырааттуулугу аркылуу тартылган жип” [50, 123-бет]. Андан ары Пирс априордук (тажырыйбага байланышпаган, тажырыйбасыз эле) билим деле ачык жана түшүнүктүү деп бекемдеген Декарт жана Кантты сынга алуу менен кандайдыр деңгээлде методологиялык ой жүгүртүүгө жакындашып кеткен көз караштарга таянып да кетет. Тактап айтканда, Пирс илимдеги тактык, ачыктык жана чындык айрым бир илимпоздор тарабынан эмес алардын тобу аркылуу жетишилет деп көрсөтүүгө аракет жасайт: “Биздин жекече түшүнүгүбүзгө тиешелүү объект биз үчүн гана практикалык мааниге ээ болуп калышы да мүмкүн. Биздин ал объект тууралуу жекече түшүнүгүбүз менен ага карата биротоло аныктама берилип калуу тобокелчилиги күтүлөт” [50, 125-бет]. Чарльз Сандерс Пирс “Закрепление верования” (ишенимдин бекемделиши) аттуу башка бир эмгегинде теориялык - иш-аракеттик деп эсептөөгө боло турган идеяны колдоо менен мынтип жазат: “Прагматизм ой жүгүртүүнүн жандуу, логикалык иш-аракетке өтүшүн жана ишке ашырылышын талап кылат” [51, 132-бет]. Чындыгында, адам жашоосу, анын акыл-эси, кызыкчылыктары жана керектөөсү үчүн таптакыр зарыл эмес курук кыялдардын пайдасынын аздыгы же такыр жоктугу жалпыга маалым.

Жогоруда айтылып өткөн “белгилер-иконалар”, “белгилер-индекстер”, “белгилер-символдор” пирстик типология чындыктын жана теориянын иш жүзүндө колдонулушунун үч негизги учурун ажыратып жана аныктап

кароого мүмкүнчүлүк берет. Биринчи учурда кадимки Аристотелдегидей билим объектини сүртөттөп көргөзөт, ага мүнөздөмө берет, экинчисинде билим менен объектинин байланышы, өз ара көз карандуулугу жана байланышы шартталат (флюгер менен шамалдай), ал эми үчүнчү учурда билим менен объектинин байланышы түрдүү ой жүгүртүүчүлүк, табигый жана маданий жагдайлар менен ишке ашырылат. Пирс бул үч критерийи жана контексти менен практика, деги эле, теориянын иш жүзүндө колдонулушу тууралуу пикирин билдирет.

XIX кылымды аяк чендеринде жана XX жүз жылдыкта семиотиканын алдына коюлган милдеттерди түшүнүү жана аларды чечүүгө өз салымымды кошуу үчүн объектиге баа берүү, анын өзгөчөлүктөрүн аныктоо, маалымат алуу жана берүү менен байланышкан илим тармактарындагы семиотика менен байланышкан маселелер (ой жүгүртүү, тил, логика, психология, философия ж.б.у.с.) менен кайрадан жакындан таанышып чыгууга туура келди. *Ой жүгүртүү* эмнени кантип айтуу же жазууда колдонулат. Эң эле жөнөкөй мисал, чет тилдерин жогорку деңгээлде өздөштүрбөгөн инсан ал тилде сүйлөө же жазуу үчүн ойду автоматтык түрдө адегенде өз эне тилинде даярдап алып керектүү чет тилинде сүйлөйт жана жазат. Байкап жана күбө болуп эле жүрөбүз, ал тургай, орус класстарында окуп кыргыз тилин начарыраак өздөштүргөн кыргыздар өз эне тилинде ой айтуу үчүн рефлекстүү түрдө оюн орусча даярдап алып, аны өз эне тилине, б.а. кыргыз тилине которуп анан сүйлөйт (бул, албетте, уят иш). Кеп канчалык кооз сөздөр менен коштолбосун, канчалык жагымдуу үн менен айтылбасын же кооз кол тамга менен жазылбасын анда *логика*, жыйынтыктуу ой болууга тийиш. Кептеги *психологиялык* чеберчиликтин мааниси өзүнөн өзү түшүнүктүү, коомуниканттар бири-биринин психологиялык маанайына карап аңгемелешешет жана кеңешешет [караңыз, 98]. Демек, кеп практикасы жана маданияты ой жүгүртүүнү да, логиканы да, психологиялык маанай жана чеберчиликти да, лингвистикалык каражаттарды да өз ичине камтыйт,

алардын бирөө эле кепте мүчүлүштүк тартып калса кеп, маалымат берүү жана аны кабыл алуу начарлайт.

Белги тууралуу түшүнүктөр грек маданиятынан (Августин, Боэций ж.б.) баштап козголгонуна карабастан ал тууралуу философиялык ой жүгүртүүлөр орто кылымдарга туура келет. Ал мезгилдерде, бир тарабынан, Жараткан кайсыл буюмду, нерсени кантип түзгөндүгү жана анын сөз (аталышы) менен кандайча аталгандыгы тууралуу пикирлер талкууга алынса, экинчи тараптан, ал буюмдун же нерсенин адамдар тарабынан кандайча кабыл алынгандыгы, алардын инсан үчүн аткара турган кызматтары тууралуу сөз козголгон. Бул тууралуу С. Неретина төмөнкүдөй пикирлерди айтат. Кандай гана буюм, нерсе, көрүнүш ж.б. болбосун ал өз аталышына ээ болот. Бул жөнүндө Боэцийдин “Комментарийлер” жана Аристотелдин “Категориялар” аттуу эмгектеринде да сөз болуп, алар бир эле түшүнүк же нерсе ар түрдүү тилдерде ар кандайча аталып калат да, ал аталыштарды бир тилден экинчи тилге которууда айрым кыйынчылыктардын жаралышы турган сөз деп жазышкан. Бир эле тилдеги ал аталыштар мезгил өтүшү менен мазмунун сактап калганы менен формасын өзгөртүп, башкача аталышка ээ болуп калышы да толук мүмкүн [караңыз, 45, 205–207-беттер]. Чынында да, кайсыл аталыштын же сөздүн эл арасында түбөлүк сакталып калуусу тууралуу эч ким кепилдик бере албайт. Айрым сөздөр же аталыштар кайсыл бир тарыхый доорго, мезгилге тиешелүү болуп, коомдук өзгөрүүлөрдөн кийин ал түшүнүктүн, нерсенин өзүнүн жок болуусу менен сөздүн өзү да колдонулуудан чыгат. Ал эми кээде айрым түшүнүктөр же нерселер мурда башкача аталса, кийин алар башкача аталыш менен жашай баштайт. Ошондуктан да тил илиминин лексика бөлүмүндө эскирген сөздөр тарыхый сөздөр жана архаикалык сөздөр, архаизмдер болуп бөлүнөт. Аларга тескерисинче, кандай гана тил болбосун улам мезгил өтүшү менен же илимий-техникалык прогресске, саясий-социалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу улам толукталып жана байып турат. Мындай сөздөр тил илиминин лексика бөлүмүндө “неологизмдер” деп аталып, алардын

басымдуу көпчүлүгү колдонулуу жыштыгына карап мезгил өтүшү менен тилдин активдүү катмарына айланып кетет. Тарыхый сөздөргө мисал келтире кетели, алардын ар бири өз доорунун тарыхый өзгөчөлүктөрүн кандайдыр деңгээлде чагылдырып турат. Кокон хандыгынын доорундагы датка, манап, бек, казы деген сөздөр символикалык сөздөр сыяктуу эл башкаруучулардын, сот иштерин аткаруучулардын элестерин берип турат. Азыркы Кыргызстандын аймагында жашаган элдердин Россия империясынын курамына кирүүсү менен ал бийлөөчү таптарды билдирүүчү аталыштар болуш, ыстарчын, үйөз, жасоол болуп өзгөрдү, бирок алардын баары орус тилинен киргендигине баарыбыз эл жеткиликтүү түрдө баам сала бербестигибиз анык (болуш-волостной, ыстарчын-старшина, үйөз-уездной, жасоол-есаул ж.б.). Жогоруда айтылып өткөндөй, ал аталыштардын бардыгы советтик идеологиянын таасири менен белгилик-символдук мааниге ээ болуп калган, себеби алардын кимисин атабайлы же окубайлы эзүүчү таптын каардуу өкүлү (айрым Шабдан, Алымбек датка, Курманжан датка сыяктуу адилет бийлик жүргүзгөндөр тууралуу айтпай жатабыз) көз алдыбызга элестей түшөт. Мурдагы өткөн тарыхты коюп салыштырмалуу түрдөгү кечээги эле жакынкы күндөрдөн мисал келтсек, Россияны кайталап область башчыларын губернатор (губерния болуп калгансып) деп атап келдик, азыр болсо президенттин ыйгарым укуктуу өкүлү деп резинадай созуп атоодобуз. Жакшы дагы район жетекчиси аким деп аталып, ага биротоло көнүп да калдык.

Семиотика түрдүү традициялык дисциплиналардын негизинде жаралгандыктан анын варианттары да бир канча болууга тийиш жана муну биз иш жүзүндө көрүп да жатабыз. Демек, буга байланыштуу семиотиканын милдеттерине да жаңыча мамиле жасоо зарылчылыктары келип чыгат.

Биринчиден, семиотикалык багытты тандап алган изилдөөчүлөр заман талаптары алдыга койгон милдеттерди ишке ашырууда семиотиканын өзү башат традициялык дисциплиналардын (тил таануучулук, логикалык, лингвистикалык, психологиялык, социологиялык ж.б.у.с.) жетишпеген

жактарын толуктоого, алар менен тикеден-тике түз байланышта иш жүргүзүүгө тийиш. Мисалы, Г. Щедровицкий семиотиканын тил илимине байланышкан келечектеги төмөнкүдөй милдеттерин белгилейт:

- 1) “тил” менен “кептин” өз ара катышын жогорку деңгээлге көтөрүү;
- 2) социалдык, саясий жана жекече кептердин чектерин так аныктоо;
- 3) “кеп-тил-түшүнүк-белги” мыйзам ченемдүүлүктөрүн өркүндөтүү [95, 24-бет].

Биз тилдик семиотика, “белги” менен лингвистикадагы стилистика илиминин байланыштарына өзгөчө көңүл бургубуз келет. Стил деп байыркы гректер жазуу, сүрөт тартуу, белги түшүрүү үчүн колдонулуучу учтуу колодон жасалган таякчаны аташкан жана мындан улам биз атап жаткан илим тармагы “стилистика” аталышка ээ болгон. Стилистика илиминин көркөм, илимий, публицистикалык, оозеки стиль түрлөрү бар. Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, көркөм стиль көркөм чыгармаларда, илимий стиль илимий изилдөө иштеринде, публицистикалык стиль массалык маалымат каражаттарында, оозеки стиль сүйлөшүү, баарлашууда колдонулат. Үстүртөдөн алып караганда, бардык багыттарда эле стилдик талаптар так аткарылып жаткандай сезилет. Бирок, бизде демократия принциптеринин жайылтылышы менен журналисттерибиз жана кабарчыларыбыз, айрыкча өздөрүн блогер атап алгандар айрым учурларда чектен чыгып кетип жатышат. Текст ичиндеги айрым олдоксондуктар, мейли, кандайдыр деңгээлде кечиримдүү. Бирок, тема так, олуттуу түрдө коюлууга тийиш, теманын өзү чоң белги, семиотикалык символ эмеспи жана материалдын темасын окуу менен макалада, кабарда же жаңылыкта эмне тууралуу кеп болорун алдын ала байкайбыз. Турциянын футбол командасы Европа лигасында утулуп калса, ал тууралуу гезиттик кабарга “Түркиянын түбү түштү” деп тема коюп жиберип жатышат. Элди кызыктыруу, удургутуу, жок жерден сенсация жаратуу максаттарында “чымындан пил жаратышып” блогерлерибиз “иш чатак”, “иш чатагына айланды”, “оозун жапты”, “бастырып кирип келишти”, “айласын таппай калышты”, “кооптуу абал

жаралды”, “бийликке каршы чыгышты”, “бийлик алмаштырышат”, “абалы алты кетти”, “эл көтөрүлөт”, “алдап кетти”, “сатып кетти” деген сыяктуу шойкомдуу темалар менен чыгууну адат кылып алышты. Булардын бардыгы биз сөз кылып жаткан багыттагы жаман белги жана жышаан эмей эмне жана мындай тилдик каражаттардын бардыгы негативдик маанайдагы тилдик белгилерге жана символдорго кирет.

Экинчиден, изилдөөлөрдө семиотиканын өзүнө маанилик-семиотикалык так түшүндүрмө берүү зарылчылыгы келип чыгат. Мында “белгилер жашоосуна” тереңдете кайрылуу өзгөчө мааниге ээ. Бул критерийде кайсыл нерсеге же буюмга кайсыл ат же белги эмне үчүн жана кандай негизде коюлгандыгы изилдөөгө алынат. Дагы эле кыргыз лигвистикасына кайрылалы, уңгу, сөздүн уңгусу (корень) кетмен, күрөк сыяктуу аспаптардын сапталуучу бөлүгү. Муун, мүчө терминдеринин түпкү негизи жалпыгы маалым. Үтүр белгиси (запятая) эмне үчүн мындайча аталып калгандыгы боюнча кызык жагдай бар, деги эле кыргыз тилинде мындай сөз жок. Биздин оюбузча ал адамдын кашынан улам алынган, үтүр белгиси кашка, болгондо да, үтүрөйө караган адамдын кашына окшош, демек, үтүр белгисинин аталышы каш менен менен түздөн-түз байланыштуу. Эмне үчүн биз мисалдарды кыргыз тили илиминен алып жатабыз, себеби дээрлик бардык башка илим тармактарындагы терминдер, ал тургай, кыргыз адабиятындагы басымдуу көпчүлүк терминдер орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден келген же болбосо алар бул тилдерден түзмө-түз которулган. Терминдерге ашыкча кайрылып жаткандыгыбыздын дагы бир себеби, алар кыскача айтылат жана бул жагынан белгилик-символдук мааниге окшош. Ушунча болду, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн аталыштарына токтоло кетели:

Атооч – атайт, мисалы Талас шаары аталат.

Илик - Талас шаарынын аба-ырайы иликтенет, сурамжыланат жана ошого карап кийинет.

Барыш – Талас шаарыга барат.

Табыш – шаардан издеген мекемесин же адамын табат.

Жатыш – иши бүткүчө Талас шаарында жатат.

Чыгыш - жумушун бүтүрүп шаардан чыгып кетет.

Көрдүңүздөр, ар бир жөндөмөнүн аталышы белги-символ сыяктуу жыйынтыктуу маанини берип жатат. Жөндөмөлөрдү кыргыз мектептеринин төмөнкү класстарында же улуттук (кыргыз эмес) мектептерде белгилик-символдук маанисин ачуу менен үйрөткөндө ар бир жөндөмөнүн кызматы окуучуга дапдаана түшүнүктүү боло калар эле.

Көпчүлүк эле гуманитардык илимдердегидей эле адегенде семиотикада да түрдүү багыттар жана көз караштар пайда боло баштаган. Мисалы, Пирс традициялык логикадан ой жүгүртүүгө өтүүнү изилдөөгө басым жасаса, Г. Щедровицкий ой жүгүртүүгө гана эмес мазмундук логикага, тилдик мазмунга, психологияга жана педагогикага (демек, семиотиканын тарбиялык маанисине) да өзгөчө көңүл бурган. Ф. де Соссюр тил таануу илимине, демек, семиотиканын коммуникациялык кызматтарына таянса, В. Канкени семиотиканын философиялык кызматтары кызыктырган. Е. Черневич болсо өз көз караштарын жана пикирлерин визуалогияга, лингвистикага, традициялык логикага жана графикалык дизайнга негиздесе, Эконун семиотикалык көз караштары искусство таануудан, массалык коммуникация теориясынан жана лингвистикадан башат алуу менен коомдук-социалдык байланышка, жарандардын өз ара карым-катышына өзгөчө көңүл бурат. Аталып өткөн ойчулдардын жана изилдөөчүлөрдүн семиотика, анын адам баласы үчүн аткарган кызматтары боюнча пикирлери жана көз караштары ар түрдүүчө болгону менен алардын ар бири кандайдыр деңгээлде туура жыйынтыктарга келишкен. Мындан семиологиянын илим үчүн гана эмес адам баласынын жашоо-турмушундагы кызматы абдан ар тараптуу деп корутунду чыгарууга болот.

Биздин изилдөөлөрүбүз семиология илиминин калыптануусу жана өнүгүүсү үч негизги этапты басып өткөндүгүн көрсөттү. Биринчи этапта семиология биз буга чейин бир нече ирет кайталап өткөн традициялык

предметтер (логика, психология, искусство таануу, тил таануу ж.б.у.с.) менен байланышта каралды.

Экинчи этапта семиологиялык схемалар жана көз караштар объективдешти, башкача айтканда, семиология *өз алдынча объективдүү реалдуулук* катары каралып, ушул мезгилдерден семиология өз алдынча илим катары тааныла баштады. Белгилер типологиясы түзүлдү, белгилер жана белгилер системасынын кызматынын жана калыптануусунун мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталуу үстүндө болду.

У. Эко жогоруда аталган эки этапты колдоого алып гана чектелбестен аларды андан ары да өнүктүргөн. Анын семиологиялык концепциясынын өзөктүк бөлүгү “код” жана Эко ага эки таптуу түшүндүрмө берет: “код” – бул белгилер системасы жана “код” – структура. Умберто Эконун пикири боюнча, *код – тигил же бул маалыматты билдирүүнү камсыз кылган жана жөнөкөйлөтүлгөн модель...* Код жалпыга белгилүү болушу да, белгилүү болбошу да мүмкүн [караңыз, 100, 290–291, 355-беттер].

Жогорудагы пикирлерге түшүндүрмө берүү менен семиотикалык белгиде код менен структуранын, изилдөө методдору менен ыңгайлуу инструментарийлердин жана реалдуу объектилердин, түрдүү белгилик каражаттардын, белгилер системасынын, ал белгилердин колдонуу максаттарынын жана себептеринин, түрдүү белгилик каражаттардын ж.б. боло тургандыгынын талашсыз чындык экендигин дагы бир жолу баса белгилеп кеткибиз келет. Бул критерийдин семиология илиминде ар биринин өз орду жана кызматы бар. Биринчиден, кайсыл жана кандай учурларда анык бир конкреттүү түшүнүктөрдү кандай багытта жана максатта колдонуп жаткандыгыбызды өзүбүздүн аң-сезимдүү түрдө тереңдеп түшүнүүбүз зарыл. Экинчиден, алардын ар бирине тилдик-символикалык мүнөздөмө берүү менен колдонулуш чөйрөсүн, максатын жана багыттарын так аныктоо. Үчүнчүдөн, аталып өткөн критерийлердин маанилик айырмачылыктарын аныктоо аркылуу алардын кепте туура эмес колдонулушунун алдын алуу.

Үчүнчү этапта семиологиялык көз караштардын, түшүнүктөрдүн жана белгилердин өздөрү башка илим тармактарында колдонула баштайт, алардын кенемтелерин толуктайт, тактайт. Мурда традициялык илимдер семиотика илими үчүн кызмат кылып келсе, эми, тескерисинче, семиотика да башка илимдер үчүн кызмат кыла баштайт.

Буга байланыштуу В. Канке: “Ар кандай традициялык философиялык категорияларды семиотикалык түрдө кайра түзүүгө болот жана семиотикалык философияга альтернатива жок”, - деп жазган [].

Е. Черневич семиотиканы изилдөө багытында графикалык дизайндын тилдик тексттерине көңүл бурат (учурда дизайнга жогорку деңгээлде көңүл бурулуп жаткандыгы тууралуу буга чейин сөз кылып өткөнбүз). Ал кеп менен мазмундун байланышына таянуу менен идеалдуу объектилерди түзө алган, тактап айтканда, синонимиянын, омонимиянын, антонимиянын, метафоралардын, метонимиянын, ойду кеңири жана кыскача берүүнүн түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн жана алардын кеп менен мазмундагы ордун, семиотикалык кызматын аныктоо боюнча изилдөө иштерин жүргүзгөн.

Эко, биринчиден, семиотиканын искусстводогу жана анын тармактарындагы, кинодогу, телевидение жана радиодогу, архитектурадагы, рекламадагы ж.б. ордун аныктоого аракет жасаса, экинчиден, азыркы семиотиканын проблемаларын жана диллемаларын чечүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү семиологиялык концепциянын түзүлүшүн изилдөөгө киришкен.

Бул бөлүмдү жыйынтыгында семиологиянын маани-маңызына тереңдеп кирүү жана аларга ар тараптуу аныктама берүүгө жетишүү үчүн эки типтеги семиологиялык теорияны айырмалай билүү зарыл. Биринчиси логиканын жана философиянын категорияларынын эрежелерин колдонуу менен бири-бирине каршы келбөөчү көз караштар системасына негизделген *антикалык таанып-билүү идеалына* таянат. Ошол эле учурда мында семиология менен байланышкан проблемалардын жана карам-каршылыктардын, бири-бирине дал келбеген көз караштардын айланасындагы маселелер чечилет. Экинчиси *табигый илимдердин идеалын*,

башкача айтканда, *семиологиялык теориялардын алдында тиешелүү объектилерди* түзүүгө багытталат. Булардан да салмактуу жана күчтүү гипотезаларды сунуштоого жана алар тууралуу сөз кылууга болот: гуманитардык жана социалдык илимдер алардын алдына коюлган милдеттерди чечүүгө жооп бере алуучу объектилер так жана даана калыптандырылганда гана бул илим тармактары жогорку натыйжалуулукка жана ийгиликтерге жетише алат жана анда алар табигый илимдерге бир топ жакындашат.

1.2. Семиологиянын тарыхый-философиялык табияты жана алардын концептуалдык өзгөчөлүктөрү

Тарыхый жактан алып караганда семиософия Ю.М. Лотмандын окууларынан башталат. Семиологиялык мейкиндик окуу теориясын биз өз алдынча илим деп эмес “окуу” деп гана атайбыз, себеби ал бир бүтүндүктүн бөлүгү гана. Мисалы, Гегелдин, Вл. Соловьевдун, Э. Гуссерлдин окуулары тууралуу сөз кылуубуз мүмкүн, бирок Канттын, Ницшенин, Дерридин илимий багыттагы эмгектерин окуу деп айтуу кыйын, себеби алар универсумдун бүтүн бир моделин түзө албайт. Мисалга алсак, В.И. Вернадскийдин биосфера теориясы, Ю.М. Лотмандын семиосфера теориясы биз айтып жаткан бүтүндүк моделине кирет.

Изилдөөгө зарыл болгон феномен катары антикалык доордо эле тил ойчулдардын көңүлүн өзүнө буруп келген. Гераклит өз мезгилинде эле сүйлөмдүн структурасы менен ал билдирип жаткан процесс структурасынын ортосунда так параллелизм-дал келүүчүлүк болууга тийиш деп айткан. Ал буюмдун, нерсенин же кубулуштун аталышы менен анын касиетинин жана түрдүү белгилеринин ортосундагы кандайдыр деңгээлдеги карым-катыштын жана байланыштын бар экендиги тууралуу пикирлерди айткан.

Салыштырмалуу түрдө бир топ жогорку деңгээлдеги тилдик концепциялар Платон жана Аристотелдин аттары менен түздөн-түз байланыштуу, алардын тил табиятына байланыштуу көз караштары узак

мезгилдер ичинде бардык семиотикалык изилдөөлөр үчүн башат, башталыш катары кызмат кылып келген.

Платондун бардык чыгармаларынын ичинен лингвофилософиялык ой жүгүртүүнүн тарыхы үчүн “Кратил” диалогу өзгөчө кызыгууну жараткан. “Кратилдин” негизги проблематикасы философия, бирок ал бул эмгегин баштан аяк диалог формасында түзүү менен тилдик фактыларга жана кубулуштарга, тилдик байланыштардын адам коомундагы кызматына талдоо жүргүзөт.

Европалык илимий ой жүгүртүүлөрдө “Кратил” тилдин философиялык проблемалары боюнча эң алгачкы эмгек болуп саналат жана ал Платондун эң эле түшүнүүгө татаал эмгектеринин биринен. Андагы диалогдорду талдоого алууга И.М. Тронский, В. Виндельбанд, С.Д. Кацнельсон, А.Ф. Лосев сыяктуу лингвисттер жана философтор кайрылышкан. “Кратилди” окууга жана түшүнүүгө байланышкан кыйынчылыктар жана татаалчылыктар тууралуу Лосев мынттип жазат: “Кратилде” тилге байланышкан көптөгөн жана ар таратуу трактовкалар берилген жана аны эч бир катасыз талдоого жана олуттуу сынга алуу мүмкүн эмес” [Лосев 1968, 1958-бет].

“Кратилде” Платон буюм менен аны атында толук окшоштук болбогону менен аларды кандайдыр бир тике болбосо да кыйыр түрдөгү мамиле-катыш байланыштырып турат. Кыргызда буга байланыштуу “атына жараша заты”, “түсү ийгиден түнүлбө” деген сыяктуу накыл сөздөр бар. Дагы да болсо кыргыз тили илиминдеги терминдик аталыштарга кайрылып көрөлү. Буюмдардын, кубулуштардын аты кандайдыр себеп менен аталып кала бериши толук мүмкүн, бирок алардын көпчүлүгүнүн эмне себептен мындай атка ээ болуп калуусун азыркы учурда тактоо дээрлик мүмкүн эмес. Ал эми терминдик аталыштар басымдуу көпчүлүк учурларда алардын кызматына жана түрдүү касиет, өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу аталып калат. Кыргыз тилиндеги синтаксистик терминдердин айрымдарынын аталыштарын карап көрөлү. “Ээ” – сүйлөмдүн ээси, кожоюну, ким, эмне тууралуу сөз болуп жаткандыгын, “баяндооч” түрк тилдеринде, алардын ичинде кыргыз

тилинде да дээрлик дайыма сүйлөмдүн аягында келип, ойду жыйытыктайт, баяндап (баяндоо) бүтүрөт. Мына ошондуктан экөө тең сүйлөмдүн баш (башкы) мүчөлөрү деп аталат. “Этиш” сөз түркүмүнүн эмне үчүн мындай аталып калышы тууралуу ойлонуп көрдүк бекен, ал “этүү-аракет этүү-аракет этиш” деген сөздөрдөн келип чыккан эмеспи.

Платон сөздөрдү баштапкы пайда болгон жана алардын жардамында келип чыккан деп бөлүштүрөт. Ал эң эле алгачкы сөздөр үн тууроо жолу менен пайда болгон деп белгилейт [Платон 1990, Т.1, 430-бет]. И.А. Перельмутер [Перельмутер 1980] айткандай, Платон биринчилерден болуп түрдүү нерселердин, кубулуштардын, окуялардын ж.б.у.с. аталыштары алардын түрдүү белгилерине байланыштуу келип чыккан деп жыйынтык чыгарган. Жогоруда айтылгандарга кошумча, тил таануу илиминде да алгачкы сөздөрдүн пайда болуусу боюнча “үн тууроо теориясы” жана “сырдык сөз теориялары” биротоло калыптанып калган пикир катары айтылат. Жөнөкөйлөтүп айтканда, алгачкы адамдар жаныбарлардын үндөрүн, шамал, күн күркүрөө, чагылган сыяктуу табият кубулуштарынын жана башка ар кандай нерселерде чыккан добуштарды туурайм деп үн чыгаруу менен примитивдик түрдө болсо да сүйлөй башташкан. Сырдык сөз теориясы боюнча алгачкы адамдар артыкча кубанып кеткенде, чочуганда, коркуп кеткенде, таң калганда, катуу кайгырганда ж.б. инстинктивдүү түрдө үн чыгарып же кыйкырып жиберүү менен эң эле алгачкы сөздөр пайда боло баштаган.

Платон жана Аристотелден башталган логико-грамматикалык традиция кийинки философиялык-лингвистикалык изилдөөлөрдөн жүздөгөн жылдар мурда озунуп кеткен. Вико белгилеп кеткендей, Кайра жаралуу дооруна чейин лингвистикалык багыттагы трактаттарда “адамдар тил таануу илимдерине киришкиси келсе, алар адегенде Аристотелдин мектебине барууга тийиш” деп жазылган [Vico, *Scienza Nuova seconda*, ed Nicolini Де Мауро 2000, 45-бет].

Белгилер тууралуу жаңы идеялардын жана түшүнүктөрдүн калыптануусу Пор-Роялдын грамматикасынын жана логикасынын түзүлүүсүнө дал келет деген пикирлер да бар, анын эмгектеринде белгилер алгачкылардан болуп кызыгуулардын философиялык объектисине айлана баштайт. Орто кылымдык схоластикада тилдик символдор кеңири бир тараптуу эмес түрдө каралып, алар дайыма эле өз алдынча боло албайт жана өздөрү көрсөтүп жаткан маани-мазмун менен тыгыз байланышта жана ага көз каранды деген сыяктуу пикирлер жашап келген да алар белгилер менен символдорго жетиштүү деңгээлде баа жана аныктама бере алышкан эмес.

"Грамматиканын" түзүлүүсү жана өз алдынча илим катары калыптана баштоосу соода байланыштарынын күчөөсү, Европа мамлекеттеринин өз ара карым-катыштарынын жакшырышы менен байланышкан лингвистикалык билимдердин өнүгө баштоосуна туура келет. Тилдик стереотиптер өлкөдөн өлкөгө, элден элге өтө баштады, илимий-теориялык жана практикалык маселелер боюнча көз караштар жана пикирлер кеңири жайылтылуу үстүндө болду. XVII кылымдагы “L Allemand hurle. 1 Anglois plueve. le Francois chante, 1 Italien joue la farce, et 1 Espagnol parle” – “Немец кыйкырып жатат, англичанин ыйлоодо, француз ырдап жатат, италянец фарс жасоодо, ал эми испанец сүйлөп жатат” деген сыяктуу лакап сөздөр тилдик жана улуттук стереотиптин бир бүтүндүгүнө айланды. Мындан улам таланттуу кыргыз жазуучусу Касымаалы Жантөшевдин өзү мыкты билген элдердин улуттук өзгөчөлүктөрү тууралуу тамашага салып төмөнкүчө айткандары муундан муунга оозеки түрдө өтүп, сакталып келет: “Кыргызды кымыз менен этке кой (жалкоолугунан, кенебестигинен улам күйүп айткан), казакты ширин-ширин кепке кой (сөзгө чеберлиги), орусту мылтык берип чепке кой (чынчылдыгы, сатылбастыгы, тайманбас мүнөзү), татарды эсеп менен чотко (счётко деген мааниде жана алардын эсепке тактыгын белгилеген), өзбекти жүзүм берип бетке кой (соодага жакындыгы жана ага жөндөмдүүлүгү)”.

Пор-Роялдын грамматикасы логика менен тилдин окшоштук традициясын улантат жана ал логикалык грамматикага абдан жакындашып

кетет. Жалпы философиялык пландан алып караганда анын грамматикасы аристотелизмге окшошуп, сөз жалпы адамзатка тиешелүү ой жүгүртүүлөрдүн шарттуу белгиси катары каралат. Айтылган сөздү же кепти акыл-эс сөз ээсинин сүйлөө, маалымат берүү же маалымат алуу максаттарына карата башкарып турат. “Грамматика” бир тарабынан сөз менен логиканын ажырагыс байланышы боюнча Аристотелдин окуусун колдоп, экинчи жактан Р. Декарттын рационализмине таянып Пор-Роялдын бул эмгеги белгилер териясы менен ой жүгүртүү жана аң-сезим теориясынын биротоло жуурулушуп кетүү теориясын улантат. “Өзүбүздүн ой жүгүртүүбүздө жана аң-сезимибизде эмне ойлор кабыл алынып жаткандыгын терең түшүнбөй туруп сөздө кандай маанинин камтылгандыгын билүү абдан кыйын” [Арно, Лансло 1990, 90-бет]. Мына ошондуктан да Пор-Роялдын теориясынын борбордук өзөгүн “акыл-эс операциясы” (аңдап билүү, аң-сезимдүү түрдө кабыл алуу, ой жүгүртүү жана жыйынтык чыгаруу, ой толгоо, берилүүчү ой-максаттын баш-аягын жыйноо жана иретке келтирүү ж.б.) түзөт жана анын жардамы менен адам баласы айлана-чөйрөнү, коомду, аларда болуп жаткан окуяларды кабыл алат, анализдейт жана жыйынтык чыгарат. Демек, акыл-эс операциясы тилдик каражаттар аркылуу гана айтылат да, мына ошентип, тил, ойду оозеки түрдө берүүнүн эң эле негизги каражатына айланат. Кепти айтуудан мурда ал логикалык жактан бышып жетилүүгө тийиш, туура айтылган кеп туура кабыл алынат жана андан маанилик жактан туура жыйынтык чыгарылат. Комуниканттын кепке макул болуусу, анын оюн туура көрүүсү же көрбөөсү, ага кошулуусу же каршы чыгуусу тууралуу талдоо жүргүзүү биздин максат эмес.

Кептеги логикалык анализ (тил илиминде ал стилистикалык талдоо жүргүзүү деп аталат) жана грамматикалык талдоо дайыма бири-бири менен кесилише байланышып тургандыктан сиоматикалык белгиге, символикага, кептин логикасына кызыккандарга Арно жана Ланслонун “Жалпы жана рационалдык грамматика”, Арно жана Николдун “Ой жүгүртүүнүн логикасы жана искусствосу” эмгектери менен таанышууну сунуш кылар элек.

Ой жүгүртүүнүн эки операциясы – түшүнүү жана талдоого алуу сөз түркүмдөрүнүн ортосундагы принципиалдык айырмачылыктарды ачып берет. Атоочтор (зат, атооч, ат атооч, сан атооч, сын атоочтор) түшүнүү операциясына кирсе, этиштер, байламталар, жандоочтор, сырдык сөздөр жана модалдык сөздөр кепти талдоого алууну ишке ашырат.

“Грамматиканын“ түзүүчүлөрү грамматика менен логиканын ортосундагы бир тараптуу дал келүүчүлүктүн жок экендигин белгилешет, себеби адамдар кеп ичиндеги сөзгө, анын ичиндеги тамгаларга караганда өз оюнун мазмунуна, мааниге көбүрөөк көңүл бурушат жана кепти жана убакытты кыскартуу максатында сүйлөм ичиндеги айрым сөздөрдү, сөз ичиндеги тамгаларды таштап кете беришет. Эң эле жөнөкөй мисал, азыр адамдар басымдуу көпчүлүк учурларда кол телефондордун жардамы менен байланышып калышты. Көпчүлүгү сөз кандай айтылса аны ошондой жазып коюп жатышат, себеби телефон аркылуу текст жазууда столдо отуруп алып карандаш же ручка менен жазгандай шарт дайыма эле боло бербейт. Кээде кыска гана “ооба”, “макул” деп жазып коюуга туура келет да жекече турмуштук тажырыйбабыздан көрүп жүргөндөй көпчүлүк учурларда “ооба” деген сөздү “оа” деп гана жазып коюп жатышат, демек мында ой сөзгө, анын туура жазылышына эмес мааниге гана бурулуп калган болот. Кыргыз тилинде типтүү каталар көп учурларда созулма үндүүлөр жана йоттошкон тамгалар, катар келген үнсүздөр катышкан сөздөрдө кетирилип жатат. Созулма үндүүлөрдүн жазылышы, аны туура эмес коюу менен сөздүн маанисинин таптакыр башка жакка бурулуп кетиши тууралуу сөз кылганбыз. Йоттошкон тамгалар жана катар келген үнсүздөр катышкан сөздөрдүн туура жазылышына кыскача токтоло кетели жана мисалдар келтирели. “Саматтын көк коюнун жүнү абдан коюу” деген сүйлөмдү “Саматтын көк коюнун жүнү абдан кою” деп жазып көрөлү. Тамганын саны, демек, белги өзгөрүү менен кептин мааниси да өзгөрүп кетти, бирок, тилекке каршы, буга дайыма эле баарыбыз тийиштүү деңгээлде маани бере бербейбиз. Ката жазылган ар бир сөзгө өз алдынча токтололу жана шашылбастан тамгалап окуп көрөлү,

“Саматтын” деген сөз Саматын, ал өзүнүн Саматын деген мааниде жазылып, жөндөмө мүчөнүн оордуна адегенде үчүнчү жактын таандык мүчөсү уланып калды. “Коюнун”, анын коюнун деген сөз “коюунун” болуп жазылып коюу-густой болуп, “коюу” деген сөз, тескерисинче, “кою” болуп жазылып, сын атооч сөз эмес зат атооч болуп, ага да үчүнчү жактын таандык мүчөсү улануу менен анын коюу-его овца болуп калды. Мындай мисалдарды келтире берсек сансыз көп. Заманга жараша азыр шаарлар ичин деле, телевидениени деле жарнактар ээлеп алды. Жарнактагы жазуунун чоң мааниге ээ белги, символ экендиги талашсыз чындык жана мында абдан этият болуу зарыл. Негизи котормо иши абдан чоң мааниге ээ жана сөздү, сүйлөмдү сөзмө-сөз которо коюуга таптакыр болбойт. Чет тилден келген сөз, сөз айкашы, сүйлөм эне тилинде кандайча айтыларына биринчи кезекте көңүл буруу зарыл. Чоң трассанын сол жак, оң жагын ээлеген узуну он метрдей жарнакта “бизнеси өндүрүүчү банк” деп жазылып турат. Орусча вариантында “продвинитое...” андай, мындай деген жарнактар арбын, аны болсо “жылдырылган” деп жазып коюп жатышат, мында кандай маанилик белги.... Жыйынтыктап айтканда, кеп түзүүдө, ой айтууда, айрыкча жазууда, текст которууда мааниге гана эмес сөзгө, анын курамындагы тамгаларга дыкат көңүл буруу зарыл. Сөздү ката жазып койгонубуз менен андагы маанини өзүбүз туура түшүнө берерибиз мыйзам ченемдүү көрүнүш, бирок ал башкалар тарабынан туура эмес, болгондо да тетири мааниде кабыл алынып калуусу толук мүмкүн. Орус фольклорунда үтүрдүн-символдук белгинин мааниси боюнча “казнить нельзя помиловать” деген буйрук боюнча көпчүлүккө белгилүү болгон аңыз кеп айтылып келет. Буйрук берүүчү, өкүм чыгаруучу “казнить нельзя, помиловать” деп айтса, катчы аны “казнить, нельзя помиловать” деп жазып коюу менен бейкүнөө адам өлүм жазасына тартылып кеткен. Кыргыз тилиндеги каратма сөздөрдө деле дал ушундай көрүнүш. Мисалы, Марат келди менен Марат, келди деген сүйлөмдөрдүн маанилик айырмачылыктарын карап көрөлү. Биринчи сүйлөмдө Мараттын өзү келгендиги билдирилип турса, экинчи сүйлөмдө Марат күткөн адамдын же

нерсенин келгендигин билебиз, кимдин же эмненин келгендиги контекстен белгилүү болуп турат. Дагы бир сүйлөм, жетим кабырганы сындырдың; жетим, кабырганы сындырдың. Биринчи сүйлөмдө эң акыркы кыска жана ничке кабырганы сындырдың деген маани турса, экинчисинде бирөөнү “жетим” деп урушуп, кабырганы сындырдың деп жатат.

Азыркы учурда Ч.С. Пирстин эмгектерине кайрылбаган семиотика боюнча эмгектерди табуу кыйын. Ага Р. Якобсон “америкалык ойчулдардын ичинен эң эле жөндөмдүүсү жана ар тараптуу өнүккөнү жана ошол эле мезгилде анын мүнөзү туруксуз жана кем жолугуучу сапаттарга ээ, мына ошондуктан аны бир да университет кабыл албас эле” деп баа берген [Jakobson 1965, 112-бет]. Анын идеяларын дайыма колдонушат, бирок ал тууралуу кемирээк эстешет. Өзүнүн өмүр жолунда Пирс көп жолу белги теориясына кайрылган, бирок да ал өзүнүн идеяларын жана көз караштарын ырааттуу түрдө бир системага сала алган эмес. Бирок да, Пирс анын идеяларын кабыл алган жана уланткан Морристен айырмаланып грамматикке салыштырмалуу көбүрөөк логик. Семиотика ал үчүн көп жагынан логика менен окшош жана Пирстин пикири боюнча логика ойду окуу үчүн кызмат кылат.

Пирс тарабынан белгиге берилген аныктаманы классикалык деп атоого болот жана ал мындай дейт: “Белги же репрезентамент кимдир бирөө үчүн эмнедир бир нерсенин кандайдыр нерсе, анын сапаты катары кабыл алынышы. Ал кимдир бирөө тарабынан кабыл алынуу менен анын аң-сезиминде эквиваленттик белгини же мурдагыдан да жогорку деңгээлде өнүккөн белгилик сапатты жана санды жаратат. Белги толук түрдө объект катары эмес кандайдыр деңгээлде идея катары кабыл алынат [Peirce Ch., 1960, 228-бет] (цитаталарды караңыз [Портнов 1994]).

Бизге белгилүү болгондой, Пирс бири-бири менен байланышкан белгилердин үч классификациясын колдонгон жана алардын ар бири үч компоненттен турат. Репрезентаменттердин (белгилердин) үч типке бөлүнүшү (знаков), бир жагынан алып караганда, ар кандай белгинин

объектиге карата мамилени көрсөтүшү менен экинчи жактан алып караганда, сөзгө жасалган анализдин сүйлөмгө, андан кийин кепке, кептик мааниге өтүшү менен түшүндүрүлөт. Мындан Пирстин көз карашын тилди бардык бөлүктөрү синхрондуу түрдө өз ара байланышкан бирдиктүү система катары эсептеген Соссюрдун көз караштары менен жакындаштырууга болот.

Биз белгилеген биринчи үчилтик төмөнкүдөй белгилерди өз ичине камтыйт:

1. Квалисигнумдар (белги катары пайдаланылган сапаттар). Мисалга алсак, мындай белгилерге жыт кирет. Жаныбарлар жемдерин жана бири-бирин жыт аркылуу табышары жалпыбызга белгилүү. Айнып калган тамактын жытын сезе албасак көпчүлүгүбүз ачыган тамакка ууланып кыйынчылык тартмакпыз. 2020-жылы башталган ковид-19 оорусунун эң эле ачык белгиси аны жуктурган адамдын жытты сезбей калуусунда болууда. Санап отурсак жыттык белгинин адам баласы үчүн мааниси абдан чоң.

2. Синсигнумдар (объектилери менен биротоло жуурулушуп кеткен белгилер). Синсигнум, бул - белги катары чыккан реалдуу кубулуш, нерсе, окуя. Аны көрбөшүбүз, жытын сезбешибиз да мүмкүн, шамалды көрбөсөк, жытын сезбесек да аны кубулуш катары да, белги катары да кабыл алабыз

3. Легисигнумдар (жалпы белгилер). Алар кандайдыр бир мыйзам ченемдик деңгээлдеги белгилер. Жарандар тарабынан кабыл алынган жана активдүү түрдө колдонулууга киргизилген шарттуу түрдөгү белгилер легисигнумдар деп аталат. Мисалы, автомобилдердин мамлекеттик номери боюнча эле анын ээсин жеңил түрдө таап алууга болот. “Коопсуз шаар” боюнча камералардын орнотулгандыгына жана жалпы санариптик системанын киргендигине байланыштуу жол эрежесин бузган айдоочулардын кол телефондоруна ал тууралуу маалыматтар, айып пулдун өлчөмү дароо келип жатат. Ошондой эле жалпы кабыл алынган жол белгилерин бардык айдоочулар так билүүгө жана алар билдирген эскертүүлөрдү, талаптарды так аткарууга милдеттүү, демек, алар да легисигнумдук белгилер. Жөө адамдар өтүүчү жерлердеги жашыл жарыкты

күтүүгө азыр дээрлик бардык жарандарыбыз көнүп бүтүштү жана ага баары эч кандай вариантсыз макул, демек, ал да жалпы кабыл алынган жана колдонулуп жаткан белги – легисигнум.

Пирс бардык семиотикалык идеялардын ичинен белги/объект мамилелерине негизделген белгилердин экинчи үчилтигин көбүрөөк колдонот. Алардын кеңири колдонулушун лингвисттердин белгилер тууралуу бул окууга көбүрөөк кызыккандыгы менен түшүндүрөр элек. Бул классификация белгилерди индекстик, иконалык жана символдук түрлөргө бөлүп карайт.

Индекстер – бир топ жөнөкөй элементардык белгилер. Индексти интерпретациялоодо предмет менен белгинин өз ара жакындыгын аң-сезимдүү түрдө түшүнүүгө жана кабыл алууга тийишпиз. Индекстик белгилерге эшикти каккан үндү, “ал”, “бул”, “тигил” шилтеме ат атоочторун, шамалдын багытын көрсөткөн флюгерди ж.б. мисал катары көрсөтүүгө болот. Пирс индекстерди дайыма эле туруктуу жана толук кандуу белги деп эсептебейт, себеби айрым учурларда объект жок болгондо белгинин өзү да жок болот. Бирок да адам баласы жана ар кандай жаныбарлар курчап турган чөйрө тууралуу маалыматтарды индекстер, башкача айтканда, объектилерди алардын белгиси аркылуу кабыл алат. Адамзаттын акыл-эси ашыкча сезүү органдарына зарыл болбогондуктан жыт билүү салыштырмалуу түрдө начар өнүккөн. Жыландарды алып көрөлү, жер бойлоп сойлоп жүрүп өмүр өткөргөндүктөн алысты көрө албайт, жүрүү ылдамдыгы көпчүлүк жаныбарларга салыштырмалуу төмөн, угуу жөндөмдүүлүгү абдан начар өнүккөн, дабышты, негизинен, денеси менен сезет. Курмандыгын андан жыккан жылуулук боюнча эки ача болгон тили жана башка жаныбарларда болбогон Якобсон органы аркылуу таба алат. Демек, белги адамдар үчүн гана эмес бүткүл жаныбарлар, алардын жашоосу үчүн зарыл болгон каражат деп жыйынтык чыгарууга болот.

Пиаженин изилдөөлөрү жана анын пикирлери боюнча, жаңы туулган бала ойлонууга жетише элек учурда эле анын сенсомотордук интеллектинде

Пиаженин өзү тарабынан аталган “аракеттердин логикасы” болот. Бул логиканын негизги феномени болуп жаңы объектилердин же окуялардын ассимиляция — интеграциясы эсептелет (мен апамды көйнөгүнөн тааныгам). Балага тамак, эркелетүү, жылуу сезим, үшүп кетсе кийиндирүү, ысып кетсе сырткы кийимдерин чечип жеңилдетүү, суусаса суу берүү ж.б. керек болот да, ушул зарылчылыктардан улам анда аз-аздап акыл эс ойгоно берет.

Дж. Локктун долбоорунда “семиотика” белгилер катары окуу сапатында логика менен жакындаштырылып, “физика” жана “практика” менен салыштырылат, ал эми антикалык мезгилдерде логиканын өзү “физика” жана “практикага” жакындаштырылып каралган [караңыз: Локк 1985: 200-бет; салыштырыңыз: “Секст Эмпирик” 1975: 61-бет]. Белгинин логика менен салыштырылуусу, алардын ортосундагы карым-катыш, өз ара байланыш И. Ламбертте (1764) жана Б. Больцаноодо (1837) да улантылган [караңыз: Больцано 2003: 446-беттен ары; Lambert 1965]. Жогорудагы эле байланыш тууралуу көз караштар Э. Гуссерлдин (1890) “Белгилердин логикасы (Семиотика)”, “Логикалык изилдөөлөр” аттуу эмгектеринде колдоого алынган жана андан ары өнүктүрүлгөн [Husserl 1970, 1968].

Б. Смарт 1831-жылы эле Локктун жана Пирстин көз караштарын жана пикирлерин колдоо менен грамматиканы, логиканы жана риториканы бирдиктүү илим катары кароо менен аларды “сематология” деп атаган [Smart 1978: 38-бет].

“Сематология” деген аталыш Р. Гетченбергердин (1920) жана К. Бюлердин (1933, 1934) [Gätschenberger 1920: 226-бет; Bühler 1969: 37–39-беттер; Бюлер 1993: 6–7-беттер] белгилер жана маанилер туурасындагы жалпы илим жөнүндөгү пикирлерди айтуусуна өбөлгө болгон. Мындай илимдердин айрым долбоорлору “семасиология” деген аталышка да ээ боло баштады. Г. Гомперц бул терминди “ноология” – акыл-эс тууралуу жалпы илимдин чегиндеги “ой жүгүртүүнүн мазмуну жөнүндөгү илимге” карата колдонгон (Gomperz 1908: 43-бет). Г. Шпет “Этникалык психологияга киришүү” эмгегинде (1927) “семасиология” терминине “таза жана жалпы

семасиология” идеясын көтөрүү менен ага бир топ кеңири түшүндүрмө берген жана сүрөт, курулуш, нерсе, табият кубулуштарындагы жана түрдүү аракеттердеги семиотиканын маанисин баса белгилеген [Шпет 1996, 365-бет]. Семиотикага, демек, белги жана анын маанисине байланыштуу бул долбоорлор жана көз караштар логикалык изилдөөлөрдүн чегинен ары чыгып, философия, гносеология, психология, тил таануу ж.б.у.с. илимдер менен тыгыз карым-катышта жана байланышта изилдөөгө алына баштады.

Семиология социалдык психологиянын, демек, жалпы психологиянын бир бөлүгү катары илим тармагы экендиги тууралуу пикирлер Ф. де Соссюрдан баштап эле айтыла баштаган [Соссюр 1977: 54-бет].

Ой жүгүртүүнүн лингвоборбордук принциптери Л. Ельмслевдин глоссематикасында ачык байкалат жана андан семиологиялык долбоорду - лингвистикадагы семиологияны жеңил гана табууга болот [караңыз: Ельмслев 1999: 230-бет]. Бул долбоор боюнча семиология тилге жакын болгон бардык системаларды өз ичине камтууга тийиш. Ал адабият, тил, музыка, тарых, табият таануудан баштап математикага чейинки дисциплиналарды үйрөнүүгө карата жалпы көз караштардагы проблемаларды лингвистикалык негизде чечүүнүн айланасында концентрациялоого тийиш. Моюнга алганда, кайсыл илим тармагы болбосун, андагы кандай маанилүү жаңылыктар жана илимий-практикалык сунуштар болбосун аларды чагылдыруу үчүн тил керек. Келтирилген илимий жаңылыктар жана рационализатордук сунуштар адам баласы, коом үчүн канчалык деңгээлде маанилүү болбосун, алар мыкты түзүлгөн тексттер менен берилбесе, жалпы калк үчүн гана эмес тиешелүү тармактын адистери үчүн да так түшүнүктүү болбой, бүдөмүк бойдон калар эле [караңыз: Ельмслев 1999].

Л. Ельмслевдин глоссематикасында “семиотика” менен “семиология” башкаларга караганда өзгөчө айырмаланат. Анын пикири боюнча, “семиотика” деп белгилик системанын өзү аталса, “семиология” белгилер системасын изилдөөгө алуучу илим тармагы аталат жана биз да бул көз карашка кошулар элек. Ельмслевдин эмгектеринде семиология менен

метасемиотиканын ортосундагы генетикалык байланыштардын бардыгы тууралуу пикирлер да айтылат.

Семиотиканы жана анын касиеттерин изилдеген басымдуу көпчүлүк окумуштуулар семиотиканын предмети катары “лингвистикалык сүрөттөө каражаттары менен байланышкан ар кандай объектини эсептешет” [И. И. Ревзин, Лотмандын цитатасы боюнча 1984: 5]. Демек, анда Ролан Барт белгилегендей, Соссюрдун формуласы өзгөрүлөт да, лингвистика семиологиянын бир бөлүгү болбой эле, тескерисинче, семиология лингвистиканын курамына кирип калат [Барт 2000: 248–249-беттер].

Биздин түпкү максатыбыз семиотика, семиология, белгилер системасы боюнча бул окумуштуу мынтип айткан, тигил окумуштуу тигинтип айткан деп тизмектештире берүү эмес, ал пикирлер боюнча өз пикирибизди билдирүү жана сөз кылынып жаткан илим тармагы боюнча өз көз караштарыбызды сунуштоо. Семиология илими математикалык эсепти, физикалык техниканы жана технологияны, биологиялык фауна менен флораны же тарых илиминдегидей адамзаттын тарыхын эмес (бул илимдердеги айрым маанилер, закондор жана эрежелер белгилер жана символдор менен берилсе да), биринчи кезекте, белгилердин кандай маанини туюнтушун, ал белгилердин келип чыгуу себептерин, кайсыл бир нерсеге, көрүнүшкө, табият кубулушуна ж.б. кандай белгилердин коюлгандыгын изилдөөгө алуучу илим. Албетте, семиотика философия, психология, логика сыяктуу гуманитардык илимдер менен тыгыз карым-катышта, бирок лингвистикасыз-тилсиз эч ким эч кимге дээрлик түрдө эч нерсе билдире да, ала да албайт. Семиология илиминин түпкү максатты жарандарды түрдүү нерселерге, окуяларга, көрүнүштөргө туура белги кое билүүнү, буга чейин коюлуп калган белгилерди туура окууну жана түшүнүүнү үйрөтүү жана алардын философиялык, психологиялык жана логикалык маанилерин ачуу.

Семиологиянын ар кандай областтары үчүн үлгү катары каралып жаткан лингвистиканы айрым авторлор толук түрдө тааныгысы келген эмес. Мисалы, Эко семиологиянын предмети коммуникациянын бардык

каражатына тиешелүү деп эсептөө менен ошол эле учурда “бардык эле коммуникативдик феномендерди лингвистикалык категориялардын жардамы менен түшүндүрө албайбыз” дейт” [Эко 1998: 121-бет].

Түрдүү семиологиялык долбоорлор белгилердин жалпы теориясына ар түрдүүчө аныктама беришет. Мисалы, В.И. Вернадскийдин “биосфера” жана “ноосфера” түшүнүктөрүнө окшоп кеткен Ю.М. Лотман тарабынан сунуш кылынган семиосфера түшүнүгү табияттагы бардык кубулуштарды жана көрүнүштөрдү өз ичине камтыйт. “Белгилер сферасына” мындайча аныктама берүүдө ал адам баласынын логикасына гана тиешелүү болгон “акыл-эс сферасынан” да кеңири болгон түшүнүктөргө да караштуу болуп калат.

Семиосферанын кеңейтилген түшүнүктөрүнө “техносферанын” айрым жансыз объектилери, мисалга алсак, маалыматты кабыл алуучу, аны кайра иштеп чыгуучу жана адам менен же бири-бири менен байланышка бара алуучу машиналар жана техникалык байланыш каражаттары да киргизилиши мүмкүн. Н. Винердин “Кибернетикасында” (1948) бул маалымат процесстеринин социалдык, логикалык, психологиялык жана биологиялык системаларындагы сигналдык байланыштар процесстери менен болгон принципиалдык жалпылылыгы теориялык жактан негизделген [караңыз: Винер 1968]. Бирок да, табияттагы маалыматтык процесстер менен “антропосемиотикалык” жана “биосемиотикалык” семиотикалык түшүнүктөрдүн ортолорундагы чектерди жана алардын ортолорундагы айырмачылыктарды так аныктоого кеңири түшүнүк берүүдө айрым проблемалар жана эки ача пикирлер жаралат.

Семиосферага, бир тараптан алып караганда, коомдун өнүгүүсүндө пайда болгон белгилер жана символдук каражаттар кирсе, экинчи жактан алып караганда, табият, жаныбарлар жана техникалык конструкцияларда катышкан табигый сигналдык жана индекстик каражаттар киргизилет, андай белгилер алдын ала атайылап колдонулбаса да түрдүү маани-мазмунду билдирип турат. Демек, семиосфера ноосферага да, социосферага да, техносферага да жана биосферага да кирген бардык семиотикалык

каражаттарды өз ичине камтыйт. Мындай учурда семиосферанын сырткы чектери тууралуу эмес ички айырмачылыктарга байланыштуу маселелер көбүрөөк актуалдуу.

Белгилер жөнүндөгү тарыхый жактан пайда болгон көз караштар өз ичине камтыган билим чектери боюнча гана эмес борбордук орунга эмнени жана кандай багытты койгондугу боюнча да айырмаланышкан жана аларды тизмектеп өтөлү: белгилер теориясы (Пирс, Моррис), белгилик системалар теориясы (Соссюр, Ельмслев), тесттин теориясы (Барт, Кристева), түрдүү типтердеги белгилик системаларга салыштырма анализ (Бенвенист, Лотман, Эко) ж.б.у.с. Бул концепциялар альтернативдик мүнөздө деп бааланганы менен алардын биринен экинчисине өтүшү же аралаш түрдө колдонулушу изилдөөгө алынган предметтин түрдүү касиеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө негизделет. Аталып өткөн көз караштар жана пикирлер такыр бири-бирине каршы келбейт, алардын бири экинчисин толуктайт, тактайт, жетишпеген жактарын кошумчалайт. Нерсеге, кубулушка же кандайдыр бир окуяга семиотикалык көз караш менен кароо же аларга карата мамиле жасоо объектиге баа берүү, анын өзгөчө касиеттерин жана белгилерин аныктоо менен түздөн-түз байланышкан. Ал белги менен маанинин, берилген ой менен аны туура түшүнүүнүн ортолорундагы системалык байланышты издейт.

Түрдүү семиологиялык көз караштарды карап көрүү менен алардагы кандайдыр “борбордук” маанини байкоого болот, себеби чыгармачыл инсан кандай гана нерсе тууралуу сөз кылбасын анын өзгөчө басым жасай турган чекити болот эмеспи. Семиологдордун изилдөө иштеринин борборунда белгилер, белгилик каражаттар жана алар билдирүүчү маани-мазмундар болот. Бирок, илимий изилдөө иштери эч качан ал борбор менен чектелип калбайт, бир борбордук маани менен экинчи борбордук маанинин байланышын, биринчи борбор менен экинчи борбордун чектеринин жакындашуусун, ал тургай, эки борбордун чектеринин жакындашып биригип кетүүсүн изилдейт.

I ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫКТАР:

- Белгилердин функциясын аткаруу үчүн объекттердин касиеттерин изилдөө, алардын бардык көрүнүштөрүндө белгилердин жалпы теориясын түзүү философиялык, лингвистикалык жана маданий идеялардын синтези болгон семиологиянын милдети болуп саналат. Изилдөөнүн актуалдуулугу илимий билимдерде интегративдик процесстердин күчөшүн чагылдырган семиологиянын дисциплиналар аралык мүнөзү менен шартталган;

- Семиологиялык философемаларды изилдөөдө тилдин гуманитардык билимдердин контекстиндеги өзгөчө статусу менен шартталган. Илимий дисциплина катары араң калыптанган семиология тез эле көптөгөн жеке илимдерге бөлүнүп, анын философиялык мазмуну экинчи планга өтүп кеткен. Семиологиянын өзгөчөлүгү анын эки тараптуулугунан да көрүнөт: ал гуманитардык илимдер менен табигый илимдердин аралык орунду ээлегендигинде.

II ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯНЫН ТЕОРИЯЛЫК МАҢЫЗЫ ЖАНА МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МААНИСИ

2.1. Символ жана белгилердин семантикалык детерминанттары жана алардын диалектикалык мүнөзү

Адам баласы жаныбарларга окшоп жөн гана табигый чөйрөдө эмес символикалык ааламда жашайт. Байыртадан эле адамдар дүйнөсү түрдүү каада-салттарга, ырым-жырымдарга жана ритуалдарга бай. Ритуалдык түрдүү аракеттер, элдик ишенимдер эзелтеден эл үчүн символдор катары кызмат кылып келет. Инсан микрокосм катары өз акыл-эсине, билим деңгээлине жараша образдарды, картиналарды, макрокосм символу – дүйнөнү элестете алат.

Адамдар ортосундагы байланышты билдирген “символ” сөзүнүн (ал азыр көбүнчө белги маанисин билдирип калды) келип чыгыш тарыхына кайрылып көрөлү. Гректер адегенде символ деп достук мамилени (азыркыча айтканда, символдук түрдө) билдирген идиштин сыныгын аташкан. Жакшы санаалаш мейманын узатып жатып сыныкты дагы эки бөлүп, бирин ага берип, экинчисин өзүндө калтырган. Кандай шартта, кайсыл убакта мейман кайрылып келбесин эки жакын адам сыныктарды бири-бирине жалгаштырып, өткөндөрдү эстешип мамыр-жумур болуп отуруп калышкан. Келген меймандын да ал сыныкты таштабай сактап жүрүп ала келгенин карабайсыздарбы. Антикалык доордогу “символ” сөзүнүн баштапкы мааниси “инсандыгын аныктоо - удостоверение личности”. Кат-сабатка жетише элек мезгилдерде кыргыздар да кимдин ким экендигин, өзүнүн кимдигин далилдөө максатында жиберген адамынан камчысын же баш кийимин же болбосо таанымал бир буюмун берип жиберешери тууралуу буга чейин айтып кеткенбиз.

Символго болгон кызыгуу лингвистикада гана эмес философияда, семиотикада, психологияда, адабият таанууда, миф-поэтикада, фольклористикада, маданият таанууда ж.б.у.с. күчтүү. А.А. Потебнянын

тилдик көз караштан алганда гана символдорду толук түшүнүүгө жана тартипке салууга болот деген пикирине биз толугу менен кошулабыз.

Биздин изилдөө иштери биздин натыйжасында символ тууралуу бири-бирине көз каранды болбогон төмөнкүдөй бир топ пикирлерди аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү:

1) символ – белги менен бирдей болгон жана ага окшош түшүнүк (жасалма жолдор менен калыптанган тилдерде);

2) символ – искусство тарабынан жашоо-турмушту образдуу түрдө чагылдырган универсалдык категория (искусствонун эстетикасында жана философиясында);

3) символ - объектинин мааниси үчүн конвенционалдык (башкача айтканда, сөздүктөрдө берилген, кабыл алынуу үчүн шарт коюлган) аналог болуп эсептелген маани (маданият таанууда, социологияда жана башка бир катар гуманитардык илимдерде);

4) символ – баштапкы маани-маңызын башка бир маанинин формасы үчүн пайдаланууга мүмкүнчүлүк берүүчү белги (гуманитардык илимдер болгон философиядагы, лингвистикадагы, семиотикадагы, психологиядагы, логикадагы ж.б. символдордун түпкү максатка жана шарт - жагдайга жараша ар түрдүүчө кабыл алынышы).

И. Кант, Ф.В. Шеллинг, Г.В.Ф. Гегель, И.В. Гётелер символдор тууралуу чыныгы кудайлык маани жана мазмунду таанып-билүүнүн ыкмасы деген ойлорду айтышкан.

Изилдөөнүн объектиси болуп адамзаттын рухий турмушундагы жана кыргыздардын салттуу маданиятындагы семиотикалык белги жана символдордун тарыхый өнүгүүсү эсептелет. Ал эми аталган объектини адекваттуу андоого мүмкүнчүлүк шарт түзгөн логикалык каражат-ыкмалар (түшүнүктөр, категориялар, жоболор, парадигмалар) карама-каршылыктын чыңалышы, чечилиши, тарыхый конкреттүүлүк, логикалык татаал, объективдүүлүк, жөнөкөйдөн татаалга, абстракттуулуктан конкреттүүлүккө

умтулган тааным процесси, объективдүү жана субъективдүү акыйкаттык ж.б. **иликтөөнүн предмети** болуп саналат.

Лингвисттердин, тарыхчылардын, археологдордун, искусство таануучулардын, психологдордун, дин таануучулардын, фольклористтердин жана башка илим тармактарынын жалпы аракеттери менен түрдүү семиотика багыты боюнча көптөгөн сөздүктөр түзүлдү [Кэрлот Х.Э. Символдор сөздүгү. - М., 1994; Бауэр В., Дюмоу И., Головин С. Символдор энциклопедиясы. - М., 1995; Бидерман Г. Символдор энциклопедиясы. - М., 1996; Cirlot J.E. A dictionary of symbols. 2 ed. - N.Y., 1971; Biedermann H. Knaurs Lexikon der Symbole. - Munchen, 1989; Cooper J. C. Lexikon alter Symbole. - Leipzig, 1986 и др.]. Бүгүнкү күндө символдордун аспектилери изилдөөгө алынуучу көптөгөн институттар жана борборлор иштөөдө, мисалы, Лондондогу иконологияны изилдөөгө алган Варбург-Кортодд институту, Базелдеги Людвиг Каймер институту ж.б.

“Символ” термини адабиятчылыр жана лингвисттер тарабынан ар түрдүүчө кабыл алынат. Мисалы, Ю.С. Степанов символ илимий түшүнүк эмес, ал поэтикалык түшүнүк жана поэтикалык системанын чегинде гана кабыл алынат. Чындыгында орус адабиятында мындай символдор арбын, мисалы, Н. В. Гоголдун жолу, А.П. Чеховдун багы, М.Ю. Лермонтовдун чөлү, А.С. Пушкиндин бороону, Тютчевдин түтүнү, М. Цветаеванын чатыры жана үйү символдук деңгээлге жеткен. Кыргыз адабиятында А. Осмоновдун ак боз аты, А. Токомбаевдин кандуу жылдары, Т. Сыдыкбековдун тоолору, К. Жантөшевдин Каныбеги, Т. Касымбековдун сынган кылычы, С. Жусуевдин Курманжан даткасы, С. Эралиевдин Ак Мөөрү бул акын, жазуучулардын символуна айлана алды (кандуу жылдар, Каныбек, сынган кылыч, Курманжан датка, Ак Мөөр бул жерде чыгарманын аты катары эмес). Ю.М. Лотман мындай символдорду “сюжетти гени” деп атаган. Адабий символдордон сырткары тилдик символдор да бар жана алар тилдик эволюция процессинде пайда болот. Тилде метафоралар текст ичинде татаалдашып отуруп символго айланат, кыргыз тили илиминдеги терминдер

табияты боюнча символдорго бир топ жакындашып кетери тууралуу буга чейин сөз кылганбыз.

С.С. Аверинцев “Адабий энциклопедиялык сөздүгүндө” символ тууралуу мындайча аныктама берет: “Искусстводогу символ бир жагынан көркөм образды, экинчи жагынан белги жана аллегорияны (каймана айтуу) өз ара салыштыруу аркылуу ачылган универсалдык эстетикалык категория” [М., 1987, 378-бет]. Бул жагынан алып караганда тамсил жанрындагы чыгармалардын каармандары символго өтө жакындашып кетет. кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын баштоочусу Тоголок Молдонун тамсилдериндеги куба кой, анын ээси, жалкоо ит, суу куштары менен боз куштары, жырткыч куштар, эшек, булбул, бөдөнө, түлкү ж.б. символдук каармандарга жакын.

“Жаңы философиялык сөздүктө” [Л.Родионованын ректорлугу астында - М., 1999] символго материалдык буюмдардын, окуялардын, табият кубулуштарынын өзгөчө белгилерин чагылдыруучу түшүнүк катары аныктама берилген. Көмүрдү, нефтини “кара алтын”, пахтаны “ак алтын”, тамеки өсүмдүгүн “сары алтын” деп алардын түсүнө, адам баласынын жашоосуна зарыл керектүүлүгү үчүн атап жатабыз жана алар да символдук аталыштар. Акындар сүйүү ырларында сүйүктүү кыздарын күнгө, айга, жылдызга теңеп, алар менен өз ара салыштырып да жиберишүүдө. Табу (тергеме сөздөр) сөздөрүндө да кандайдыр деңгээлде символдук маанилер бар, мисалы карышкырдын түр тилдериндеги баштапкы аты “бөрү”, карышып кал, оозуң ачылбай калсын деп жатышып карышкыр атка өтүп кеткен. Чума оорусунун атын айтуудан коркушуп аны “улуу тумоо” дешсе, жаш наристени өлүмгө кыя албаган кыргыздар аны “учуп кетти” дешкен. Кыргыз эли, деги эле, өлүмдү тике угузуудан тартынышып “о дүйнө кетти”, “узап кетти”, “өтүп кетти”, “аттанып кетти”, “дүйнө салды”, “пендечилик кылды”, “көз жумду”, “сапары карыды” деген сыяктуу символикалык аталыштар менен билдиришкен.

Символдордун түрдүү белгилерин бөлүп кароого болот, мисалы, образдуулук, мотивдүүлүк, мазмундун комплекстүүлүгү, маанинин ар түрдүүлүгү, символдордун чектеринин жакындыгы (маанилик жакындык), маанилик универсалдуулук, символдордун түрдүү элдерде бирдей мааниде колдонулушу жана бирдей түшүнүктү билдириши, символдордун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрү ж.б.у.с.

Символикага миф, эпостор аркылуу мамиле жасоону К. Леви-Строс негиздеген. Ал символдорду символдук-логикалык маани менен бирдей карайт. Мифология универсалдуу образдарды жана идеяларды билдирүү үчүн семиотикалык коддордун бири катары кызмат кылат. Мисалы, көпчүлүк элдерде кит, таш бака, өгүз, пил ж.б. чоң жаныбарлар төмөнкү космикалык төмөнкү зонанын символу катары кабыл алынган. Аларда бул сыяктуу жаныбарлар жерди көтөрүп турат, алар кыймылдаганда же мисалы, өгүз оордукту бир мүйүзүнөн экинчисине өткөргөндө жер титиреп кеткен деген түшүнүктөр болгон. Жаныбарлар, алардын ичинде адамзаты ортонку космикалык зонанын символу катары түшүнүккө ээ болгон. Ал эми канаттуулар жогорку зонанын символу катары кабыл алынган. Символдор жана алардын мааниси боюнча кыргыз эпосторунан мисал келтирели. Кыргыз эпосторунун ичинен басымдуу көпчүлүгү баатырдык эпостор, баатырлардын туулушу боюнча окуялар бардыгында дээрлик бирдей. Баатырлар тууларда энелери жолборстун жүрөгүнө талгак болушат, көпчүлүгүнүн аталары терс образдар катары сүрөттөлүү менен энелердин ордуна жана кызматына чоң маани берилет. Минген аргымактарын эч бир башка ат алмаштыра албайт, алардын айрымдарынын өлүмгө учурашына ишеничтүү атынан ажырашы себеп болгон, куралдары да көпчүлүк учурларда асмандан түшөт. Мисалы, “Манас” үчилтигинде “Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени” деп айтылса, Курманбектин өлүмүнө атасы Тейитбектин Телторуну бербей койгондугу себеп болду, демек, баатырлардын аттары жана куралдары да символдук мааниге ээ.

Символдун маанилүү касиети образдуулук, мына ошондуктан көпчүлүк окумуштуулар символ түшүнүгүнө образ аркылуу мамиле жасашат. Символ жана белги семиотикалык лексикондун маанилүү каражаты болуу менен көп жагынан окшош, экөө тең үч компоненттик модель (түшүнүлүүчү – түшүндүрүүчү – семиотикалык байланыш) боюнча түзүлгөн.

Белгинин мааниси символго салыштырмалуу бир топ конкреттүү, мисалы жол белгилеринин мааниси так жана кандай гана жагдай жана кырдаал болбосун эч кандай вариацияга ээ эмес, алардын ар биринин айдоочулардын жана жөө жүрүүчүлөрдүн алдына койгон талаптары такталган. Н.Д. Арутюнова белгилегендей, белгилер (диспетчердик көрсөтмөлөр) жерде гана эмес суу жана аба жолдорунда да багытты, жашоого карай жолду көрсөтүп турат.

Эгер белгинин мааниси нагыз көрсөтүү болсо, символдун мааниси көрсөтүүдөн да кеңирирээк (Г.Г. Гадамер), ал семантикалык максатта түрдүү пландагы өзгөчөлүктөрдү жана касиеттерди бир бүтүндүккө бириктип, ага символго айланган фразеологизмдер жана алардын компоненттери кызмат кылат. Мисалга алсак, мурун адамдын көзгө биринчи урунган органы жана кыргыз тилинде ага байланышкан бир топ туруктуу сөз айкаштары, фразеологизмдер жана идиомалар пайда болгон. Мисалы, мурдун көтөрөт (бой көтөрүү, кекирейүү), мурдун чүйрүү (жактырбоо), мурдунан жетелетип алуу (биротоло көз каранды болуу), мурдунан суусу кете элек (жаш, тажырыйбасыз), мурдунан эшек курту түшө элек (көпкөн, көптү көрө элек, чоң сыноолордон өтпөгөн), мурду эле көрүнүп калыптыр (ашыкча арыктаптыр), мурду менен сүйлөйт (барктуу, салабаттуу көрүнүү үчүн мурдуна солоп сүйлөө), мурдунун учунан алысты көрө албайт (көп нерсеге көзү жетпеген, акылы тайыз), мурдун балта кеспеген (кенебес, жоопкерчиликти сезбеген) ж.б.

Символдун негизи образ. Ар кандай символ образды жаратат, бирок бардык эле образ символ боло албайт. Н. Фрай поэзиядагы образдын “символдуулугунун” төмөнкүдөй критерийлерин бөлүп көрсөтөт:

- 1) абстракттуу символдук маани контекст аркылуу ачылат;
- 2) образды толуктап ачып берүү абдан татаал жумуш, кандай гана болбосун нерсенин, түрдүү көрүнүштүн образынын бизге белгисиз болгон өзгөчөлүктөрү жашыруун кала берет;
- 3) образды анын түзүүчүсү толугу менен ачып бербейт, көп учурларда образды ачуу жумушу көрүүчүнүн же окурмандын өзүнө калтырылат.

Белгилер түшүнүүнү, ал эми символдор интерпретацияны талап кылат. Өз мезгилинде Соссюр символдор менен конвенционалдык белгилерди бири-бирине карама-каршы коюу менен символдорго образдык элементтер тиешелүү деп жазган. Буга байланыштуу Франсуа де Соссюр мисал катары тараза адилеттүүлүктүн символу боло алышы мүмкүн, бирок араба эч качан адилеттүүлүккө символ боло албайт деген.

Символ – маанилик жактан образга жакын болгон концепт, мына ошондуктан да адабият таануу илиминде символикалык образдар тууралуу көп сөз болот. Символ жогорку деңгээлдеги мааниге ээ болгон окуя, көрүнүш, буюм ж.б. билдирсе, образ салыштырмалуу түрдө маанилик деңгээлде төмөнүрөөк турат. Эгер образдан метафорага өтүү семантикалык жана көркөмдүк зарылдыктардан улам жаралса, образдан символго өтүү экстралингвистикалык мүнөздөгү факторлор менен аныкталат.

Образ психологиялык, метафора семантикалык, ал эми символ функционалдык мүнөзгө ээ, ал коомдук, уруулук жана улуттук кызыкчылыктарды жана түшүнүктөрдү бириктирүүгө чакырылган [Арутюнова, 1998, 338-бет]. Арутюнованын көз карашы боюнча символ образга салыштырмалуу жогорку семиотикалык статуска ээ. Мисалы, көпчүлүк башка тилдердей эле кол – бийликтин жана жардам берүүнүн символу жана ал аркылуу көптөгөн образдуу жана көркөм маанилер билдирилет, мисалы, бийлик кылуу, башкаруу маанисинде: баарын кол астында кармап турат, менин колумда иштейт, катуу кол, баарына колу жетет, колуна түшүү, колго алуу ж.б; жардам берүү, жакын мамиледе болуу маанисинде: менин оң колум, колун сунуу, кол үзбөө, колуна алуу ж.б.

Символдордун дагы бир өзгөчө касиети - анын мазмундун конкреттүү жана абстракттуу элементтерин өз ара байланыштырып тургандыгында, аны образдуу түрдө “мотивдешүү” деп атасак болот жана дал ушул мотивдүүлүгү менен символ белгиден айырмаланып турат. Мотивдүүлүк аркылуу метафора, метонимия синекдоха сыяктуу семантикалык каражаттар бири-биринен айырмаланып турат.

Ар бир акыл-эстүү инсан өзүнүн адамдык касиетине байланыштуу символдордун тилинде сүйлөй жана түшүнө алат. Э. Фромм белгилегендей, символду башкаларга үйрөтүп отуруунун кажети да жок, ал архетиптик табиятка ээ жана символ аң-сезим менен байланышпаган түрдө өз алдынча кабыл алынат.

Архетип түшүнүгүнө К.Г. Юнг генетикалык негизде катталган байыркы образдар жана социалдык-маданий идеялар деп аныктама берген. Архетиптерге байыркы таш эстеликтерин, оймо-чиймелерди мисал катары келтирсек болот, мисалы Кыргызстандын ар кайсы аймактарынан жана ошондой эле Алтай жергесинен табылып жаткан моло таштар (алардын жасалышы жана көлөмдөрү дээрлик бирдей), Саймалы-Таштагы аска беттерине тартылган сансыз көп чиймелер, ар түрдүү сүрөттөр жана белгилер.

Бир топ символдор улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Мисалы, кытайлар айдын сүрөттөлүшүнө курбаканы же коёнду (өлбөстүктүн символу), ал эми күндүн сүрөттөлүшүнө карганы (уулдук баш ийүүнүн, урмат кылуунун символу) кошуп тартышат. Славян маданиятында бул символдор башкача мааниге ээ: коён коркоктуктун, карга атына жараша кара ниеттиктин символдору. Түрк элдеринде, алардын ичинде кыргыздарда деле дал ушундай ишеним жашап келет, коён коркоктуктун (мисалы, коён жүрөк), карга, сагызганды кыргыздар жактырышпайт, үйгө жакын келип каркылдаганы же шакылыктаганы жаман жышаан деген элдик ишеним бар. Кыргыз элинде байыртадан эле ат, түндүк, коломто бешик, ай жана күн жакшылыктын символдору болуп келген. Мына ошондуктан да кыргыздарда

эстелик, айкелдерди элестетүү кыйын, борборубуздагы Бишкек баатырдын эстелиги анын жөө турган калыбында тургузулгандыктан ага бир топ сын-пикирлер айтылды. Республиканын туусунун ортосунда түндүк жана андан чачыраган кырк нур тартылган. 1916-жылдагы Улуттук бошотондук күрөштүн курмандыктарына тургузулган айкелдин үзөңгү калыбында болгондугунун себеби буга чейин айтылып өткөн.

Метафоралар менен бир катарда поэтикалык тилди символдор кеңири колдонот. 1950-жылы эле дүйнөдөн 35 жашында өтүп кеткен Алыкул Осмонов символикалык маанилерди, поэтикалык образдарды колдонуу, ойду көркөм берүү боюнча азыркыга чейин алдына эч кимди салбай келет. Мисалы, оорулуу акын өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде көзү ачыктык кылып мынтип жазган:

Өлсөм дагы жара тээп мүрзөмдү

Буудан болуп таскак салып өтөмүн.

Жогорудагы эки сапта эле “өлсөм дагы” деген сөз айкашынан башкасы символикалык маанилерге ээ поэтикалык образ жана ой жүгүртүүлөр менен берилген

В. Брюсов эгейлердин, майя жана башка индээц элдеринин маданиятындагы жогорку символикалык тууралуу жазып кеткен. Жалпы эле көчмөн элдерде жана аңчылык менен жашаган жарым көчмөн элдерде түрдүү белгилер чоң мааниге ээ болгон. Мергендер жаныбарлардын изине карап эле алардын кандай жаныбар, канча жашта жана канча убакыт мурда өткөндүгүн жакындаштырып биле алышкан. Тундрада жашаган элдер алгачкы кар жааганда шамал кайсыл жактан соккондугун эстеп калып, чыгыш кайсыл тарапта, батыш кайсыл тарапта экендиги билинбеген кар-бороондуу күндөрү карды ачып, чөптүн кайсыл тарапка жатып калгандыгын көрүү менен батыш, чыгыш, түндүк, түштүктү аныктай алышкан.

Поэтикалык метафора сыяктуу эле, поэтикалык символика жекече, алар мезгилден мезгилге, акындан акынга өтүү менен улам өзгөрүп турат. Графема, фонема, лексема сыяктуу ыр саптарынын бардык элементтери

тексттин материялык талаасына кирүү менен поэтикалык символдун мазмунуна ээ болгон көп сандаган коннотациялык касиеттерге ээ болот. Бул пландан алып караганда, акын толук картинага ээ боло элек бир катар образдарды сүрөттөгөн символисттердин поэзиясы өзгөчө кызыгууну жаратат. Мына ошондуктан да символизм теоретиктери мындай поэзияны “ишарат кылуунун поэзиясы” (поэзией намеков) деп аташат. Мындай чыгармаларды окуган окурман автор тарабынан берилген ой образын түшүнүү жана кабыл ала билүү үчүн сезимтал акыл-эске ээ болууга тийиш. Көпчүлүк классикалык чыгармаларда ой автор тарабынан жыйынтыкталбай, ал чыгармачыл тапшырма окурмандын өзүнө калтырылат. Мисалы, кыргыз адабиятынын орбитасынан эбак эле чыгып кетип, дүйнөлүк масштабдагы жазуучуга айланган Ч. Айтматовдун чыгармаларынан айрым гана эпизоддорду келтирели. “Эрте келген турналардын” аягында Султанмурат өлгөн атынын жүгөнүн чечип карышкырларга бетме-бет туруп калды. “Жамийлада” Данияр менен Жамийланын кийинки тагдыры кандай болорун чечүү окурмандан өзүнө калтырылат. “Ак кемедеги” бала чоңдордун таш боордугуна протест жасап, атама кетем деп дарыяга кирди. “Кыяматтагы” Бостон Базарбайды атып таштагандан кийин аттан түшүп, аны айдап жиберип көлгө карай басты. “Кылым карытар бир күндөгү” эки баласы менен жесир калган Зарипанын кийинки тагдыры тууралуу конкреттүү эч нерсе айтылбайт. Демек, булардын бардыгы символикалык гана эмес философиялык образдар жана ой жүгүртүүлөр. Мына ошондуктан да Э. Кассиреру адамды символикалык зат деп атаган [].

К.Г. Юнг: “Символ бири-бирине карама-каршы түшүнүктөрдү бириктирип турат, тактап айтканда, реалдуу-ирреалдуу карама-каршылыктарды байланыштырат. Биринчиден, символ психологиялык реалдуулук болуу менен экинчиден, ал физикалык реалдуулукка толугу менен жооп бере албайт. Демек, символ, бул – факт жана канткенде да, көзгө көрүнгөн нерсе”, - деп жазган [караңыз, К.Г.Юнг, 2].

Сөз, сөз айкашы символикалык максатта бир эле контекстте (үзүндүдө же эпизоддо) да, жалпы текст ичинде улам кайталанып да же бир эле автордун көптөгөн чыгармаларында да колдоно берилиши мүмкүн. Дагы эле дүйнөлүк эпостордун мухити-океаны балган “Манаска” кайрылалы. Манас гана эмес жалпы кырк жигиттин кеңешчиси болгон акылман Бакайга карата айтылган “караңгыда көз тапкан, капылетте сөз тапкан”, “алдыда жүрсө ак жолтой, аркада жүрсө сан колдой” эпиттеттери символикалык образ, баа берүү катары “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун үчөөндө тең катышат.

Символ сөздү күчүн жана маанисин жогорулатат, ага кандайдыр көркөм боёк берет.

Ар кандай троп текст ичинде символ менен өз ара тыгыз байланышка бара алат, себеби символ – универсалдык троп жана ал ойду көркөм, образдуу жана жеткиликтүү берүү максатында түрдүү көркөм сөз каражаттары менен айкалышып кете берет.

Түстөр да көпчүлүк учурларда символдук мааниге ээ боло алышы мүмкүн бул тууралуу Л. Витгенштейн: “Түстөр бизди философиялык ой жүгүртүүгө түртөт”, - деп жазган []. Бардык мезгилдерде окумуштуулар түс проблемасынын сырларын ачууга аракеттенип келишет. Бул багыттагы кийинки изилдөөлөр түс үчүн адамдын 10 пигменттик гени жооп берет деген пикирге келишүүдө. Ар кандай адамдын, (кызды көзү кызылда) ал тургай, ар түрдүү элдердин түскө карата мамилеси ар түрдүүчө. Мисалы, АКШда жашыл түс коопсуздукту, Францияда болсо, тескерисинче, кылмышты билдирет, кытай элинде ак түс траур, кайгыны билдирсе, Европа жана мусулман элдеринде бул кызматты кара түс чагылдырат (“жоо аяган жаралуу, аялы каралуу”), ал эми ак түс бизде ак жолтойлукту, ак ниетти билдирет. Кыргыз Республикасынын туусунун түсүн бекитүүдө да Жогорку Кеңештин депутаттарынын арасында бир топ талаш-тартыштар болгон. Бир даары байыртадан кыргыз элинин туусу көк түстө болгон дешсе, калгандары

кара түс сыяктуу эле көк түс да кайгынын түсү деп каршы болушкан. Кызыл түс кандын, демек, өлүмдүн түсү деп чыккандар да болгон.

Кыргыз эли эненин сүтүнүн ак түсүнө байланыштуу бул түстү эзелтеден ыйык түс катары эсептеп келишет жана буга байланыштуу бир топ түшүнүктөр жаралган, мисалы: ак көңүл, ак ниет, ниети ак, ак жүрөк, ак жолтой, ак кызмат ж.б.

Кара түс ак түскө карама-каршы келүү менен кыргыз элинде кара ниет, кара жолтой, кара мүртөз сыяктуу түшүнүктөр жашап келет. Айсыз караңгы түн да символикалык мааниде жакшы түшүнүккө ээ эмес. Сары түс да кыргыздарда жакшылыкты билдирбейт, ал түгүл, жакшылыктарда сары гүл берилбейт. Боз түз да Европанын көп элдеринде кайгыны билдирүү менен өлүп кайра тирилүүнүн символу. Ошондуктан байыркы еврейлер кайгылуу күндөрү беттерине күл сыйпап алышкан. Боз түс (куу түс) кыргыз элинде да жакшылыктын символу эмес (өңү боппоз, өңү бозоруп кетти, кубарып кетти, куу тумшук, куу баш ж.б.). мында “куу” купкуу болуп кургап, бозоруп калгандыкты да билдирет.

Жашыл түс жаштыкты, жаңылыкты, ачык көңүлдү, кышын-жазын жапшашыл болуп турган карагай-кайыңга байланыштуу түбөлүктүүлүктү билдирет. Кызыл түс деле ушул сыяктуу ачык жана көтөрүңкү маанайга жакын.

Жаратылыш мезгилдерине байланышкан элдик – поэтикалык төмөнкүдөй символдор жалпыга белгилүү: жаз – бала кез; жай-жаштык; күз-карылык; кыш-өлүм; кара булут-кайгы; кара булут арасынан күндүн көрүнүшү - жарыкчылык, жашоо; жамгыр - көз жаш; жазгы күн күркүрөө-токчулук, молчулук (жер айрылып чөп чык, желин айрылып сүт чык); жаздын кеч келиши-түшүмдүүлүккө болгон зыян ж.б.

Сөз-символдордун курамын аныктоо, мындай поэтикалык символдордун сөздүгүн түзүү филология илимдеринин келечектеги милдеттеринин бири жана анда конкреттүү символдордун мазмуну гана эмес

алардын келип чыгуу себептери, колдонулуу өзгөчөлүктөрү аныкталууга тийиш.

Элдин маданий баалуулуктарынын кадырына жеткен, өз элинин поэзиясын жакшы билген адам гана поэтикалык символдорду жана образдарды өзүнүн жазма жана оозеки кебинде кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алат.

Маданият коммуникациялык система катары жана ошондой эле белгилер маалымат алмашуунун каражаттары катары семиотика илиминде изилдөөгө алынат. Бул критерийден алып караганда маданияттын, маалымат алмашуунун, коомдук пикирлердин бардык каражаттары белги системасы катары каралат да, алардын негизине төмөнкүдөй тармактар кирет:

- а) маданият жана анын тили;
- б) элдик каада-салттардын тили;
- в) элдик оозеки чыгармачылыктын тили;
- г) түрдүү ритуалдардын, ырым-жырымдардын тили;
- д) салтанаттуу окуялардын тили;
- е) көркөм чыгармалардын тили;
- ж) жазуу кебинин тили;

Биз Э. Кассирердин классификациясына таянуу менен тилдин колдонулуу түрлөрүн өтө майдалап жибердик. Бул классификация стилистика илиминдеги стилдердин бөлүнүшүнө окшоп турат, бирок анда стилдер оозеки кептин стили, жазма кептин стили, илимий стиль, көркөм чыгарманын стили деп гана бөлүштүрүлөт.

Кептик каражаттар аркылуу маданий-социалдык мааниге ээ маалыматтар берилүүчү вербалдык да, вербалдык эмес да коммуникациядагы бардык белгилер системасынын жыйындысы, жалпысынан алганда, тил маданияты деп аталат.

Э. Кассирердин пикир боюнча, (деги эле, бул пикирге кашы чыгар эч ким болбосо керек) адам баласы тили чыккандан баштап өмүрү өткөнчө ар түрдүү кырдаалдарга жана себептерге байланыштуу турмуш-тиричиликтик,

саясий-социалдык, диний, укуктук, илим-билим, чарба жүргүзүү ж.б.у.с. тармактар боюнча сүйлөп жана өз оюн билдирип өтөт, чындыгында, жаран жашоосунда кандай багыттар боюнча кеп куарын санап отуруу да мүмкүн эмес жана анын зарылдыгы да жок деп ойлойбуз.

Адам баласы өз оюн билдирүү үчүн вербалдык, мифологиялык, диний, көркөм дагы ушул сыяктуу символдорду аң-сезимдүү түрдө да, инстинктивдүү түрдө да колдоно берет.

Белги каражаттарынын типтери. Белги каражаттарын төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

1) Белги-билдирүүлөр: ага предметтин, кубулуштун, түрдүү көрүнүштүн өзүн, анын касиеттерин, коомдогу, жаратылыштагы ордун, кыймыл-аракетин билдирген табигый же жасалма (искусственный) тилдик же белгилик бирдиктер кирет.

2) Белги-жышаандар (признаки): ага кайсыл бир мүнөздү, себепти, белгини, өзгөчөлүктү ачык билдирбеген жышаандар, каймана (аллегориялык) сүрөттөөлөр, белгилер, өзгөчөлүктөр кирет (мисалы, оорунун симптомдору, мимика, жесть). Мындай белги-жышаандарды билдирүүдө “каш” сөзүнүн орду салыштырмалуу түрдө өзгөчө (ашың болбосо да кашың болсун), мисалы, кабагын карыш салуу, кабагы бүркөө, кабагы салыңкы, кабагы ачык ж.б. Адамдын маанайын билүүдө көз менен каштын абалы көз катышпай каш аркылуу гана билдирилип калат.

3) Белги-көчүрмөлөр (копии): репродукциялар, аналог-окшоштуктар, башка бир кыймылды, көрүнүштү тууроолор ж.б.

4) Жүрүм-турум белгилери. Бул багытта кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөрдүн орду өзгөчө мааниге ээ. Бир эле сөз менен адамдын орточо салмагы, бою, мүнөзү, басышы, өзүн алып жүрүүсү сүрөттөлөт десек көбүбүз ишенбейбиз, мындай элес тууранды сөздөр, негизинен, терс мүнөздүү адамдарга тиешелүү. Мисалы, “кылжыйган”, “кулжуйган” – арык, адамга жугуму жок, көз карашы жагымсыз, өзүн түз алып жүрө албаган, “дырдыйган” – пекене бойлуу, колу-буту кыска, бир курсагы чыккан,

“дырдыйып” – ошол адамдын шашпай майда шилтеп келе жатышы. “Томполоңдоп” дегенде кичинекей баланын курсагын чердейтип, майда-майда кадам шилтеп, жарык маанайда шашыла келе жатканы көзгө элестей түшөт. Элес тууранды сөздөр, негизинен, терс мүнөздүү адамдарды, алардын кыймылын сүрөттөйт деп айтып өттүк, аларга мисалдар келтирели, калганы өзүнөн-өзү түшүнүктүү болот: дардайган, илмейген, тырбалаңдаган, шалдайган, шөптүрөгөн, кулжуңдаган, кылжыңдаган, ырсаңдаган, ойкуштаган ж.б.у.с. “Зыңкыйган жигит” десек бою көп узун эмес, көп кыскача эмес орто бойлуу, арык-семиз эмес стандарттуу, жарашыктуу кийинген, салабаттуу, орду менен сүйлөгөн, ашыкча кыймыл жасабаган жана ары-бери баса бербеген оор басырыктуу жигиттин сүрөтү тартылат.

5. Белги-моделдер: эл ишениминде өзгөчө бир күчкө жана сырга ээ предметтер. Мисалы, тумарлар, көз мончоктор, дарбазага кагылган така, имаратка илинип коюлган көз тикен ж.б. Аскер адамдарынын жана күч структураларынын кызматкерлеринин формалары да кандайдыр бир күчтү туюндурат деп шарттуу түрдө айтсак болот.

Символ жана белгилер маданиятта: алар тууралуу түшүнүктөрдүн тарыхы жана аларды ортосундагы айырмачылыктар.

Символ (symbol) менен белгинин (sema) айырмачылыктары тууралуу антикалык доорлордон баштап эле сөз кыла башташкан. Платон белгилерди кадимки эле турмуш-тиричиликке байланыштуу көрүнүш, ал эми символдор, тескерисинче, Кудайдын сырларын жана чындыгын өз ичине катып турат деп жазган.

Символ менен белгинин ортосундагы айырмачылыктар тууралуу неоплатониктерде кеңири изилдөөгө алына баштаган. Мисалы, Прокл мифологиялык символдордун жардамы менен кудайлык рух адамга берилет деп эсептеген. Ошол мезгилдерден баштап көп кырдуу жана терең символдор колдонулган символикалык поэзия искусствонун туу чокусу катары саналып, окуяны, жаратылышты же предметти натуралисттик сүрөттөө сынга кабылган.

Акырындап батыш христиан дининин жана Византиянын негизине айланган символизмдин тарыхы башталат. Кудайга ишенүүнү жана сыйынууну төмөнкүчө эки түргө ажыратышты:

А) профандык ишеним (жашыруун сыры жок окуя жана кубулуш);

Б) сакралдык ишеним (окуя жана кубулуштун өзү окуя же кубулуштун символуна айланат)

Искусстводо символ каймана берилүүчү “иносказательный” көркөм образга айланат да, аны туура түшүнүү үчүн ой жүгүртүү, терең эрудиция талап кылынат.

Өткөн кылымдын 30-жылдарында америкалык окумуштуу этнолог Э. Сепир символдордун жалпы адамзатка тиешелүү деңгээлге өтүү жолдорун анализге алууга аракет жасаган. Ал символдордун эки түрүн бөлүп карайт:

а) Конденсациялык символдор – биз түшүнгөнгө караганда көбүрөөк маани-маңызга ээ болуу. Мындай символдор, окумуштуунун ою боюнча, диний, саясий мамилелерде колдонулат.

б) Референциалдык символдор - мындай символдор эмоционалдык бейтараптуулугу (нейтральность) жана логикалык негиздүүлүгү менен айырмаланат.

Э. Сепир дал ушул экинчи типтеги символдор рационалдуулугуна байланыштуу турмушта көбүрөөк колдонулат жана көпчүлүк учурларда заман талаптарына ылайык келген белгилик системаларды түзөт деген жыйынтыкка келген.

Дүйнөлүк символика илиминин тарыхындагы символдордун категорияларга бөлүнүшүнө кайрылып көрөлү:

Тарыхтагы жалпыга белгилүү символдорго мисалдар:

Моло таштар жана таяк ата-бабаларыбыздын анимистикалык жана тотемдик ишеними боюнча өлгөн адамдарды арбагынын сөлөкөтү. Мына ошондуктан мүрзөлөргө таш эстеликтерин коюу дин кызматкерлеринин каршы болгонуна карабастан бизде да улантылып келе жатат. Демек, мындай эстеликтер жөн гана дүйнөдөн кайткан жакын адамдарын эскерүү үчүн коюу

максатында гана келип чыккан эмес. Кыргыздарда жана ага жакын тектеш элдерде ислам дини биротоло калыптанганга чейин өлгөн адамдын сөлөкөтүн жасашып, аны маркумдун арбагы катары санашып, ага карап ыйлап отурушкан. Ал сөлөкөт “тул” деп аталып, бул сөз кийинчерээк жесир калган аялдарга карата айтылып калды. Кыргыздарда мурда өлгөн адамдардын жакындарынын таяк кармап өкүрүп тургандыгы да ошол тотемдик түшүнүктөрдөн улам.

Мезгил өткөн сайын символдор жөнөкөйлөшүп, фигура катары да сүрөттөлө баштады, мисалы:

- Космос – айлана түрүндө;
- Жердин асылдуулугу, түшүмдүүлүк – үч бурчтук фигурада;
- Дүйөлүк өзөк – крест менен белгилене баштаган;
- Материалдык дүйнө – квадрат аркылуу белгилеген;
- Түбөлүктүүлүк – өз куйругун тиштеген жылан келбетинде берилген;

Эркектик белги – учтуу учу жогору караган үч бурчтук белги аркылуу белгилене баштаса, аялдык белги, тескерисинче, учтуу учу төмөн караган үч бурчтук белги аркылуу белгиленген.

Жогоруда келтирилген эки символ европалыктар үчүн Давид жылдызы катары белгилүү болсо, Индияда ал символдор кудайларга карата болгон сүйүүнү билдирген.

Көчмөн турмуш кечирген кыргыздарда боз үйдүн сол капталы эркектерге тиешелүү болуп, ал “эпчи” деп аталган да, алар сол тарапка өздөрүнө тиешелүү буюмдарын, мисалы, ээр-токулгаларын, күндөлүк иштетишчү аспаптарын, курал жарактарын коюшкан, керегенин башына сырт кийимдерин илишкен. Боз үйдүн сол тарабы ашкана деп аталып, бул жак бөлүк аялдарга тиешелүү болгон.

Символдор, жалпысынан алганда, оозеки түрдө жана жазуу түрүндө берилет жана кабыл алынат:

а) оозеки түрдө суралган суроо, алынган жооп, берилген жана кабыл алынган маалыматтар түрдүү жагдайларда учурайт жана алар жазуу

түрүндөгү символдорго салыштырмалуу кыска болот, мисалы, “эмне бүркөлөсүң?” - эмнеге капа болуп турасың; “боорум ооруйт” – аяйм; “жылдызы жанып турат” – өтө кубанычтуу; “көзүмөн от чагыла түштү”, “көзүмөн от чыгып кетти” – башына катуу сокку жегендеги же башы менен катуу жыгылгандагы абалды айтуу; “төбөсү көккө жетти” – абдан кубанды; “ичинде ит өлүп жатат”, “ ичи күйүп жатат” – көрө албастык кылуу, “каным кайнады” абдан ачуум келди ж.б. Бул сөз айкаштары сырткы формасы боюнча да, ички мазмуну боюнча да фразеологизм-туруктуу сөз айкаштары болуп турат, демек, символдук белгилер фразеологизмдер аркылуу берилди. Болбосо, сүрөттүк көрүнүштөгү символдук белгини оозеки берүү деги эле мүмкүн эмес да.

б) Илим-техниканын өскөндүгүнө байланыштуу маалымат берүүнүн жана аны каттоого алуунун символдук жолдору абдан кеңейтилди жана алар жазуу түрүндө берилет, кабыл алынат жана таркатылат. Символдор илим тармактарынын дээрлик баардыгында, айрыкча, математика, химия, физика илимдеринде кеңири колдонулууда, бир гана илимдин чегинде эмес көп тармактуу багытта колдонулуп жаткан айрым бир символдорго мисал келтирели: $\alpha, \beta, \epsilon, \pm, \leq, \geq, \div, \times, -, \Sigma, \infty, \rightarrow, \uparrow, \leftarrow, \leftrightarrow, \updownarrow, /$ ж.б. Мындан тышкары, геометрия, физика жана химия илимдеринде формулалар абдан арбын жана аларсыз азыркы учурда техника багытында кандайдыр бир ийгиликтерге жетишүүнү элестетүү да мүмкүн эмес.

в) Топонимикадагы символдор (түздүктөр, чукурлуктар, дөңсөөлөр, тоолор, талаалар жана чөлдөр, дарыялар, көлдөр, деңиздер жана океандар, мамлекеттердин ортолорундагы чек аралар ж.б., аларды картага түшүрүүдөгү масштабдуулук).

г) Майрамдарга, түрдүү салтанаттарга байланыштуу каалоолор жана кептер, каада-салттарга, ырым-жырымдарга байланыштуу айтымдар. Илгертеден кыргыз элинде аларга байланыштуу калыптанып калган каалоолор азыр да өз маанисин жана баркын жоготпой айтылып келет. Мисалы, жаңы конушка көчүп келгендерге “конуш кут (куттуу) болсун”,

үйлөнгөн жигитке, “куш боо бек болсун” (колуна куш кондуруп алдың, (үйлөндүң) бек карма, аздекте деген маани образдуу түрдө айтылган), турмушка чыккан кызга “көшөгөң көгөрсүн” (көк менен жашыл өнүп-өсүүнүн белгиси, демек, бала-чакалуу бол маанисинде). Эң көп колдонулган каалоолордун бири “арканды бала бассын, алдыңды мал бассын”, муну адаштырып кээ бирөөлөр “арканды мал бассын, алдыңды бала бассын” деп да айтып жатышат. Көчүп-конуп көчмөн турмушта жашаган кыргыздар үчүн мал чарбачылыгы өзгөчө орунда болгон жана учурашууда биринчи малды айтуу менен мал-жан аманбы деп саламдашышкан.

д) Аскердик-саясий чакырыктар, ураандар, аскер жана күч структураларынын даражаларын билдирүүчү белгилер, жылдызчалар. Текстке байланыштуу урааныбыз “кетсин-кетсин” эмес “алга Кыргызстан”, “ынтымакчылык”, “жаратмандык” деген сөздөр болууга тийиш дегибиз келет.

е) Түрдүү үн, добуш чыгаруу менен берилүүчү сигналдар (звуковые сигналы). Мисалы, өрт өчүрүүчүлөрдүн, МАИ, милиция кызматкерлеринин, “тез жардам” автомашиналарынын үн белгилери.

ж) Символдук этикет (жүгүнүү, салам салуу, баш ийкөө, баш чайкоо, колду көкүрөккө алып саламдашуу, эки колдоп учурашуу, аялдардын колунан өөп коюу, жаш баланын бешенесинен сылап эркелетүү же өбүү).

Адамдар аркылуу ишке ашырылуучу символдук белгилер, ишараттардан тышкары имараттар, кийим-кечелер, тамак-аштар жана башка символдук образдар жана белгилер тууралуу кыскача токтоло кетели.

Мода тармагы – кыздар мурда каштарын ичкерте албай убара тартышса азыр калыңдата албай түйшүккө батышууда. Жыртык кийим кийүү мурда абдан уят болсо жаңыдан жыртык тигилген шымдарды издеп калышты. Салыштырмалуу түрдө жакынкы эле мезгилдерде (1930-40-жылдарга чейин) түздүктөрдө жашаган кыргыз аялдар “тиш кал” деп тиштери карайткандыгын азыркы жаштар билбей да калышты. Африка, Австралия аборигендеринин модасы биз үчүн жөн гана кыйноо катары кабыл алынары бышык ж.б.у.с.

Кыргыз жигиттеринин кайда болбосун сыймыктануу менен башынан ак калпагын түшүрбөй кийип жүрүшкөндүгүнө башка элдер суктануу менен карашат жана мамиле жасашат.

Имараттардын жана турак үйлөрүнүн символдук жактан жасалгалануусу – Союз мезгилинде дизайнга жетишерлик деңгээлде көңүл бурулбай, көп кабаттуу турак үйлөрүнүн коробка келбетинде гана бопбоз болуп курула берери тууралуу буга чейин сөз кылганбыз. Азыр курулуш компаниялары көбөйүп кетти жана жана алар бири-бири менен атаандаша көп кабаттуу турак үйлөрдү кооздоп куруп жатышат. Чыгыш элдеринин менталитетине жараша алардын айрымдары мунара түспөлүндө курулуп, үстү купол менен жабылууда.

Тамак-аш этикети - тамакты мода катары саноо деги эле эси жоктук, бирок кайсыл эл болбосун нан, туз, сүт сыяктуу азыктар ыйык катары эсептелинип келет.

Маданий символ феноменине анализ жасап көрөлү. Символ – семиотика илиминин трактовкасы боюнча өзү чагылдырган предметтин, окуянын, көрүнүштүн ж.б. бардык параметрлерине туура келген белги. Бардык эле белги символ боло албайт. Биздин оюбузча, белги символго салыштырмалуу бир топ жөнөкөй мааниде колдонулат. буга эң эле жөнөкөй мисал, жогоруда айтылган кыргыздардын баш кийимдери калпак менен элечекти элдик белги деп айтпайбыз, алар кайда болбосун, качан болбосун кыргыз элинин улуу символу. Дагы бир жөнөкөй мисал, “отургуч” жөнөкөй гана белгинин сөздүк чагылдырылышы, ал кайда болбосун адам отуруу үчүн эң эле жөнөкөй кызматты аткарат, үйдө да, сыртта да, талаада да отургуч боюнча кала берет жана өз кызматын аткарууну улантат, ага ашыкча көңүл бурган адам да болбойт. Ал эми монархтык, падышалык так (трон, престол) “хандык кызматты, хандык орундукуту” символдоштуруп турат жана ал хан сарайда жайгаштырылууга тийиш. Эгер ал жаңыдан жасалып жаткан болсо же оңдоп-түзөө үчүн усталарда болсо, ал өз кызматын убактылуу жоготот жана аны усталар тебелеп-тепсеп жүрө берсе да болот.

Социалдык коммуникацияда көз караштардын гана эмес кандайдыр бир окуя боюнча пикирлеринин туура келүүсү чоң мааниге ээ. Баарлашуучулардын кызыкчылыктары жана көз караштары туура келбегенде аны улантуунун эч кандай кажети жок. Аңгемелешүүчүлөрдүн ортосунда жалпы символдук түшүнүктөрдүн жана кызыкчылыктардын болуусу ар кандай татаалдашкан маселелерди чечүүгө өбөлгө түзөт. Кызыкчылык демекчи, коомдо жеке адамдын кызыкчылыгы, аймактык жана жалпы кызыкчылыктар болот. Жакында эле Кемпир-Абад суу сактагычынын аймагынын Өзбекстан Республикасына берилүүсү жана анын ордуна башка жерлерди алуусу боюнча эки республиканын ортосунда келишим түзүлүп, ал келишим жергиликтүүлөрдүн каршы чыгуусу менен жокко чыгарылды.

Социалдык тартипке салуу процессинде социалдык престиждүүлүк символикасы чоң мааниге ээ. Моюнга алганда, элдин башкалардын кийген кийимине карап мамиле жасаары чындык. Бул боюнча, чыгыш элдеринде кеңири тараган апендинин окуясын айта кетсек ашыкча болбостур. Апенди өзүнүн эски-куску кийимдери менен байдын үйүнө барса, ал үйүнө киргизбей коёт. Башка байдын кийимдерин сурап алып жакшы кийинип барса, сый көрсөтөт. Ошондо апенди байдын кымбат баалуу чапанына май сыйпай баштайт, үй ээсинин эмне үчүн мынтип жатасың деген суроосуна сен мени эмес кымбат чапанымды сыйлап жатасың да деп жооп берген экен. Алыскы бизде бай деп эсептелинген өлкөлөрдөн келген туристтер өздөрүнө ыңгайлуу болсун үчүн жөнөкөй гана кийинип келишет, а биздикилер четке чыкканда тыкыя кийинип, моюнун бууп галстук тагынып, түйшүккө батышат. Бул да болсо СССР мезгилинен калган өзүбүздү жакшы көрсөтүүгө далалат кылуунун саркынды символу.

Символикалык образдар адамдын өзүн өзү таанытуусунда чоң мааниге ээ. Философ - окумуштуулар мында адамдын кайсыл улутка тиешелүү экендиги эмес, анын социалдык-катмарлык (таптык), саясий-идеологиялык (партиялык) диний (конфессиялык) өзгөчөлүктөрү негизги орунда деген пикирди карманышат. Бирок, биздин республикабызда бул критерий туурабы

деген мыйзам ченемдүү суроо келип чыгат. Жалпы калктын кызыкчылыктары үчүн жанын аябай тик турбагандыктан, мамлекеттик байлыкты уурдап, сатып “өз көмөчүнө күл тартып” туруп алгандыктан айрым чиновниктерибиз жана депутаттарыбыз аларды жалпысынан элге жаман көргөзүп алды. Мурдагы президент А. Атамбаевдин ат коюусунан кийин Жогорку Кеңештин депутаттарына “чимкирик” аты жабышып жатып алды. Биздин оюбузча гана эмес басымдуу көпчүлүк жалпы калктын көз карашы боюнча элге адал кызмат кылгандар, өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө, ички жана сырткы саясий туруктуулукту камсыз кылууга өз салымын кошо алгандар өздөрүн жарыя кылбаса деле символикалык образдарга айлана алышат. Биздеги эң эле чоң кооптуулуктардын бири - А. Акаевден кийин “демократиялык өлкөбүз” деген ишеничке таянып алуу менен тос-тополоңго, ээн баштыкка, “кетсин-кетсинге” жакын болуп жаткандыгыбыз. Демократия, биринчи кезекте, жогорку аң-сезим, ар бир жарандын коом, мамлекет алдындагы жоопкерчиликти жана милдеттерин терең сезе жана аткара билүүсү, мыйзамдуулуктун так сакталышы. Демократ жана өз элимдин патриоту болсом деген адам бул милдеттерин так аткаруу менен гана мыйзамдуу укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого киришүүгө тийиш.

Октябрь революциясына чейин жана Совет бийлигинин алгачкы жылдарында көпчүлүк Борбордук Азия элдериндей эле кыргыз элинде да туташ сабатсыздык өкүм сүргөн. Кат тааныган адамдардын баары эле молдо деп аталган жана алардын сөздөрү элге бир топ өтүмдүү эле. Бирок молдо деп аталгандардын баарынын эле араб тамгаларында окуй жана жаза алганы менен дүйнө таанымы кеңири болгон деп айтуу мүмкүн эмес. Ошентсе да, караңгы эл алардын сөзүнө ишенүү менен мамиле жасашып, молдолорго белгилүү болгон символдук образдар менен ой жүгүртүшкөн. Ушул себептүү да кыргызда “чала молдо дин бузат” деген макал келип чыккан. Айыл молдолору алыс барбай, алардын таасирлери аймактык гана деңгээлде болуп келсе, элдик төкмө акындар, манасчылар, дастан айтуучулар жана комузчулар элден элди аралап өз өнөрлөрүн тартуулашкан, калктын ой-

сезимин өстүрүшкөн. Дүйнөдө кыргыз элиндей эпоско бай эл жок, кылымдардан бери келе жаткан ошол эпостук окуяларда кыргыз элинин тарыхы, салт-санаасы, дүйнөгө болгон көз караштары жана биз сөз кылып жаткан символдор системаларына болгон мамилелери чагылдырылган

Тарыхтын түрдүү мезгилдериндеги социалдык символиканын доминанттык тематикасы негизинен ак нитеттик менен кара ниеттикти карама-каршы коюуга багытталган. Алгачкы коомдогу социалдык символикада жамаатташып жашоо тематикасы басымдуулук кылган. Бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү, себеби ал мезгилдеги татаал шарттарда эч ким өз алдынча жашап кете албайт эле. Меймандостук, тууганчылык мамиле, ата-энени сыйлоо жана аларга өмүрү өткөнчө кам көрүү бизде Батыш өлкөлөрүнө салыштырмалуу жогорку деңгээлде жана бул да ата-бабаларыбыздан калган улуу мурастардын бири. Биздеги божурашып чогуу отуруп тамактанып же жөн эле баарлашып отургандарды көрүп европалыктар суктанышат. Ата үйүн кароосуз таштап коюу, ата-энени өздөрүнчө калтыруу бизде дээрлик жок.

Агрардык доордун символикасы үчүн бийлик жүргүзүүчү таптарга, колунда бар бай-бийлерге, деги эле, тагдырга моюн сунуу мүнөздүү болгон жана бул элдик макал-лакаптарда да айтылып, бизге чейин жетип келип отурат. Мисалы, “оозу кыйшык болсо да байдын уулу сүйлөсүн”, “падыша кудай эмес, бирок кудайдан жуда (төмөн) эмес”, “ток бала ач бала менен ойнобойт”, “токочтуу бала сүйгүнчүк” ж.б.

Индустриалдык мезгилдерден баштап материалдык жетишкендик, коммерциялык ийгиликтер, ишкерчилик колдоого алына баштады. Айрым байлыкка жетишкендердин пейили бузулуп, элди-жерди ойлобой жалаң баюнун жолдорун гана издеп калды десек да жаңылышпайбыз. Буга алыс барбай эле өзүбүздүн республикабызда болуп жаткан окуялар күбө. Карапайым, бей-бечаралардын балдар-кыздары чет өлкөлөрдө тырышып-тырмышып акыр-чикир тазалап, курулуштарда кара жумуштарда иштеп, пол, ийдиш-аяк жууп тапкан акчаларын өлкөбүзгө жөнөтүп жатышса, эл

байлыгын жеп-жутуп жаткандар байлыгын четке чыгарып кетип жатышат. Анткен менен да элдин аң-сезими ойгонду (айрыкча, бизде “ашыгы менен”), ар кандай терс көрүнүштөргө каршы жана адам укугун коргоого алуу боюнча манифестацияларга, нааразычылык акцияларына чыгуу демейдеги эле окуяларга айланды жана муну постиндустриалдык доордун символикасы деп атасак болот. Бул көрүнүштөр, биздин оюбузча, доминанттык символика болгону менен башка тематизмдерди жокко чыгара албайт жана аларга тоскоолдук жаратпайт.

Швейцариялык лингвист Франсуа де Соссюр тилге ой жүгүртүү менен үндүн ортосундагы байланыш катары мүнөздөмө берген. Бир жагынан алып караганда, тилге вербалдык эмес жана таза психологиялык сапатта болгон идея, ой жүгүртүү, экинчи жактан, ошол идеяны билдирген үн зарыл. Идея менен аны билдирүүнүн ортосундагы өз ара байланыш предмет эмес, ал аткарылуучу жумуш, аракет. Бул билдирүү менен билдирилүүчүнүн, маалымат берүү менен маалымат алуунун ортолорундагы түшүнүктү Соссюр лингвистикалык белги деп атаган []. Айтылуучу ой канчалык маанилүү жана актуалдуу болбосун ал оозеки түрдө так, жеткиликтүү үн менен жабдылбаса, жазуу жүзүндө туура жазылбаса ал өз маанисин толук түрдө бере албайт. Тескерисинче, ой, пикир канчалык жагымдуу үн менен айтылганы менен анда илип алар эч нерсе болбосо кеп жасалмалуулукка айланып калат, кеп жазуу жүзүндө кооздолуп жана орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик жактан туура жазылганы менен акылга жугарлык эч нерсе болбосо, андай текстти аягына чейин анча-мынча өзүн сыйлаган адам чыдап окуй албас эле. Мына ой менен үндүн, ой менен туура жазуунун байланышынын маанилүүлүгү, муну биз өз темабызга ылайыктап белги менен маанинин бири-бирине туура келбей калуусу деп айтар элек. Жөнөкөйлөтүп айтканда, ой менен үндүн жана туура жазуунун бири-бири менен болгон байланышы мазмун менен форманын бири-бирине дал келүүсүндөй эле кеп.

Белги менен символдун ортолорундагы айырмачылыкка Уолкер Перси бир топ так аныктама берген. Ал: “Белги биздин көңүлүбүздү кандайдыр бир

башка нерсеге бурган нерсе. Символ белги сыяктуу көңүлүбүздү кандайдыр бир бизди кызыктырган башка нерсеге бурбайт. Ал башка бир маанилүүрөөк нерсе тууралуу бизди ойлонууга түртөт”, - деп жазган []. Демек, символ белгиге салыштырмалуу тереңирээк маанини туюндурат. Жаш балдар деле кандайдыр бир нерсе, окуя, көрүнүш, бирин бири чакыруу, эскертүү берүү ж.б. тууралуу белгини алдын ала ойлонуп алып, алар аны эч бир татаалдыксыз колдоно бериши толук мүмкүн. Символ ойлоп табуу, анын маанисин чечмелөө бир топ татаал жумуш, ошондуктан да кайсыл бир уюмдун, ири ишкананын, окуу жайынын ж.б. символун ойлоп табууда конкурстардын жарыялангандыгы ушул себептүү. Мамлекеттин туусу жана герби ал өлкөнүн символу. Кайсыл бир эл кадырына татыган, ал аймакты башка эл-жерлерге тааныткан нерселер ошол жердин символуна айланат. Мисалы, Сулайман-Тоо же Ак-Буура дарыясы Ош шаарынын символу деп аталып жүрөт, ал тургай “Мажүрүм тал Оштун символу” деген обондуу ыр элге кеңири белгилүү болуп калды десек жаңылышпайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, белги – материалдык предмет жана ал башка бир кубулуштун, окуянын, предметтин ж.б. объективдүү орун алмаштыруучусу катары колдонулуп, түрдүү маалыматтарды, билдирүүлөрдү алуу, сактоо, кайра иштеп чыгуу, таратуу сыяктуу кызматтарды аткарат. Жашыруун белгилер аркылуу башкалардын маалымат алуусуна чек коюлган маалыматтар тиешелүү жактарга жана кызматтарга берилет, муну биз пароль, Морзе тамгалары катары түшүнсөк да болот. Зарылчылыктарга жараша белгилер математикалык, статистикалык жана логикалык жактан кайра иштелип чыгат.

Адам баласынын күндөлүк турмуш-тиричилиги символдорго жана белгилерге жык толгон, алар адамдын жүрүм-турумун, башкаларга карата мамилесин, баарлашуучусунун сөзүн жактыруусун же жактырбоосун каймана түрдө бидирип турат. Эки адамдын учурашуусу же саламдашуусу аркылуу эле көптөгөн белгилерди байкоого болот. Бирин-бири анчейин жактырбаган адамдар кол берип учурашпай, суз гана баш ийкешип коюшу да

мүмкүн. Кол берип учурашуунун кош көңүл түрдө колунун учун берип, сый маанисинде бир аз ийилип, кош колдоп кол берип, учурашкан адамынын колун бекем кармап чын дилден учурашуу сыяктуу түрлөрү да адамдын ички сезимин жана башкаларга карата мамилесин билдирип туруучу белгилерден.

Ошондуктан К. Леви-Стросс символдордон жана белгилерден адамдын акыл-эси жетпеген түшүнүктөргө, Аалам түзүмүндөгү түшүнүккө карай жолду таптым деген философиялык ойду айткан.

2.2. Семиологиядагы тилдик универсалдуулуктун коммуникативдүү табияты: логико-философиялык талдоо

XX кылымда тил философтор үчүн бытиенин жашырынып жаткан сырларын ачыкка чыгарган реалдуулук болуп калды. “Тил” термини контекстке жана колдонулуу максаттарына жараша төмөнкүдөй маанилерге ээ боло баштады:

1. Тил – белги системасы, күндөлүк турмуш-тиричиликте адам баласынын табият, айлана-чөйрө менен болгон байланышынын универсалдуу каражаты. Адам тили чыккандан баштап тилди акырындап өздөштүрөт жана аны өмүрү өткөнчө түрдүү максаттар боюнча пайдаланат.

2. Тил белгилердин жана символдордун өзгөчө системасы, ал анык бир багытты көздөгөн прагматикалык контекстте интерпретацияланат.

3. Тил жеке адам менен жеке адамды гана эмес адам менен коомду, коом менен адамды тынымсыз байланыштырып турат.

4. Тил аркылуу бир пикирдеги адамдар же алардын тобу гана эмес каршылашкан адамдар же алардын топтору кептик байланышка барат.

Тилдин функциялары:

а) таанып-билүүчүлүк, маалымат алуучулук (маалымат алуу, берүү, таратуу, адамдан адамга, муундан муунга, элде элге билимдин өтүүсү);

б) коммуникативдик (коммуникативдик актыдагы мамиле-катыш);

в) репрезентативдик (адам өз маанайын, толкундануусун, ички сезимин, ой-пикирин ж.б. билдирүүсү);

г) эвристикалык (өз эне тилинин же башка тилдердин жардамы менен жаңы тилдик-символдук системалар, илим-билим, көз караштар түзүлөт жана калыптанат).

Азыркы учурдагы тил табигый тил (мисалы, сүйлөшүү тили, улуттук, адабий тил) жана жасалма тил болуп (мисалы, компьютердик тил, котормо, тактыгы менен өзгөчөлөнгөн белгилер, илимий стиль ж.б.) экиге бөлүнөт.

Табигый (табигый, улуттук) тил – тарыхый түрдө акырындап пайда болгон жана адамдардын каалоолорун, түрдүү маанайын, ой-жүгүртүүсүн, кыялын чагылдырган жана предметтештирген белгилер системасы.

Жасалма тил түзүлүшүнүн жана курамынын тактыгы, бир жактуулугу менен айырмаланат. Ага жогоруда айтылгандай, коддук системалар, жол кыймылынын белгилери, илимий тил (илимий эмгектер жазылуучу же оозеки баяндалуучу тил, илимий стиль) ж.б. кирет. Илимий тил (стиль) так, салыштырмалуу түрдө кыска болууга тийиш, анда көркөм чыгармалардагыдай көркөм сөз каражаттары колдонулбайт, чыгарма боюнча кандай жыйынтык чыгаруу керек экендиги окурмандын өзүнө калтырылбайт. Жасалма тилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү терминдик касиетке ээ болуп, эл аралык сөздөр деңгээлине чыккан.

Илимий эмгектерде гана эмес өндүрүштө да жасалма тил колдонулган учурлар арбын. Чоң өлчөмдөгү жана оор салмактагы жүктөрдү түшүрүп же жүктөөдө крандардын колдонулары жалпыбызга маалым, крановщиктер жана кранга жүктү илип бергендер (стропольщиктер), негизинен, “вира” жана “майна” деген гана эки сөздү колдонушат жана алар бүт дүйнөдө бирдей пайдаланылат.

Тилди, ал тургай, эне тилибизди жеңил сезип, айрымдарыбыз ага жетишерлик деңгээлде маани бербей келебиз жана катардагы карапайым калк турсун жогорку билимдүү адистерибизден башка жакынкы же алыскы чет тилдерде турсун өз эне тилинде катачылыктарды кетирип жаткандыгы да ушул себептүү. Тил лингвистика тармагынын гана эмес философия, семиотика, логика, психолингвистика, интеллектуалдык теориясы ж.б.

көптөгөн илимдердин изилдөө объектиси болуп саналат. Биология, математик, физика, тарых ж.б. дисциплиналары боюнча сабак берген айрым окутуучулар жөнөкөй эле бир нерсе жаз десең мен тилчи эмесмин деп тайсалдап турушат. Республикабызда 1989-жылы эле мамлекеттик тил тууралуу кабыл алган мыйзамдын толук түрдө ишке ашпай жаткандыгы да ушул себептүү жана бизде бул мыйзамды ишке ашыруу тилчи мугалимдердин гана милдети деген пикирдин коомчулукта кандайдыр деңгээлде калыптанып калгандыгында болуп жатат.

Философия жана конкреттүү илимдер тилди ой жүгүртүү менен кептин өз ара байланышынын структуралык негизинде изилдөөгө алат. XX кылымда тил өзгөчө белгилер системасы катары да изилдөөгө алына баштады. Изилдөөнүн бул багыты боюнча тил ой жүгүртүүнүн ачыкка чыгышы, маани-маңыздын чагылдырылышы жана көркөм сүрөттөлүшү, өзүнчө бир бир синтаксистик система катары изилдөөгө алына баштады.

Синтаксис (греч *syntaxis* - байланыш, түзүлүш) – семиотиканын курамдык бөлүмү болуу менен сөз айкаштарын, сүйлөмдү, алардын түзүлүү жолдорун изилдөөгө алат.

Прагматика (греч *pragma* - действие, дело) да семиотиканын бир бөлүмү болуу менен белгилерди, тилдин өзүн белгилик система катары изилдейт.

Тил адам үчүн социомаданий кубулуш катары кызмат кылат жана ал аны акыл-эс менен бирге башка бардык жаныбарлардан айырмалап турат (моюнга алганда, кыймылдын тездиги, угуу, көрүү, жыт билүү сезимдери боюнча көпчүлүк жаныбарлардан бир топ артта калабыз). Көп адамдар бир тил менен чектелбей бир нече тилдерди билишет. Мисалы, Ватикан китепканасынын сактоочусу кардинал Джузеппе Гаспаро Меццофанти түрдүү маалыматтар боюнча сексенден ашык тил жана диалектилерди билген жана аларда сүйлөй алган, ал эми бизге кеңири белгилүү Лев Толстой 15 тилди билген.

Тилдин негизги кызматтарынын бири – ой жүгүртүүнү жана ойдо болгонду сыртка чыгаруу, материалдаштыруу. Ой жүгүртүү канчалык позитивдүү жана актуалдуу болбосун ал оозеки же жазуу түрүндө сыртка чыкпаса ал эч кандай пайдасыз нерсе сыяктуу ичте кала берет. Адамдын ой жүгүртүүсүнүн ишке ашуу процессин төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

1. “Объективдүү реалдуулук - ой жүгүртүү - кеп ырааттуу түрдө бири-бирин улап кетет. Айтылган кептин адекваттуу же адекваттуу эместиги, так же так эместиги, багытталган адамга пайдалуу же пайдалуу эместиги боюнча суроолор башка маселе.

2. “Ой жүгүртүү – тил”. Адамдын маанайын анын каш-кабагына карап байкоого болот бирок анын ички сезимин, максатын, эмнени каалап жаткандыгын, жогоруда айтылгандай, кепсиз аныктоого мүмкүн эмес. Ошондуктан да адамдар ачык айтып, ак сүйлөгөндү жактырышат.

Ой жүгүртүү менен кептин ортосундагы өз ара байланыш татаал маселе жана ал философия, логика, лингвистика илимдери тарабынан изилдөөгө алынат. Изилдөө иштеринин бул контекстинде америкалык лингвисттер Сепир менен Б. Уорфтун лингвистикалык салыштырмалуулук концепциясы пайда болуп, ал акыл-эстин жана ой жүгүртүүнүн калыптануусундагы жана өсүп-өнүгүүсүндөгү тил менен кептин кызматын изилдөөгө алат.

3. “Объективдүү реалдуулук – тил”. Мында тил адам жараткан жана көрүп-билип турган дүйнөнү гана эмес ал элестеткен дүйнөнү (тил дүйнөнүн картинасы катары) да чагылдырат. Демек, адамдын акыл-эси өзү көрүп жана угуп турган дүйнө жана түшүнүктөр менен гана чектелбейт. Адам баласы канчалык билимдүү болгон сайын анын алдында улам жаңы горизонттор ачыла берет. Бул боюнча Сократтын: “Мен эч нерсе билбегендигимди даана билем”, -дегени учкул сөзгө айланып, ал азыркыга чейин өз маанисин жоготпой келет.

Жөн эле ой жүгүртүү эмес акыл-эс менен ой жүгүртүү (рассуждение) да тил жана кептин жардамы менен калыптанган жана өнүгүүгө ээ болгон, бул:

- акыл-эстик – кептик акт, ал инсандын дээрлик бардык иш-аракеттеринде ишке ашырылат;

- мазмуну жана логикалык сырткы формасы боюнча бири-бири менен байланышкан ой-пикирлердин жыйындысы;

- чындыкты негиздөөгө жана түшүндүрүүгө багытталган рационалдуу (логикалык) түрдө курулган текст.

Акыл-эс менен ой жүгүртүү, кандайдыр бир кубулушка, нерсеге, көрүнүшкө ж.б. баа берүү менен тилдик белгилердин бирдиктүү системасы болуп саналат жана семантикалык, синтаксистик, прагматикалык аспектилерге ээ.

Ой-туюмдун (соображение) түрлөрү, алардын сыртка чыгуусу:

- түзүлүү структурасы боюнча жөнөкөй жана татаал;

- дедуктивдик жана индуктивдик ыкмада же окшоштуруу жолу менен куралат;

- аткаруу кызматтары: аналитика, кайрылуу, сын, сураныч, кеңеш берүү, түшүндүрмө, маалымат берүү ж.б.у.с.

- логикалык негиздери: тактык, ишенимдүүлүк, ачыктык же тескерисинче, так эместик, күдүктөнүү ж.б.

Ой-туюм да акыл-эс менен ой жүгүртүү сыяктуу эле лингвистика, семиотика, логика илимдеринин объектиси. Логика ой-туюмду семантикалык, синтаксистик, прагматикалык аспектилерде изилдөөгө алат жана анын натыйжасында ички ойдун сыртка чыгуусунан кийинки анын стилдик-семантикалык жактан тууралыгы, чындыгы же жалгандыгы, анын башкалар үчүн канчалык деңгээлде маанилүүлүгү аныкталат.

Ой жүгүртүү жана анын кептик иш-аракети майда бирдиктерден жана бөлүктөрдөн турат, аларга түрдүү тилдик бирдиктер, сөздүк жана белгилик каражаттар кирет. Ар бир тилдин (ирилешкен тилдердин) сүйлөмдүк курулушу жана курамдык бөлүктөрү ар түрдүүчө болот. Мисалы, түрк тилдеринде этиш-баяндооч дээрлик дайыма сүйлөмдүн аягында келет. Бирок, башка сүйлөм мүчөлөрүн-кептик бирдиктерди да өз орду менен коюу, аларга

мүчөлөрдү туура улоо зарыл. Демек, бул жерде конкреттүү сөздөр гана эмес, өз алдынча эч кандай мааниге ээ болбогон мүчөлөр да белгилик мааниге ээ деп жыйынтык чыгарууга болот. Мисалы, “мен сабактан кийин киного бардым” деген жөнөкөй эле сүйлөмдү курамындагы сөздөрдүн ордун алмаштырып жана мүчөлөрдү туура эмес же такыр койбой эки вариантта берип көрөлү. “Бардым киного кийин сабактан мен” жана “мен сабакка кийин кинодон бар”, мында эки сүйлөмдө тең маани бузулду.

Ойду жана кепти туура берүүнүн концептилерине түшүнүк (ойдун түшүнүктүүлүгү жана жеткиликтүүлүгү), образдуулук жана көркөмдүк (ойдун жугумдуу берилиши), математикалык (жалпы эле так илимдер) жана логикалык белгилер, символдор (формалдуу-логикалык ой жүгүртүү), белги-символдор (символдук ой жүгүртүү) ж.б. кирет.

Акыл-эс менен ой жүгүртүүгө логикалык анализ жасоонун негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

1. Ой жүгүртүү иш-аракети жана анын натыйжалары. Ой жүгүртүү процесси “ойлоо”, “ой жүгүртүү”, “интеррогатив” (ой-туюмдун суроо-жооптук мүнөзү), “аналитика” түшүнүктөрү менен, ал эми алардын натыйжалары “ой”, “түшүнүү”, “кабыл алуу”, “эсте сактоо” түшүнүктөрү менен категорияларга бөлүнөт. Бул контексттен алып караганда, ойго “негиздүү жана ойлонууга боло турган нерсени айтуу” деп аныктама берсек болот (Аристотель).

Немец философу жана логиги Г. Фреге ойдун репрезентациясынын ырааттуулугуна мындай мааниде аныктама берген – ойдун калыптануусу, бул – ой жүгүртүү процесси; ойдун чындыгынын жана аныктыгынын констатациясы ага баа берүү.

2. Кептик иш-аракет процесси жана анын натыйжасы. Кептик иш-аракет “кеп”; “сүйлөшүү”; “макулдашуу”, “талкууга алуу”; “суроо-жооп” түшүнүктөрү менен категорияларга ажыратылат. Ал эми алардын натыйжалары анык бир тилдик конструкциялар – сөз, сөз айкаштары, сүйлөм, текст, кептик каражаттар, троптор ж.б.

Кеп – коммуникативдик акт, оозеки же жазуу түрүндө ишке ашырылуучу адамдык иш-аракет. Кептин эң негизги курамдык бөлүгү сүйлөм. Сүйлөмдүн уңгусун тап десек окуучулардын айрымдары адашып, баш айланып калат, анын уңгусу “сөз”, демек, сүйлөм сөздөрдүн жардамы менен түзүлөт. Сүйлөм маанилик, орфографиялык, стилдик жана пунктуациялык жаткан туура түзүлгөндө гана өз маанисин жоготпой коммуникантка толук кандуу түрдө жетет.

3. Маалымат берүүнү, алууну, логикалык ой жүгүртүүнү билдирген грамматикалык жана логикалык терминдер. Грамматикалык терминдерге сөз, сүйлөм, сөз түркүмдөрү, сүйлөм мүчөлөрү, омоним, синоним, антоним сыяктуу терминдер кирсе, логикалык терминдерге түшүнүк, айтым, корутунду, жыйынтык, парадокс, сөз мааниси, паралогизм, софизмазм өңдүү сөздөр жана терминдер киргизилет.

4. Ойдун логикалык формасы (кептин структуралык элементтери менен анын маани-маңызыныны ортосундагы байланыш) жана кептин, башкача айтканда, сүйлөмдүн грамматикалык формасы.

5. Кептин чындыгы же жалгандыгы. Сүйлөп жаткан адамдын чын же жалган айтып жаткандыгын аныктай билүү абдан маанилүү, бирок да аны кантип аныктайбыз деген мыйзам ченемдүү суроо келип чыкпай койбойт. Бул абдан татаал психологиялык маселе, ошондуктан да элде “калпты катырып айтса, чын чычалай качат” деген учкул сөз айтылып калган. Деги эле, калп айтууга болобу деген суроону алдыбызга коюп көрөлү. Эч кимге моралдык да материалдык зыян келтирилбеген, жеке кызыкчылыкты ойлобогон, ортодогу чырлуу жагдайдын алдын алууга, кайсыл бир негизсиз себептер менен башка бирөөнү таарынтып албоого өбөлгө түзгөн калптар айтылып эле жүрөт жана ага кине коюуга эч кимибиз даабасак керек. Бирок да, адам “ишеничтен чыкпоо” деген принципти кайда болбосун, качан болбосун карманууга милдеттүү. Жалганчыга бир ишенебиз, эки ишенебиз, үчүнчүсүндө сага ишенүүгө болобу деп тескери басып кетебиз да.

6. Адамдын ою менен кебинин бири-бирине дал келбей калуусу. Бул адвекаттуу эместик тууралуу эң алгач байыркы грек философ-софисттери изилдөө иштерин жүргүзүүгө аракет жасап, ага логико-философиялык проблема катары баа беришкен. Деги эле, адамдын ички оюн жана сезимин так окуу абдан татаал жумуш, кээ бир митайым адамдар “ичинде ит өлүп жатса да” билдирбей күлүп карап тура беришет, ошондуктан да кыргыз элинде “мал аласы сыртында, адам аласы ичинде” деген терең философиялык маанилүү макал айтылып келет.

Ички ойдун атайылап же кокустуктан кеп менен дал келбей калуусун изилдөөгө алуу психология жана философия илимдеринде паралогизм жана софизм деген аталыштарга ээ болгон.

Паралогизм (грек тилинде *paralogismos* туура эмес, ката ой жүгүртүү) жана софизм (грек тилинде *sophisma* атайылап, митайымдык менен айтылган пикир маанисинде) логико-лингвистикалык феномен болгон ойдун атайылап же кокустуктан кеп менен дал келбей калуусун изилдөөгө алат.

Алгачкы паралогизм жана софизм багыттары байыркы Грецияда пайда болгондугу тууралуу айтылып өтүү жана ал мезгилдердеги философтор кепти төмөнкүчө бөлүштүрүшкөн:

- а) ой менен кептин бири-бирине дал келүүсү же дал келбөөсү;
- б) абстрактуу жана конкреттүү кеп;
- в) жалпы жана жекече кеп;
- г) чындык жана жалган кеп.

Софизмде кээде угуучуларды таңдантуу же алардын башын айлантуу максатында атайылап кептин логикасын бузган, айрым маселелер бурмаланган учурлар да кездешкен, алардын айрымдарынан мисалдар келтирели:

1. Байыркы грек философу Протагордун софизми: “Айрым адамдар - суучулдар”. Бардык окумуштуулар – адамдар, демек, бардык окумуштуулар-суучулдар”.

2. Стоиктердин логикалык мектебинин өкүлү, философ Хрисипптин софизми: “Шаардагы жок нерсе үйдө да болбойт. Шаарда кудук жок, демек, ал үйдө да жок”.

3. Азыркы учурдагы софизмдер: “Сен эмнени унутпаган болсоң, ал сенин эсинде болот. Сен түбөлүк кыймылдаткычты кантип жасоо керек экендигин унута элексиңби, демек, аны кантип жасоо керек экендиги сенин эсинде. Ар бир кометанан куйругу болот, демек, куйруктуу жаныбарлардын баары эле уча береби?” ж.б.

Байыркы римдиктер: “Логика – акыл үчүн дары”, - деп айтышкан. Деги эле, акыл-эстүү ойлонбогон адам болбойт. Ал эми софисттер болсо, жогоруда айтылгандай, кээде ашыкча акылдуу көрүнүү үчүн, кээде жарандардын акыл-эсин чаргытуу максатында түрдүү логикалык маселелерди бурмалап айтышкан.

Софизмдин логикалык катачылыктарын ачыктоо максатында аларга анализ жасоо логиканын өзүнүн мыйзамдарын жана эрежелерин мыкты өздөштүрүү аркылуу ишке ашырылат.

Софизмге эң биринчи жолу Аристотель “Софийлик четке кагуулар жөнүндө” эмгегинде логико-философиялык анализ жасаган жана бул агымдын келип чыгуу себептерин аныктаган. Ал өзүнө белгилүү болгон софизмдик көз караштардын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилеген:

1. Кептин айтылуу ыкмасына байланыштуу болгон софизмдер:

- окшош аталыштар (омонимия), эки ача маанилүү (амфиболия) байланыштар; омонимдердин маанилеринин ачылышы; басым; ойду билдирүүнүн түрлөрү. Кандай гана тил болбосун ал тилдерде омоним сөздөр арбын болот, түрк тилдериндеги сөздөрдө басымдын туруктуу орду жок болуп, ал дээрлик дайыма акыркы муунга түшкөндүктөн бирдей аталыштагы сөздөрдүн мааниси контексттен гана белгилүү болуп турат. Мисалы, “ат” деген сөз үч маанини билдирет жана аларды катыштырып сүйлөм түзүп көрөлү. Менин атым Кубат, атыма минип илбээсин атканы жөнөдүм. Кээде бир эле сөз бири-бирине каршы маанини да билдирип калат, мисалы, “ур”

этишинин ордуна “кой” сөзү, “токтот” этишинин ордуна да “кой” сөзү колдонула берери жалпыбызга маалым, *бир ур- бир кой - токто, урба-кой.*

- амфиболия (грек тилинен которгондо эки жактуулук, так эместик). Алар сырткы формасы боюнча омоним сөздөргө жакындашып турганы менен тил илиминин лексика бөлүмүндөгү сөздүн түз мааниси жана өтмө мааниси категорияларына окшош, мисалы, *көз - жаныбарлардын көзү; көзү ачылды – түшүндү, көзү жетет, көздүү – түшүнөт; шакектин көзү”, булуттан чыккан күндү күндүн көзү көрүндү деп айтабыз; терезенин көзү, ийненин көзү ж.б.* Этиштин мезгил чагын уюштуруучу жардамчы этиш катары колдонулган “жат”, “отур”, “жүр” этиштери да амфиболиялык мааниге ээ болуп калат. Мисалы, иштеп жатамын; тынбай жүрүп отурдук; бир аз ооруп жүрөт ж.б.у.с. Мындагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде иш үстүндө болсом да *жатамын*, жол жүрүп баратсак да *отурдук*, ооруп төшөктө жатса да *жүрөт* этиш сөздөрү колдонулду.

2. Ойдун тил аркылуу чагылдырылышына көз каранды болбогон софизмдерге Аристотель мурдагы жагдайларга байланыштуу пайда болгон тилдик каражат катары баа берген. Анын пикири боюнча, софизмде адамдын эркине баш ийген да, баш ийбеген да, атайылап ойлонулган да, ойлонулбаган да, так маани-маңызды билдирген да, билдирбеген да төмөнкүдөй тилдик каражаттар, маалыматтар жана билдирүүлөр камтылат:

- кайсыл бир көрүнүш же нерсе тууралуу бүдөмүк, бурмаланган маалымат берүүлөр;

- кеп кылуучунун өзү так билбеген маалыматтар;

- маалымат алуучуларга түшүнүксүз же керексиз маалыматтар;

- ошол мезгилге жана учурга таптакыр тиешеси жок маалыматтар;

- жалган билдирүүлөр;

- логикага туура келбеген куру кыялдар;

- бала кыял, апенди чалыш ойлор ж.б.

Софизмде кубулушка, кандайдыр бир көрүнүшкө, нерсеге комбинациялык принципте баа берилбестен, көпчүлүк учурларда алардын

айрым бир бөлүктөрүнө, касиеттерине, түрдүү белгилерине көңүл буруу жана аларга гана баа берүү менен чектелинип да калган.

Тилге логико-семантикалык анализ жасоо (логикалык семантика) логикалык изилдөөлөрдүн өзгөчө бир багыты катары XX кылымдын 20-30-жылдарында Г. Фрегендин, Б. Расселдин, Л. Витгенштейндин, А. Тарскийдин, Р. Карнаптын жана башкалардын эмгектеринде калыптана баштаган. Аталган философтор тилди металогикумунун негизинде семантикалык, синтаксистик жана прагматикалык аспектилерде изилдөөгө алышкан.

Объективдүү тил, бул – белги системасы, ал социалдык коммуникацияда ички ойду билдирүү, маалымат берүү, алмашуу жана алуу үчүн колдонулат. Анын функциясынын формалары ионуундук – сүйлөшүү, адабий, илимий, ишкердик ж.б. тилдер, мамиле-катыштар. Объектилик тил түрдүү семантикалык системаларды (S_1, S_2, S_3, S_n) түзгөн ар кандай багыттагы жана максаттагы кептик байланыш катары аныкталып, анын курамына түрдүү аталыштар, терминдер, дескрипциялар, кептик каражаттар, белгилер жана символдор кирет. Ар бир семантикалык система түрдүү кырдаалдарда жана жагдайларда металогикумунун деңгээлде логико-семантикалык анализдин объектисине айланат.

Метатил – өзгөчө белгилик система, ал жаңыдан пайда болгон түшүнүктөрдү, терминдерди талдоого алуу, алардын өзгөчөлүктөрүн, коомдогу ордун жана кызматын аныктоо үчүн колдонулат. Улам жыл сайын эле тилибизге неологизмдер катары океандын ары жактарынан түрдүү аталыштар жана терминдер келип жатат. Эне тилдин (мамлекеттик тилдин) кадыр - баркын сактап калууда жана көтөрүүдө аларды ылайыгына жана эне тили биздин ички мүмкүнчүлүктөрүнө жараша кыргыз тилине которуп колдонуу максатка ылайыктуу. Тил сына турган четтен келген варианттарына биротоло көнүп бүткөндөн кийин кыргызчасын өгөйлөп туруп алабыз. Мисалы, “жерлерди трансформациялоо”; “чек араларды демаркациялоо жана делимитациялоо” деген терминдер эки сөзүбүздүн бирине айлана баштады, алардын баары келип-келип эле “тактоо жана биротоло чечүү, чечим

чыгаруу” эмеспи. М.С. Горбачёвдун мезгилинен баштап “консолидация”, “консенсус”, “трайбализм”, “толеранттуулук” сыяктуу көптөгөн чет элден келген сөздөр кептик модага айланган, бирок алардын ар биринин байыртадан эле кыргызча эквиваленттери бар эмеспи.

Эгер объективдүү тил менен метатилди аралаштырып жиберсек ал айрым бир контексттерде кептин жана ойдун семантикалык баш-аламандыгына алып келет (бул тууралуу кийинчерээк кеңири сөз болот)

Тилге логико-семантикалык анализ берүүдө тилдик системага тиешелүү бардык критерийлер сакталат.

Семантикалык аспектиден алып караганда, биринчи кезекте, тил жана кептин маани-маңызына, коммуникациялык кызматына өзгөчө көңүл бурулат. Ар кандай текст максатына жетүү үчүн кимге багышталгандыгына жана кандай максатты көздөгөндүгүнө карата түзүлөт. Башкача айтканда, дыйканга дыйканча, малчыга малчыча, жумушчуга жумушчуча, илимпозго илимий стиль жана тил талап кылынат.

“Семантикалык категория” түшүнүгү логикалык семантика системасында жаңы категориялык статус ала алды. Бул категория өз алдынча дескриптивдик (сүрөттөөчү, баяндоочу) жана логикалык болуп бөлүнөт. Дескриптивдик категорияга аталыштар, терминдер, предикаттар, предметтик факторлор кирет. Жер-сууларга жөндөн-жөн ат коюла бербейт, биринчи кезекте, алардын сырткы көрүнүшүнө көңүл бурулат (мисалы, Жети-Өгүз, Жошолу, Кызыл-Тоо, Кызыл-Үңкүр, Кара-Чукур ж.б.), ал эми айрым аталыштар кандайдыр бир уламыштардан улам келип чыккан (мисалы, Сан-Таш, Кара-Балта, Арсланбаб, Ош, Ак-Буура). Терминдерде деле ушул сыяктуу көрүнүш, буга чейин кыргыз тили илиминдеги айрым терминдердин аталыштарынын келип чыгуу себептерине кайрылганбыз.

Логикалык категорияга атайын кайрылып отуруунун деле кажети жок, кандай гана текст болбосун, аталышынан эле көрүнүп тургандай, ал оозеки кеппи же жазуу түрүндөгү кеппи, ал логикалык (семантикалык) жактан туура түзүлүүгө тийиш. Оозеки кеп канчалык уккулуктуу үн менен айтылбасын

анда адамга жугарлык эч нерсе болбосо ал өз маани-маңызын жоготуп, жасалма, жөн гана кооздоп сүйлөгөн кепке айланат. Жазуу түрүндөгү тексттер орфографиялык жана пунктуациялык жактан эң туура жазылганы менен кандайдыр бир маңызды билдирүүгө багытталуусу зарыл. Тил илиминде мындай каталар стилдик ката деп эсептелинет, демек, тилдик белгилер (сөздөр) туура берилген эмес.

Семантикалык категориянын (дескриптивдик жана логикалык категориялардын) маани-маңызы, кептеги орду жана кызматы кепке логикалык жана логико-семантикалык анализ жасоодо толугураак ачылат.

Класс (латын тилинен которгондо топ, группа) – азыркы логика илиминин термини жана мында түрдүү предметтер, түшүнүктөр, табият кубулуштары жалпыланып топторго бөлүнөт. Мисалы, идиш-аяк, үй-чарба куралдары, өсүмдүктөр, жапайы жаныбарлар, үй жаныбарлары, окуу куралдары ж.б. Мындай топторго кирген сөздөр төмөнкүдөй белгилери жана өзгөчөлүктөрү менен башкалардан айырмаланып турат:

- аларга ошол предметтер гана аткарган гана кызматтар таандык, мисалы, идиш-аяк (тамак бышырылат, ичилет жана сакталат);

- ал предметтердин да бири-биринен айырмаланган өзгөчө кызматтары бар, мисалы, казанда оокат бышырылат, чайнекте чай кайнатылат, тарелкаларга оокат куялат, кашык, айры тамакты жегенде колдонулат;

- бир топ экинчи топко жем болот жана алар чоң бир топко киргени менен бири-бирине душман катары күн өткөрүшөт, мисалы, чөп, өсүмдүктөр менен тамактануучулар менен жырткыч жаныбарлардын карама-каршылыгы;

- бир эле түргө кирген түшүнүк, предмет, жаныбар ж.б. ар түрдүүчө аталыштар менен бөлүнүп аталат, мисалы, кулун, тай, байтал, кунан, ат, айгыр, бээ. Биз эмне үчүн буларды майдалап айтып жатабыз, биз мисал келтирген идиш-аяктардын, жаныбарлардын жана жалпы жылкы аттуунун “мен мындаймын” дей турган тили жок жана аларды биз түрдүү *белгилерине* жана өзгөчөлүктөрүнө карап тааныйбыз жана ич ара ажыратабыз.

Кайсыл бир класска кирген ар бир предмет (биздин мисалдардагы конкреттүү идиш, жаныбар, жылкы түрү) анын элементи болуп саналат. мисалы, адамдар классы, илимдер классы, окуучулар классы, сүт эмүүчүлөр классы, сойлоп жүрүүчүлөр классы ж.б.

Класстардын касиеттери жана өзгөчө белгилери, алардын ортолорундагы өз ара байланыштар жана алардын класстар логикасы тарабынан изилдөөгө алынуусу [караңыз, 4.1. 341-бет]. Жогоруда бири-бирине каршы келген жаныбарлар да бир класска кирери тууралуу айтылып өттү, бирок жаратылышта баары балансташтырылган жана ага туура келбегендери өлүп жок болгон.

Айтым, айтылуучу же жазылуучу кеп, текст (высказывание), бул да логико-семантикалык категория, ал кептин айтылуу, жазылуу жана анын кабыл алынуу формаларын аныктайт. Кеп ар түрдүү максатты көздөйт жана ар кандайча мазмунда болуусу мүмкүн, анын чын да, жалган да болуусу күтүлөт. Азыр дүйнөдө маалыматтар карама-каршылыгы жана атаандаштыгы жүрүп жатат десек жаңылышпайбыз. Тескери көз караштагы диний агымдар жана согушчандар алда качан эле дин кызматкерлерибизди жана мечит имамдарын маалыматтык атаандаштык боюнча артта калтырып кетишти. Ошондуктан да динге акыл-эстүүлүк, аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасай албоого деңгээли жетпегендер алардын азгыруусуна алданып террористтер уюмдарына кирип кетип жатышат, Сирия урушуна бүт үй-бүлөсү менен аралашып кеткендер канча. Маалымат каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейип жатышынан улам элди бузуп-жарып жаткандар, фейк жана жалган маалымат тараткандар арбын болууда. Ютуб каналдарынын маалыматтарынын темаларынан “иш чатагына айланды”, “коркунучтуу кабар”, “чоң коркунуч күтүлүүдө” деген сыяктуу адамдын үрөйүн учурган фейк билдирүүлөрдүн аягы үзүлбөй келет. Андан да, айрым мамлекет лидерлери менен сүйлөшүп жана макулдашып келишкенсип “ал антет”, “бул мынтет”, “тигил тигинтип жиберди” дегендерди кантүүгө болот.

Бардык эле баяндоо, маалымат берүү формалары жай сүйлөмдөр менен берилет, бирок бардык эле мындай сүйлөмдөр кептин ээсинин ички ойтуюмун, көз карашын жана кандайдыр бир окуяны билдире бербейт. Мындай сүйлөмдөргө жана тексттерге кулактандыруу, жарнак, арыз, билдирүү, тил кат, ишеним кат сыяктуу иш кагаздарына кирген тексттер жана ант, убада, кеңеш берүү, келишим түзүү, макулдашуу ж.б. тексттери кирет.

Логиктер жана философтор талдоого алуу контексти менен байланышкан “талдоо” (суждение) терминин да колдонуу менен ага төмөнкүчө аныктама беришет:

- анык бир сөз айкашынын, сүйлөмдүн семантикалык мааниси;
- ал семантикалык маани логикалык жактан туура жана так болууга, чындыкты чагылдырууга багытталууга тийиш;
- ар түрдүү маселе боюнча ар кимдин өз көз карашы жана жекече кызыкчылыктарынын болору турган сөз. “Менин оюм ушундай”, “мен макул эмесмин”, “мен силерге кошула албайм” деп өжөрлөнө берүү менен эч кандай маселени оң тарабына чече албайбыз:
- жарандарда дайыма жеке, үй-бүлөлүк, тууган-туушкандык, аймактык жана жалпы жарандык кызыкчылыктардын болору турган сөз. Жалпы кызыкчылык үчүн жекече кызыкчылыктардан баш тартмайын эч качан коом өсүп-өнүгө албайт.

Жаратылыштагы бардык предметтер, кубулуштар, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан бардык процесстер өздөрүнө тиешелүү сапаттарга, түрдүү белгилерге, мүнөздүк өзгөчөлүктөргө, артыкчылык-кемчиликтерге ээ. Кыргыз элинин “түбөлүктүү оппозиционери” Адахан Мадумаров менен Өмүрбек Текебаев дайыма өздөрүн гана туура деп эсептеп келишет, албетте, алар тажырыйбалуу жана билимдүү саясатчылар. Бирок ал тажырыйбаны жана билимди эмне үчүн жалпы элдин кызыкчылыгы, республикадагы экономикалык өсүп-өнүгүүнү, саясий туруктуулукту камсыз кылуу үчүн жумшашпайт. Алардын эки сөзүнүн бири эле “жапайычылык”, “сабатсыздык”, “жырткычтык”, “мен макул эмесмин”, “вы никто” болуп

калууда. Ар бир жарандын кругозору, эрудициясы, турмушка болгон көз карашы, ой-туюму, акыл-эстик жана билим деңгээли ар түрдүү болору талашсыз чындык. А эгер кыргыздын баары эле Текебаев менен Мадумаровдой “ашкере акылдуу” болуп калганда, алар бири-бирин укпай кырчылдашып эле жатып калышпайт беле. Биз муну эмне үчүн айтып жатабыз, кыргызда “жаңылбаган жаак, мүдүрүлбөгөн туяк болбойт”, орус элинде “эч нерсе жасабаган адам гана жаңылышпайт” (не ошибается только тот, кто ничего не делает) деген макалдар айтылып келет. Демек, курулай сындай берүү ар кимдин колунан келет, бирок позитивдүү сунуш-пикирлерди баары эле айта албайт. Адамдын мүнөзү – анын белгиси, башка предметтерге, буюмдарга, жаратылыш көрүнүштөрүнө, ал тургай, жаныбарларга алардын кооздугуна карап баа берсек, адамдын сулуулугуна карап гана баа берүү таптакыр туура эмес. Демек адамдын бардык белгиси, анын өзгөчөлүгү, адамдык сапаты, билим деңгээли ичинде катылып жатат (мал аласы сыртында, адам аласы ичинде).

Мамиле (латынча-*rebatio*) – эки же андан артык предметтин өз ара катышы, биргелешкен мамилеси. Бул ой жүгүртүү объектилеринин ортосундагы абстрактуу өз ара байланыш, ал айтылган же жазылган кепке, тактап айтканда, предмет менен анын түрдүү касиеттерине жана өзгөчөлүктөрүнө, кептин формасы менен мазмунуна анализ жасоо аркылуу изилдөөгө алынат.

Предмет менен анын касиетинин ортосундагы өз ара байланыш жана көз карандуулук логика илиминде “предикат” деп аталат. Кандай гана нерсе болбосун ага туура баа берүүдө сөздөрдүн туура колдонулуусу зарыл, мисалы, “жакшы бала” менен “жакшына баланын” ортосунда чоң айырма бар, “жакшы балада” анын мүнөзүнө, жүрүм-турумуна басым жасалса, “жакшына балада” анын сырткы келбетине көңүл бурулуп жатат. Ал тургай, кыргыз тилинде созулма үндүүлөрдүн сөздүн маанисин өзгөртүп жиберери тууралуу буга чейин сөз кылып кеткенбиз. Кошумчалай кетсек, сулуу-

красивый, суулуу-сочный, сулу-овёс; эр-эркек, күйөө, ээр-ат жабдыгы; ме-ал, мээ-мозг ж.б.

Ат – предметти же предметтердин классын билдирген семантикалык категория жана ал предметтерди так ажыратып турат. Тил илиминде аттар жалпы ат жана энчилүү аттар болуп бөлүнөт. Андан тышкары, жалпы предметтер, жаныбарлар, өсүмдүктөр класстарын билдирген жана алардын бир гана түрүн билдирген аттар да бар. Мисалы, дан өсүмдүктөрү деп койсок биз жалпы дан өсүмдүктөрүн түшүнөбүз жана ошол эле учурда буудай, арпа, жүгөрү, кара буудай, таруу, сулу сыяктуу айрым-айрым дан өсүмдүктөрүнүн аталыштары толтура. Энчилүү аттарга өзүнчө токтолуп отуруунун кажети да жок, ал жалпыбызга өзүнөн-өзү түшүнүктүү болуп турат, ага адам, жер-суу, материктердин, планеталардын ж.б.у.с. аттары кирет.

Аттар жалпы ат жана энчилүү аттардан тышкары түзүлүшү жана курамы боюнча жөнөкөй жана татаал аттар болуп да бөлүнөт. Мисалы, адам аттары: Абдыкалый, Султанмурат, Жусупакмат, Токтоболот, жер-суу аттары: Чоң-Кара-Кол, Кара-Кулжа, Ак-Буура, Кызыл-Суу ж.б.

Детонат - аты аталган объект жана мындан ары биз бул терминди кеңири колдонобуз. Жер-суу аттары жөндөн-жөн эле коюла бербейт, ат коюуда ал жердин, дарыянын же деңиздин өзгөчөлүктөрү эске алынат. Мисалы, Ысык-Көл – тоңбойт, Жети-Өгүз – жети аска зоо, Жошолу – кызыл топурактуу, жошолуу жер ж.б. мындан тышкары, жер-суу аталыштары кандайдыр бир легендалар менен да байланышып калат.

Тексттерде көп учурларда “аталыш” же “термин” сөздөрү аралаш колдонулуп да кете берет. Бирок, илимий стилде термин сөзү басымдуу түрдө колдонулат (философиялык терминдер, математикалык терминдер, химиялык терминдер ж.б.). Кыргыз тили республикабызда мамлекеттик тил статусун алгандан баштап түрдүү илимдердин тармактары боюнча орусча-кыргызча терминдер сөздүктөрү кеңири түзүлүп жана басмадан бастырылып чыгарыла баштады. Терминдер менен аталыштардын дагы бир өзгөчөлүгү, бир эле нерсенин түрдүүчө аталыштары болуусу мүмкүн, ал эми термин бир

түшүнүккө биротоло бекитилип берилет жана ал алмашылбайт жана айрым илимий терминдер эл аралык түшүнүккө айланып, дээрлик бардык тилдерде айрым гана тыбыштык өзгөрүүлөр менен бирдей пайдаланылат.

Предметтик функтор – аталыштар, терминдер, айтымдар ортосундагы функционалдык мамилелерди ачыкка чыгаруучу маанини билдирген семантикалык категория. Мисалы, эки шаардын же калктуу пункттун ортосундагы аралыкты билдирүүчү сөз предметтик функтор катары кызмат кылат. Ош шаары менен Гүлчө айылынын ортосу 80 километр, *80 километр* - предметтик функтор. Орус тилинде “с 5 марта по 19 марта” же “с 5 марта до 19 марта” деп конкреттүү түрдө эки башкача айтылат. Кыргыз тилинде бул “5-марттан 19-мартка чейин” делип бир түрдө гана айтылгандыктан чаташуулар пайда болуп, айрым тактоолорду киргизүүгө туура келет. Мында “19-мартка чейин” деп айтылгандыктан 19-март кошулбайт жана ал предметтик функтор кызматын аткарат.

Аталыштык жана пропозиционалдык функциялар – кептин маанисин аныктоочу логикалык терминдер. Алар жалпыга белгисиз же жакшы түшүнүксүз терминдердин маанисин ачып берет.

Аталыштык функция – кайсыл бир шаардын, кылмышка шектүүнүн же кылмышкердин, чыгарманын же макаланын авторунун аты-жөнү толук берилбей (же болбосо аты-жөнү өзгөртүлүп же псевдоним менен белгиленет) тамгалар менен белгиленет, мисалы, “х шаары”, “у автордун макаласы” ж.б. Аскердик куралдар жана техникалар чыгарылуучу жашыруун шаарчалардын аттары да тамгалар менен берилет.

Философтор жана логиктер (Г. Фреге, Б. Рассел, Р. Карнап ж.б.) предмет менен аталыштын, предмет менен терминдин ортолорундагы өз ара байланыштарга дыкат көңүл буруу менен тилдин структурасынын логикалык-семантикалык бирдиктерин бөлүп карашкан.

“Термин-маани” түшүнүгү логикалык-семантикалык концепцияда абдан кеңири жана ар тараптуу трактовкаланат, ага бир жактуу мамиле жасоонун өзү да мүмкүн эмес.

Маани – белгилик маани-маңыздын (терминдин, аталыштын, кептин, кыскартылган сөздөрдүн) мазмундук чагылдырылышы. Азыркы жаштардын көпчүлүгү СССРдин эмне маанини билдиргендин түшүнүшпөйт. Ат, аталыш канчалык маанилүү болбосун ал жалпы көпчүлүк үчүн түшүнүксүз болсо, ал өз маанисин жоготот. Кыргызда Мэлис (Мелис) аттуулар арбын, бирок алардын көпчүлүгү атың эмнени билдирет деп сурасаңыз билбейт. Мэлис – Маркс, Энгельс, Ленин и Сталин дегенди эле билдирет десениз делдейе түшүшөт. Каныкей – Кан нике (хандын никесиндеги, Манас хандын аялы эле дегендик).

Адам баласы кичинекей кезинен эле көптөгөн сөздөрдү угуп, эстеп калып жана айтканы менен ар бир сөздүн толук маанисин дароо эле толугу менен өздөштүрбөгөн болот. Күн санап жаш баланын акыл-эси менен кептик жөндөмү параллель өнүгүп, ар кандай көрүнүшкө сын көз менен баа бере баштайт, оозеки кеби менен аларга баа берет, жакшысын жактырып, жаманын четке какканды өздөштүрөт.

Адам баласы өзү таанып-билгенди кандайдыр деңгээлде түшүнүү менен гана чектелбестен анда элдик маданий мурастар (маданий жана искусство артефакттары, көркөм элдик оозеки чыгармачылык, философиялык, диний ж.б. тексттер), цивилизация, өсүп-өнүгүү, коомдогу өзгөрүүлөр, саясий-социалдык абал, тарыхый окуялар тууралуу жекече көз караштар жана пикирлер калыптанат. Аларга аң-сезимдүүлүк менен баа берүү аркылуу инсан коомдо, изилдөө иштерин жүргүзүү менен илимий чөйрөдө өз ордун табат.

Маани-маңызды философиялык, логикалык-семантикалык концепцияда таанып-билүү менен философтор антикалык мезгилдерден баштап эле ой жүгүртүүнү жана маанини изилдөөгө алуунун өзгөчө теорияларынын (семиотика, герменевтика, логикалык-семантика, лингвистика) түзүлүүсүнө жана маани-маңыздын спецификасын аныктоочу ат, аталыш, концепт, денотат, контекст, референция, түшүнүү, интерпретация

сыяктуу түшүнүктөрдүн калыптануусуна жагымдуу шарттарды жарата алышты.

I. Маани жана анын аталышы.

Ат, аталыш төмөнкүдөй касиеттерге жана өзгөчөлүктөргө ээ:

- конкреттүү бир адамга тиешелүү аталыш, мисалы Кыргыз Республикасынын Ош областындагы ыйгарым укуктуу өкүлү;

- адамдар тобуна тиешелүү аталыштар, мисалы, ОшМУнун профессор-окутуучулар жамааты;

- аталыштын баштапкы жана кийинки мааниси. Аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, баштапкы ат бир гана түшүнүктү билдирип, мезгил өтүшү менен ал ар түрдүү маанилерди билдирүү үчүн колдонула баштайт. Мисалы, биз өзүбүз эле сөз кылып жаткан “логос-логика” узак мезгилдер ичинде көптөгөн маанилерди берүү үчүн колдонулуп келди. Машина деп алгач автомобилди гана түшүнсөк, азыр машиналардын түрү сансыз көбөйдү, мисалы, кир жуучу машина, кийим тигүүчү машина, сүт тартуучу машина ж.б.у.с.

– ачык түшүнүктүү жана бүдөмүк түшүнүктүү аталыштар. Ачык түшүнүктүү аталыштар, атынан эле белгилүү болуп тургандай, жаш балдар үчүн деле эч кандай кыйынчылык жаратпаган, логикалык-семантикалык кошумча түшүндүрүүнү талап кылбаган аталыштар, мисалы, ит, күчүк, мышык, үй, көчө, кыз, бала ж.б. Ал эми биз колдонуп жаткан концепт, денотат, контекст, референция, интерпретация, логика, семантика, лингвистика сыяктуу терминдер атайын даярдыгы жана билими жоктор үчүн так түшүнүксүз болору мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Күндөлүк турмуш-тиричиликтеги предметтик маани – демейки эле маанинин өзү. Логикалык-семантикадагы атайын ат менен белгиленген предмет (маани-маңыз объективдүү предметтин бар экендигин көрсөтүп турат) аталыштын денотаты болуп эсептелет.

Маани жана предметтик маани өз ара байланышкан эки семантикалык категория жана алар маанини аныктоо менен аталыштын кызматтарын

айырмалап турат. Үстүртөдөн алып караганда, “маани” менен “предметтик маанинин” ортосунда чоң айырмачылык жоктой сезилет. Бул эки түшүнүктүн ортосундагы айырмачылыкты алгачкы жолу Г. Фреге аныктаган. Маани жалпы мазмунда болсо, предметтик маани кайсыл бир конкреттүү предметке, көрүнүшкө, табият кубулушуна ж.б. тиешелүү болуп турат []. Мисалы, кандайдыр бир конкреттүү китепке тиешелүү маанини ала турган болсок, анда ал китептин автору, эмнени баяндагандыгы, качан жана кандай шартта жазылгандыгы, кандай ыкма менен кайсыл басмаканада басылып чыккандыгы жана ал китептин кимдерге арналгандыгы, канча басма табактан турары жана канча нускада басылгандыгы, редактору, корректору тууралуу да маалыматтардын болушу шарт.

Айрым аталыштар абстрактуу түрдө кайсыл бир нерсени атаганы менен анын бар же жок экендигин далилдөө абдан татаал жумуш, айрымдары жөн гана жомоктук каармандар. Айталы, кар киши (адам жапайы, снежный человек), албарсты, суу пери (русалка), учуучу тарелкалар (НЛО), башка планетадан келгендер, ар түрдүү мистикалык жаныбарлар, кентавр, пегас, периштелер, жин-шайтандар, ажыдаар ж.б.

Аталыштардын башкы кызматтарынын бири – кайсыл бир конкреттүү предметти, адамды, туугандык байланышты так атап көрсөтүү. Бул боюнча кыргыз тилиндеги туугандык байланыштарды атаган аталыштарды мисал келтирели. Ата, апа, уул, кыздарга бардык эле тилдерде өзүнчө аталыштар берилген. Бирок, атанын атасы “чоң ата”, апасы “чоң эне”, апанын атасы “таята”, апасы “таэне”, эженин күйөөсү “жезде”, кыздын, карындаштын же сиңдинин күйөөсү “күйөө бала”, “ага”, “ини”, “эже”, “синди” деп айрым-айрым ажыратылып бардык эле тилдерде айтыла бербейт. Кыргыз тилине жакын тектеш башка түрк тилдеринде деле туугандык байланыш мынтип такталып айтылбайт. Башка тилдерге салыштырмалуу түрдө өзүбүз мыкты өздөштүргөн жана дүйнөлүк тилдердин бирине айланган орус тилиндеги туугандык аталыштар менен биздеги аталыштарды өз ара салыштырып көрсөк баары түшүнүктүү болот. “Дедушка пришёл”, “бабушка принесла”,

“зять дал”, “брат показал”, “сестра попросила” деген сыяктуу сөз айкаштарынан ким тууралуу сөз болуп жаткандыгын так билүү кыйын. Булар болсо предметтик аталыштан да бир топ жогору турган туугандык аталыштарды билдирген сөздөр.

Жогорудагыдай бир сөздүн эки маанини билдирүүсү же алмаштырылып колдонула берүүсү төмөнкүдөй себептерден улам пайда болот:

1. Эки маанинин ортосунда абдан чоң айырмачылык болбогондо. Дагы эле жогоруда келтирген мисалдарыбызга кайрылып көрөлү, орус тилиндеги бир эле “сестра” сөзүнүн ордуна кыргыз тилинде “эже”, “синди”, “карындаш” сөздөрү колдонулат. Демек, “сестра попросила” деген сөз айкашынан контексттен сырткары аны эркек айттыбы же аял айттыбы, аял айтса синдисин айттыбы же эжесин айттыбы так түшүнө албайбыз. Мындай аталыштар, бир жагынан, класстык аталыштарга да окшоп кетет, мисалы, “койлор”, “кой” деп жалпы кой түркүмүнө киргендерди, “жылкы” деп алардын жалпысын, “техникалык өсүмдүктөр” деп кайра иштетилүүчү жалпы өсүмдүктөрдү атайбыз жана мындай учурларда алардын ар бир түрүнүн предметтик белгилери так берилбейт.

2. Мааниси боюнча окшош сөздөр (алар синоним сөздөргө абдан окшош) жана алар бири-бирин алмаштыра берет. Буга мисал катары бир нече сүйлөмдөрдү келтирели: Ал чындыкты айткан жок. Ал чындыкты бурмалады. Ал алдады. Ал жалган айтты. Бул төрт сүйлөмдүн курамдык бөлүкчөлөрү ар түрдүүчө болгону менен алар бирдей эле маанини билдирип турат.

Бирдей маанилүүлүк, предметтүүлүк, бири-бирин алмаштырып колдонуу принциптери бузулганда айрым кептик чаташуулар (парадокстор) пайда болушу күтүлөт жана ал аталышка, мааниге карата “антиномия” деп аталат. Эң эле жөнөкөй мисалдар, орус тилинде музоо “телёнок”, козу “ягнёнок” дет аталары жалпыбызга маалым, бирок алар эмне үчүн мынтип аталарын айрым орус тилдүүлөрдүн өздөрү билишпейт. Орус тилинде тёлка – кунаажын, ярка-токту жана “телёнок” менен “ягнёнок” аталыштары “тёлка”

жана “ярка” сөздөрүнөн келип чыккан. Ал эми жаштар “тёлканы” жаргонго айландырып алышып, “кыз” деп түшүнүшөт.

II Дескрипция (латынчадан которгондо – сүрөттөп жазуу) – предметтин, көрүнүштүн башкалардан айырмасын жана өзүнө окшоштору менен жакын белгилерин сүрөттөп жазуу. Мисалы, кыргызстандыктар дегендин ордуна ала-тоолуктар деп, оштуктар, жалал-абаддыктар, баткендиктер дегендин ордуна түштүк кыргыздары, Японияны образдуу түрдө “Күн чыгыш өлкөсү”, Улуу Британияны “Тумандуу альбион”, Голландияны “Жоогазындар өлкөсү”, Америка материгин “Жаңы дүйнө” деп жаза жана айта берген сыяктуу.

Логикалык дескрипция – эмпирикалык же абстракттуу объектини билдирген символ. Аны билдирүү үчүн дескрипциянын символу болгон йота-оператор (гректердин кичинекей “а” тамгасы), предикатты билдирген символ (P) жана жекече өзгөрүүлөрдүн символу (x) колдонулат.

Энчилүү аттар жана эч кандай маанини билдирбеген аттардын проблемасын чечүү үчүн дескрипция теориясын эң алгачкылардан болуп англиялык философ Б. Рассел ачкан. Энчилүү аттар боюнча баары түшүнүктүү, ага кайра кайрылып отуруунун кажети жок. Эч бир маанини билдирбеген аттар жана аталыштар кандайдыр деңгээлде фразеологизмдерге-туруктуу сөз айкаштарына окшош. Алардан мисал келтирсек маанини билдирбеген аталыштар окурманга түшүнүктүүрөөк болот. “Ташбака терекке чыкканда”, “төөнүн куйругу жерге тийгенде”, “Шодокондун бүркүтү”, “Маанакенин кызыл өгүзү”, “Төлөмырзанын эликти бир ок менен туягына жана кулагына атып качырып жибергени”, “кайып кыз”, “камбар атанын тукуму” ж.б. Биринчи жана экинчи фразеологизмдер эч качан ишке ашпай турган окуяны образдуу чагылдырды. Үчүнчүсүндө Маанаке кызыл өгүзүн аркандап коюп уктап калат, жигиттер аны тамашага салмакка сакалын түбүнөн кырпкып коюшат. Ойгонсо сакалы жок, ошондо Маанаке: “Мен Маанаке дейин десем сакалым канаке, Маанаке эмесмин дейин десем кызыл өгүзүм анаке”, - деген экен деп элде тамаша айтылып калган. Экинчисинде

Шодокон: “Бүркүтүм эки бутунун тырмактары менен эки түлкүнү алып, бирөөнү тумшугу менен алып келе жатса, төртүнчү түлкү качты, аларга азыр келем деп көзүн ымдады”, - деп мактанган экен. Төлөмырзанын мактанычы “Акыл Карачач” жомогунан, анын келесоо мактанычын атасы “а балам, туягы менен кулагын кашып турганда аткан экенсиң да” деп жууп кеткен.

III. Экстенционал жана интенционал терминдери. Бул терминдерди логикалык семантикага Р. Карнап экстенционалдардын (латын тилинен которгондо – көлөм, таркалуу) логикалык-семантикалык категорияларын тактоо үчүн киргизген, муну биз тилдик маанинин кеңири түшүнүгү деп кабыл алсак болот. Ал эми, интенционал латын тилинен которгондо - “чыңалуу”, кептин түпкү мааниси. Жөнөкөйлөтүп айтканда, “экстенционал” – бир топтун, класстын же бир нече класстын топтоштурулуп айтылышы, ал эми, “интенционал” - жалпылап айтылган маанини бөлүп-бөлүп айырмалап кароо, ар бир предметтин жеке өзүнө мүнөздөмө берүү, түрдүү касиеттерин жана сапаттык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Контекст – (латын тилинен которгондо – байланыш, тыгыз карым-катыш) оозеки же жазуу түрүндө берилген ой. Ал маани-маңызы жана максаты боюнча турмуш-тиричиликтик, илимий, юридикалык, саясий, экономикалык, экстенционалдык жана интенционалдык ж.б. багыттарда болушу мүмкүн. Эмне үчүн латын тилиндеги “байланыш” маанисин билдирген “контекст” терминин биз лингвистика илиминде азыр да кеңири колдонуп жүрөбүз. Контекст – азыр чакан текст, ойдун, окуянын чакан бир бөлүгүн билдирген кептик бөлүм катары көбүрөөк колдонулат. Демек, контексттерди бири-биринен ажыратып кароо мүмкүн эмес, алар баары биригип келип жыйынтыктуу бир окуяны билдирип турат. Ал окуядан кайсыл бир контекст эле түшүп калган болсо биз көп нерсени түшүнө албай башыбыз катат. Мындай мааниден алып караганда, контекст окуянын кыскача бир үзүндүсү, эпизоду деген түшүнүккө жакын келет.

IV. Кептин мааниси жана мазмуну. Кепке логикалык-семантикалык анализ жасоонун негизинде кептин мааниси жана мазмуну ачылат. Кептин

маанисин жана мазмунун кантип аныктайбыз жана аларды кандайча айырмалайбыз? Мааниге салыштырмалуу мазмун тереңирээк болот жана ал кептин түпкү маани-маңызын, кандай максатка жана кимге багытталгандыгын билдирип турат. Кепти же текстти тилден тилге которууда анын мазмунунун сакталуусу зарыл. Кыргыз тилинде маани менен мазмундун айырмасына жетишерлик деңгээлде көңүл бура бербейбиз жана аларга синоним сөздөр катары мамиле жасайбыз. Маани бир же бир нече предметке тиешелүү болуусу мүмкүн, ал эми мазмун ойдун, айтылган же жазылган кептин, тексттин маани-маңызын, эмне маселени көтөргөндүгүн да билдирип турат.

Конкреттүү тилге (философиялык, математикалык, логикалык, юридикалык, адабий ж.б тилдерге) жана кепке логикалык-семантикалык талдоо жасоо аркылуу ал тексттин так же так эмес экендиги аныкталат. Ар бир терминге жана түшүнүккө так аныктама берилген тилдер, аталышынан эле белгилүү болуп тургандай, так тил деп аталат жана мындай тил, негизинен, математика, физика сыяктуу так илимдерге тиешелүү жана мындай тексттерге тилдердин полисемиялуулугу (көп маанилүүлүк, синонимдүүлүк) мүнөздүү эмес. Конкреттүү, так эмес илимдер болгон гумандуулук багытындагы тексттерде сөз тандоо мүмкүнчүлүгү салыштырмалуу түрдө кеңири. Ал тургай, бир эле сөздүн улам кайталануусунан качуу максатында окшош маанилүү сөздөр (синонимдер) бирин-бири алмаштырып колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда Витгенштейндин логикалык-философиялык эмгектеринде жана андан кийинки (XX кылымдын 60-70-жылдары) логиктер жана философтордун изилдөөлөрүндө тилдин прагматикалык концепциясы калыптана баштады жана анын максаты кептин предметтик маанисин жана мазмунун интерпретациялоо болгон. Прагматикалык концепция кептин мааниси менен мазмунунун айырмасын ажыратууга багытталып, ал логикалык прагматика деген аталышка ээ болду.

Логикалык прагматиканы изилдөөгө алуунун бир багыты – кептик актылардын теориясы же Дж. Остиндин, Дж. Серлдин жана П. Стросондун логикалык-лингвистикалык эмгектеринде калыптанып калган иллюкутивдик логика. Тилди, кепти анализге алуунун прагматикалык аспектиси сүйлөөчүнүн же кепти кагазга түшүрүүчүнүн кептик иш-аракетинин тактыгын, практикалык натыйжалуулугун, конкреттүү максатты көздөөсүн талап кылуу менен ойдун жана кептин чачкындуулугунун алдын алат.

II ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫКТАР:

- Тарыхый-философиялык изилдөөлөргө таянып, семиологияда гносеологиялык статустун негизделишинин маанинин табиятынын проблемасы сыяктуу философиялык маселени талдоодо алынды. Белгинин жана маанинин негизги интерпретацияларын аныктоо максатында семиотикалык маселелердин өнүгүүсүнүн алдыңкы тенденцияларынын философиялык контексте аныкталды.
- Белгилерди кеңири колдонууну камтыган илимий таанып-билүүнүн методунун өнүгүшү тилдик моделдөөнүн төрөлүшүнө алып келген. Тилдин негизги ыкмаларын онтологиялык, гносеологиялык жана антропологиялык маселесинде маанилик жана белгилөөчү иш-аракеттин табияты жөнүндө маселени коюуну камтыган семиотикалык проблемалар белгилер билим структурасынын элементтери жана психикалык ишмердүүлүктүн каражаты катары түшүндүрүлгөн.

III. ГЛАВА. СЕМИОЛОГИЯЛЫК - СИМВОЛДУУЛУКТУН КЫРГЫЗ РУХИЙ ТУРМУШУНДАГЫ ОРДУ

3.1. Кыргыздардын салттуу маданиятындагы символдуулуктун семантикасы

Салттуу (архаикалык) маданият түбү менен символикалуу, ал эми символдун өзү архаикалуу, универсалдуу жана ал адамзаттын бүткүл басып өткөн турмуштук тажырыйбасына таянат. Бул жобону негизге алуу менен салттуу маданияттын символикалуу табиятын ачууга гана эмес, мифологиялык ой жүгүртүүлөрдүн негизинде пайда болгон символдордун эмне себептен миңдеген жылдар ичинде салттык бытиенин маани-маңыздык (онтологиялык) башатын түзүп келгендигин, эмне үчүн ар бир акыл-эстүү адамдын өз бытиесин символдук реалдуулуктун мейкиндиги катары кабыл аларлыгын, анын инсандын сезимин жана аң-сезимин канчалык деңгээлде аныктай аларлыгын жана ошондой эле адам баласынын бул реалдуулуктан сырткары жашай албастыгын илимий жактан негиздөөгө аракет жасап көрөлү. Жогоруда аталган реалдуулуктардын бардыгын терең анализге алуу жана “символикалуу дүйнө” түшүнүгүнө басым жасоо менен анын маани-маңызын жана мазмунун ачууга назар салабыз.

Адамзаттын өсүп-өнүгүүсүнүн баштапкы этаптарында архаикалык (традициялык) маданияттын ажырагыс жана фундаменталдык бөлүгү болуп адамдын жана табияттын синкретизми эсептелет. Архаикалык коомдун адамы өзүн табияттын бир бөлүгү катары саноо менен өзүнүн “менинин” өсүп-өнүгүүсүн көргөн. Алгачкы адамдар үчүн (азыркы цивилизациядан сырт жашаган уруулар үчүн деле) жаратылыш, бардык айлана-чөйрө, табият жана андагы кубулуштар тирүү катары сезилүү менен ой жүгүртүүнүн объектиси катары каралган эмес алар да адамдар сыяктуу эле кубанган, кайгырган жана каарданган. Адамдын сырткы дүйнө менен болгон өз ара мамилесинин мындай архаикалык системасын И.А. Бескова “эмпатия”, башкача айтканда, жаратылыш кубулуштарынын жана көрүнүштөрүнүн, жаныбарлардын, адам баласы үчүн зарыл болгон түрдүү нерселердин

(мисалы, от, суу, күн ж.б.) ички дүйнөсүнө кирүүсү катары мүнөздөгөн. “Архаикалык маданиятта эмпатия адамдардын турмуш-тиричилигинин негизин түзгөн. Архаикалык маданияттын адамы өзүн жаратылыштан сырт сезе жана кабыл ала алган эмес. Ал сырткы дүйнө менен биротоло аралашып кеткен. Дүйнө ал адам үчүн бүгүнкү көз караштардагыдай болгон эмес, ал өзүн ааламдын ажырагыс бир бөлүгү катары сезген [107, 86-бет].

Сырткы дүйнө байыркы адамды бүтүндөй өзүнө чулгап туруу менен ал үчүн бардыгы жандуудай, кандайдыр касиетке ээ болгондой кабыл алынган. Бул мааниден алып караганда А.Ф. Лосев мынтип жазат: “Алгачкы адамдарда бардык мифтик түшүнүктөр жана кубулуштар, түрдүү заттар жандуу нерсе катары кабыл алынгандыктан аларды символ катары тутунушкан жана тирүү нерсе ар түрдүү мүмкүнчүлүктөргө ээ деп түшүнүшкөн” [304, 174-бет]. Дүйнө элдеринин көпчүлүк мифтериндегидей жана жомокторундагыдай эле кыргыз элинин элдик дастандарында жана жомокторунда да жогорудагыдай ишенимдер бар. Кыргыз элинин эң эле байыркы дастандары “Кожожаш” жана “Эр Төштүк”, анын уландысы “Жоодарбешим”. Кожожаштын уулу Молдожаштын кайберендин кызы Ашайранга үйлөнүүсү жаратылыш менен адамдын бир мамилеге келүүсүнүн символдук чагылдырылуусу. Эр Төштүктүн жаны өгөөдө, Чоюн кулак алп менен Темир кулак алптардын жандары бугунун кардындагы сандыкчадагы чымчыктарда. Ал тургай, ит ичпестин Ала-Көлүндөгү кырк кулактуу казандын да жаны бар. Ислам динине чейинки кыргыздардын отко, сууга, асманга ж.б. сыйынуусу да жогоруда аталган себептерге байланыштуу. Жаңы келген келинди от жагып, аны айландырып тосуп алуу кечээ жакынкы күндөргө чейин эле сакталып келген.

Мифтер боюнча дүйнө адамдар менен, адамдар дүйнө менен бир катарда каралат. Демек, адамзат байыртадан эле жаратылыш менен ажырагыс карым-катышта жашап келген. Кыргыз элинин “Кожожаш”, “Карагул ботом” дастандарынын идеялары, көтөргөн проблемалары түбөлүктүү. Жаратылышка аёосуз жана катаал мамиле жасагандыгы үчүн Кожожаш

аскада калып өлсө, Райым мерген ошондой эле күнөөсү үчүн жалгыз калган эрке уулу Карагулду өзү атып алды. Кыргыз элинин “чөптү кордосоң көзгө саят” деген бир эле макалында канчалаган экологиялык-философиялык маани-маңыз жатат.

Символдоштуруу – адамзаттын байыртадан келе жаткан салттык маданияты, ал мифологиялык ой жүгүртүүлөрдүн негизинде пайда болгон, калыптанган жана андан ары өнүккөн. Ал жазуу пайда болгонго чейин эле жаралып, терең архаикалык мүнөзгө ээ [395, 54-бет]. Алгачкы жазуу да ар түрдүү табият көрүнүштөрүн жана кубулуштарын, адам кыймылын, каалоо, максатын, жана-жаныбарларды, турмуш-тиричилик предметтерин символдоштуруунун жардамы менен акырындап жүрүп отуруп пайда болгон жана калыптанган.

Символдордун табиятын жана маани-маңызын жана ошондой эле коомдогу аң-сезимдин, символдордун иштөө жана адам баласы үчүн кызмат кылуу механизмдерине тиешелүү маселелерди изилдөөгө алуунун философиялык традициясы француз структурализминде, тактап айтканда, структуралык антропология концепциясынын түзүүчүсү Клодом Леви-Стросс тарабынан андан ары улантылып кеткен. Анын философиялык көз караштары жана изилдөөлөрү төмөнкүчө үч башаттан башталат:

- 1) Э. Кассирердин символикалык философиясы;
- 2) К.Г. Юнгдун аналитикалык психологиясы;
- 3) Франсуа де Соссюрдун структуралык лингвистикасы.

Э. Кассирердин “символикалык функция” идеясы К. Леви-Стросско символдорду маданият түзүүчү жана калыптандыруу феномен катары, ал эми мифтерди айлана-чөйрөнү, жаратылышты моделге салуучу символикалык система катары кароого мүмкүнчүлүк түзгөн. К.Г. Юнгдун аналитикалык психологиясынан структуралисттер символдордун кандайча түзүлүү жана кабыл алуу идеяларын кабыл алышкан. Ф.де Соссюрдун структуралык лингвистикасынан болсо структуралисттер символдордон маани-маңызды түшүнүү жана кабыл алуу ыкмаларын өздөштүрүшкөн.

Француз философу К. Леви-Стросс К.Г. Юнг сыяктуу эле “жамааттык аң-сезимсиздик” (муну инсандын ички аң-сезиминде эркисден, атайлап максат койбой күтүүсүздөн пайда боло калган ой деп түшүнүүгө тийишпиз) түшүнүгүнө чоң маани берген, бирок да андан айырмаланып ошол “жамааттык аң-сезимсиздиктин” тилде чагылдырылышына көңүл бурган. Бул “аң-сезимсиздиктин структурасын” француз философтору структуралык лингвистикадан алышкан. Мына ошондуктан да Леви - Стросс маданиятты адам баласынын иш-аракетинин феномени катары кабыл алуу менен тилдин аң-сезимсиз структурасында пайда болгон акыл-эстин жана ички сезимдин символикалык функциясы тууралуу кеп кылат.

Леви-Стросс боюнча аң-сезимсиз, ойлонбой иш аткара коюу адамдарда көп кездешет жана адам кыла жүргөн ишин терең ойлонуп отурбай баштай салат [291, 177-бет]. Ошентсе да, аң-сезимсиз ой жүгүртүү, ойлонбой иш аткаруу дегенибиз, балким, анчейин туура эмес болуп калар, ушул себептүү “терең ойлонбой”, “үстүртөдөн ойлонуп” - деп айтсак туура болор. Ушул себептүү “аң-сезимсиздиктин структурасында” сырттан пайда болгон импульстар, эмоциялар, кыжырлануулар басымдуулук кылып кетет [291, 178-бет]. Буга эң эле жөнөкөй мисал, жеке адамдар гана эмес мамлекеттер аралык чыр-чатактар жаралганда ал чырдын, карама-каршылыктын натыйжасы тууралуу ойлонгондор аз болуп жатпайбы. Тополоңду баштап коюу жеңил, бирок аны өз убагында токтотуп калуу абдан татаал, себеби адамдардын эң эле чоң кемчиликтеринин бири – сокур намыска алдырып коюу. Азыр дүйнөдөгү Россия менен Украинанын тирешүүсү, Израилдеги окуялар, армян - азарбейжан, кыргыз – тажик жаңжалдары “жамааттык аң-сезимсиздикке” эң сонун күбө. Азыркы учурда философтор илим-техника абдан өнүктү да, ал адам баласынын аң-сезимин басып өтүп кетти деп кооптуу коңгуроо кагып жатышкандыктары нагыз чындык. Демек, дүйнөлүк коомчулуктун азыркы улуу милдети илим-техниканын, согуш куралдарынын сапаттык деңгээлин эмес адамдардын акыл-эсинин сапаттык деңгээлин жогорулатуу!

К. Леви-Стросс өз концепциясынын спецификасында белгилик системаларды (символикалык функцияларды), алардын жашыруун механизмдерин изилдөөгө жана аларды аныктоо аркылуу салттык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн, аларга себеп болуучу шарт-жагдайларды ачууга умтулган. Анын пикири боюнча, бул милдеттерди чечүү белгилик системаларды изилдөөдө колдонулуучу структуралык методдордун жардамы менен ишке ашуусу мүмкүн. Мында аалам сырларын жеткиликтүү түшүнө албаган байыркы адамдардын мифтик, тотемдик, анимисттик жана ритуалдык аң-сезимдерине, примитивдик түшүнүктөрүнө кайрыла кетүү зарыл. Түрдүү жерлерди мазар катары кабыл алуу жана аларга сыйынуу, элдик ар кандай ырым-жырымдар жана үрп-адаттар биздин кыргыз элибизде ошол эзелтеден келе жаткан тотемдик түшүнүктөрдүн калдыгы. Дин кызматкерлери андай ырым-жырымдардын исламга туура келбестигин какшап айтып жатышканы менен алар дале эл ичинде сакталып келүүдө. Учурда коомдо “көчмөндөр маданияты”, “көчмөндөр цивилизациясы”, “көчмөндөр демократиясы” деген сыяктуу терминдер жана түшүнүктөр улам көбүрөөк айтылууда. “Көчмөндөр оюндары” да биздин республикабызда демилгеленип, бүтүндөй мурда көчмөн турмушта жашап келген элдерге салт катары тарап, андан ары кеңири жайылтылып кетүү алдында турат. Коомчулукта расмий эмес түрдө “жазылган мыйзам” жана “жазылбаган мыйзам” түшүнүктөрү бар, ошол жазылбаган мыйзам тоолук кыргыздар үчүн азыркы анча-мынча жазылган расмий түрдөгү мыйзамдан күчтүү жана түбөлүктүү болуп келгендиги айныгыс чындык.

Азыркы учурда бизде теңирчилер ислам динине атаандаштык кылууга да аракет жасай коюшууда. Кыргыздар ислам динин биротоло кабыл алууга чейин теңирчиликке, көккө, отко-сууга сыйынып келишкендигин эч ким тана албайт. Алар жөн гана символдук түшүнүк эмес караңгы эл үчүн улуу күч катары эсептелинип келген. Азыр биз жергебизди жалпысынан Ала-Тоо деп атайбыз, айрым булактарга караганда ислам дини келгенге чейин кыргыздар өз жерин Теңир-Тоо (теңирдин тоосу) деп аташкан, арабдар мындайча атоого

тыюу салышып, теңир жок нерсе, бул тоолор теңирдин тоосу эмес Алланын тоосу, Аллах-Тоо деп атагыла деп өкүм зордукка салуу менен Ала-Тоо деген атка көчкөн. Азыр деле айрым учурларда Нарын өрөөнүн Теңир-Тоо деп атап жүргөндүгүбүз ушундан.

К.Леви-Стросс салттык коомдогу турмуштук кырдаалдарды, үрп-адаттарды, каада-салттарды жана мифтерди анализге алууда бүт бойдон символдор жана символдук ой жүгүртүүлөр менен иштешебиз деген жобону негиздеген. Себеби символдор жана символдук белгилер адам баласынын аң-сезими менен бүтүндөй ажырагыс болуп чиеленишип калган. Философ коммуникацияны жана тилдик кепти символдук функция менен ажырагыс байланыштагы система жана структура катары изилдөөгө алууну сунуштайт. Символдук функция кечээ жакында эле пайда боло калган жок, ал байыртадан баштап эле адамдардын аң-сезиминде пайда болуп жана өсүп-өнүгүүгө ээ болуп келди. Азыр жогорку эсептөө жана прогнозго алуунун заманы. Түрдүү символдор жана жаратылыш белгилери, түрдүү кубулуштар өсүп-өнүгүүгө ээ боло элек адамдар коому үчүн азыркыга караганда да маанилүүрөөк болгон десек жаңылышпаган болор элек. Эртеңки аба-ырайынын кандай болорун прогноздук берүүдөн гана укпасак жаратылыш белгилерине дээрлик саресеп салбай калдык. Күндүн кызарып же тунарып батышына, түнкү жылдыздардын көрүнүшүнө, асмандагы булуттардын түсүнө, шамалдын кайдан согуп жаткандыгына, канаттуулардын учуусуна, кумурскалардын уюгун ачык калтыруусуна же жабуусуна карап кыргыздар жакынкы аба-ырайы тууралуу маалымат ала алышкан. Күздөгү кардын эрте же кеч түшүүсүнө, күзгү жалбырактардын түсүнө, алардын жогортон же төмөндөн баштап түшө баштоосуна карап кыштын оор же жеңил болорун алдын ала аныктай алышкан. Токсондун, чилденин качан түшөрүн жана чыгарын, жазгы эгин эгүү маалынын башталыш убактыларын даана билишкен. Булардын баары (шамал, булут, жалбырак, күн, жылдыздар) жалпы адамзат сыяктуу эле кыргыздар үчүн да баалуу символдук белгилер катары кызмат кылып келген. Азыр кыргыздар аргымак аттарына Барон,

Наполеон, Ричард, Прогресс сыяктуу аттарды коюп жатышса, мурдагы кыргыздар аттарынын сырткы белгилерине карап ат коюшкан. Мисалга “Манас” дастанындагы баатырлардын аргымактарынын аттарынан санай кетели, мисалы: Аккула, Сарала, Алгара, Торучаар, Койкүрөң, Саркашка ж.б.у.с. Кыргыздардын алыстан атчан келе жаткан адамды атына карап тааныры да өзүнчө кызык көрүнүш, мында адамдын минген аты анын белгиси катары кызмат кылып калды. Жогоруда айтылган себептерге байланыштуу да орус философу М.М.Бахтин “символдук белгилер аркылуу адам дүйнөнү тааныйт” деп айткан [96, 144-бет].

Башка элдерге салыштырмалуу кыргыздар символдук белгилерге жана ишенимдерге көбүрөөк көңүл бурат десек жаңылышпаган болор элек. Буга кыргыздардагы адам аттары эң сонун мисал, мурда сапаттуу медицинанын дээрлик жоктугунан бала өлүмү көп болуп, балага көз тийбесин деп Сасык, Тезекбай, Итибай, Токтокүчүк, Чымын, Байдөбөт, Отунчу, Тешебай, Балтабай, Аттокур деген сыяктуу аттарды коюшкан. Орунбай, Орунгүл атасынан курсакта калган уул, кызга же акыркысы болсун деп коюлса, Кенжебек, Кенжайым, Болдукан деген аттар көп балалуу болуп, нак эле акыркысы болсун деген тилекте коюлган. Жалаң кыз болуп, уул тилеген үй-бүлө кыздарына Уулкан, Бурул, Үмүт, Улболсун, Жаңыл деген сыяктуу аттарды коюшкан. Жогоруда аталып кеткен аттарды биз жаңы туулган балага коюлган үмүттүү белги, символдук каалоо десек жаңылышпайбыз.

Психоанализдин жана түрдүү элдердин мифтерин ар тараптуу анализге алуунун натыйжасында Леви-Стросс мифологиялык (примитивдик) логиканын жана карама-каршылыктарды чечүүнүн механизмдерин аныктоого мүмкүнчүлүк алган. Мифтин башкы функциясы деп ал “жашоо менен өлүмдүн ортосундагы байланыштын медиаторун табуу үчүн кызмат кылуучу логикалык инструмент” деп билет жана “мифологиялык ой жүгүртүү айрым карама-каршылыктардын негизинде өнүгөт жана аларды чечүүгө, медиацияга умтулат” - деп жазган [караңыз, 290, 158-161-беттер]. Леви-Стросстун пикири боюнча, мифологиялык ой жүгүртүүдө карама-

каршылыктар үчүн төмөнкүдөй типтердеги “бинардык оппозиция” деп аталган түшүнүктөр кызмат кылат: бийик – жапыс, оң – сол, жогору – төмөн, жер – асман, түндүк – түштүк, батыш – чыгыш, бышкан – кам, жашоо – өлүм, ысык - суук ж.б.у.с. жана алар адам баласы үчүн так аныктоого жеңил болушу менен түрдүү нерселердин, табият кубулуштарынын касиеттерине жана белгилерине баа берүүгө мыкты мүмкүнчүлүк түзөт. Ар кандай нерсенин сапаты бирин экинчисине салыштыруу аркылуу аныкталары жалпыбызга маалым, демек, кимиси же кайсынысы жакшы, ал эми кайсынысынын начар экендигин жогоруда аталган “бинардык оппозиция” критерийлери аркылуу тагыраак аныктай алабыз.

Мифологиялык ой жүгүртүү анын материал жана инструменти, түшүндүрүүчүсү жана түшүнүлүүчүсү катары кызмат кылган каражаттардан пайдаланат жана ошону менен бирге ал түрдүү предметтердин, кубулуштардын касиет, белгилерин сезе билүү менен ажырагыс байланышта. Кандай гана окуя болбосун ал боюнча чечим кабыл алууда адам тандоого алууга эрксиз түрдө туш болот. Жакшы менен жакшынын кайсынысын тандап алууда да айрым учурларда эки анжы пикирге туш болобуз, мисалы, кайсыл бир курулуш материалын сатып алуу керек болду. Жакшысы кымбат, ага биздин мүмкүнчүлүгүбүз жете бербейт, жаманы арзан, бирок аны алганды каалабай жатабыз, андай учурларда кардар кандай чечимге келет деген мыйзам ченемдүү суроо пайда болот. Демек, мындай учурларда тандоонун максаты да чоң мааниге ээ. Өзүбүз үчүн мыкты имарат курабыз десек сапаттуу курулуш материалын сатып алуу керек болот да, кандайдыр көмөкчү имараттар, малкана, кампа сыяктуулар үчүн начарыраагын (арзаныраагын) да тандап алууга туура келген учурлар арбын. Негизи, адамдын каалоосу менен мүмкүнчүлүгүнүн дал келе жүргөнү жана аны эске алуу менен жашаганы максатка ылайыктуу.

Кыргыздын салттуу маданияты тууралуу сөз кылып жатабыз, деги эле кыргыз элинин улуттук менталитети, психологиялык өзгөчөлүктөрү, философиялык көз караштары кандай деген суроону алдыбызга коюп

көрөлүчү. Эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин илимдүү-билимдүү деп академик Аскар Акаевди президент шайлап алдык, 17 жыл Ленинград шаарында билим алган, эмгектенген, европалык, дүйнөлүк деңгээлде ой жүгүртөт деп жерге-сууга тийгизбей мактадык. Ал болсо ошол “дүйнөлүк деңгээли” менен “опоң-чычаң” болуп жаткан өткөөл жана туруксуз мезгилде бизге демократия принциптерин жапырт киргизип жиберди. Көрсө, ошондой пландуу экономикадан (социализм, коммунизмден) рынок экономикасына өтүп жаткан өткөөл жана татаалдашкан мезгилде бизге дүйнөлүк, европалык деңгээлде ой жүгүрткөн физик окумуштуу эмес, кыргыздын деңгээлинде абдан мыкты ой жүгүрткөн, кыргызды кантип башкарууну, кыргызга кандай мамиле жасоону, экономиканы өз алдынча алдыга алып кете алган, чарбалык башкаруунун бардык баскычтарын басып өткөн чарбачыл жетекчи керек экен жана мунун өзүн улуу философия деп айтар элек. Натыйжада, өндүрүштү андан ары өркүндөтүп кетмек турсун таш-талканын чыгардык, миллион сомдук станоктор миң сомго Кытайга, Өзбекстанга, Казакстанга темир баасында кетти. Деги, биздин эл демократиянын принциптерине туура келет беле, союздун тарбиясы, мамлекет бизди багат деп биротоло көнүп бүткөн элибиз уяң жүндүү бир меринос койду эки бөтөлкө аракка алмаштыруу менен түгөтүп бүттүк, мына кыргыз элинин ошол кездеги “салттык маданияты”. Демократия, биринчи кезекте, коом, мамлекет алдындагы жоопкерчиликти жана милдетти так сезүү, жогорку маданияттуулук, аң-сезим, терең кругозор, эрудиция, андан кийин сөз эркиндиги жана мыйзамдуу укугун талашуу. “Оозго келгенди оттой” берип демократиянын шермендесин чыгарып бүттүк, бекер жеринен элибизде “ойлонбой сүйлөгөн онтобой өлөт” деп айтылбайт да. Азыр бирөөгө бир сөз айтсаң жетишпейт, эки сөз айтсаң ашыкча сезет, бул боюнча элде жарымы чын, жарымы жалган “бир сөз айтсаң жетпейт, эки сөз ашыкчалык кылат, бир жарым сөздү табуу абдан кыйын” деп айтылып келет. Буга байланыштуу Леви-Стросс “ адам түшүндүрүүчү жана түшүнүлүүчү катары кызмат кылган системалардын ортосунан магиялык ой жүгүртүүнүн жардамы менен

маалымат берүүчүнү да, маалымат алуучуну канааттандырган үчүнчү системаны таба билүүгө тийиш” - деп жазган [291, 189-бет]. Ушул себептүү да зирек адамдарды “ойду окуй билет” (прочитать мысли) же “жарым сөздөн түшүнөт” (понимать с полуслова) деп мактоого алабыз (же ырларда ырдалып жүргөндөй “көзүң айтып турганда сөздүн эмне кереги”).

Ар бир улуттун өзүнө гана тиешелүү салттык маданияты, улуттук өзгөчөлүктөрү болору бештен белгилүү. Түрк элдеринин ичинен эң байыркыларынын бири кыргыздар болору тууралуу айтылып да, жазылып да жүрөт жана буга фактылык материалдар да арбын. Анда эмне үчүн биз башка түрк тегиндеги улуттардай көбөйө жана өнүгө алба жатабыз? Буга да биздин жогоруда айтылгандай артыкча тежиктигибиз, өжөрлүгүбү, намыскөйлүгүбүз себеп болууда десек жаңылышпайбыз. Башка коңшулаш түрк элдери биз сыяктуу санжыра сүрүштүрүп, бир айылдын өзү эле кыркка бөлүнүп кетпейт, жалпы кызыкчылык, өсүп-өнүгүү үчүн үчүн бир адамдын айланасына баш кошуп, ынтымакка келишет. Бизде мен өз уруумду башкага башкартпайм деген принцип менен ар бир ири уруунун өз ханы болгон. Өзүбүз кыркка бөлүнүп кеткенибиз аз келгенсип, санжыра сүрүштүрө коюу менен сен кыргыз эмес экенсиң деп башкаларды четке сүрүп келгенбиз. Санжыраны тангыбыз келбейт, ал элдин так тарыхы, бирок “өз корообуздан кочкор салабыз” деп бөлүнүп-жарылбайлы деген ойду айткыбыз келет. “Кытай экономикасынын атасы” деген улуу атка ээ болгон Ден Сяопин “ак мышык болобу, кара мышык болобу, чычкан тутуп берсе болду” деген принципти бекем кармоо менен кадр саясатына катуу басым жасап миллион ашык калкы бар Кытайдын дүркүрөп өсүп-өнүгүп кетүүсүнө жол салып барган. 1916-жылкы азыр “улуттук боштондук күрөш” деп атап жаткан алааматтын себепкерлери уруу башчылары болгон, алар өз уруубузду орустарга башкартпайбыз деп бизге салыштырмалуу абдан мыкты куралданган Россия империясынын аскерлерине каршы карапайым калкты салып берип кыргызга учуратты. Түштүк кыргыздарды Курманжан датка Россия падышачлыгынын өкүлдөрү жана жергиликтүү башкаруучулары менен сүйлөшүүлүрдү

жүргүзүү аркылуу ал апааттан сактап калды. Россия кыргыз сыяктуу курал колдонууну, учурдун согуштук тактикасын билбеген элдерди урушка салбайт да болчу, алар болгону жумушчу батальондорго гана тартылмак. Деги эле тоолуктардын мүнөзү бир аз текебер келет, алар эч качан бири-бирине баш ийгиси келбейт. Буга дагы бир мисал, салыштырмалуу түрдө Россия Федерациясынын курамындагы чакан республика болгон Дагестанда 41 тилде, 120 диалектиде сүйлөгөн калк жашайт. Жергиликтүү улуттар аварлар, агулдар, даргиндер, кумыктар, лактар, лезгиндер, таттар, табасарандар, рутулдар, цахурлар, чечен-аккиндер. Алар бири-бири менен жоолашпаганы менен бири-бирине сиңишип, бир тилде сүйлөөгө өтүп кетишкен эмес, бири экинчиси менен тынымсыз карым-катышта болгондуктан коңушулаш айылдарда жашаган улуттар бири-биринин тилин түшүнөт. Бири-бирине көз каранды эмес жана алардын ар бири өздөрүн өз алдынча улутпуз деп эсептешет жана муну менен сыймыктанышат, мына тоолуктардын “тоо мүнөзү”, Дагестан аталышынын семантикалык мааниси тоостан гана (даг-тоо). Булардын бардыгын эмне үчүн айтып жатабыз, адам заман талаптарына ылайык ой жүгүртүүгө, жалпы элдик кызыкчылыктар үчүн айрым компромисстерге бара билүүгө тийиш, жекече кызыкчылыктардан баш тартып, жалпы кызыкчылыктарды көздөө зарыл. Өзгөндүктөр Кемпир-Абад суу сактагычын Өзбекстанга бербейбиз (анын формалдуу түрдө Өзбекстанга өтүп кеткени качан) дешип эки республиканын ортосундагы жалпы чек араларды биротоло тактоо иштерине кедергилерин тийгизишти. Убагында маркум Чубак ажы Жалилов деле 60% уткузуп, 40% утсак деле коңушулаш мамлекеттер менен чек араларды биротоло такташып жана чечишип алып тынч жашаганыбыз жакшы деген турбайбы. Жер-Үй алтын кенин иштеткенге уруксат бербейбиз дешип таластыктар далай тополоң кылышты. Орой айтканда, элибиз жакшы ишти бүтүрөлү, жол оңдойлу, канал казалы, арык чыгаралы деп чакырганга караганда тополоңго чакырганга оңой азгырылып кетип жатышат.

Деги маданият деген эмне өзү, аны айрымдарыбыз тике искусство менен гана байланыштырабыз, маданиятты абдан кеңири жана терең мааниде түшүнүүгө тийишпиз. Илимий стилде түрдүү маданияттарда деп айрым бир улуттар да көрсөтүлө берет. Негизи сүйлөшүүнүн, өзүн коомдук жайда алып жүрүүнүн, тамак жештин, ишкердик багытта иш алып баруунун, соода кылуунун, кийинүүнүн, сабакта отуруунун, деги эле, көптөгөн иш-аракеттердин өз-өз маданияты бар. Маданияттын түрлөрүнүн бул сыяктуу структуралашуусу москвалык-тартулук философиялык мектептин структуралык-семиотикалык концепциясы аркылуу андан аркы өнүгүүгө ээ боло алды.

Москва-Тарту структуралык-семиотикалык мектебинин негиздөөчүсү Ю.М.Лотман: “ар бир жекече аң-сезим өз алдынча ойлоо жана эске тутуу механизмдерине ээ болгон сыяктуу эле жекече аң-сезимдерден бириккен жамааттык аң-сезим жалпы кызыкчылык үчүн жалпы кызыкчылыктарды жана эске тутууну иштеп чыгат”, - деп жазган [307, 364-бет]. Кайсыл жерде, кандай аймакта жана кайсыл учурда болбосун жекече, аймактык жана жалпы кызыкчылыктар болору тууралуу кеп козгоп кеткенбиз. Салттык коомдун оозеки түрдөгү жамааттык аң-сезиминде жана эске тутуусунун вербалдык жана вербалдык эмес, коммуникациялык жана трансляциялык процесстеринин механизмдери катары архаикалык, универсалдык, кыскача берилген, эмоционалдык жана маалыматтарга бай синкреттик дүйнө таанымдык көз караштардагы символдор кызмат кылат. Буга байланыштуу традициялык (архаикалык) маданият бүтүндөй түрдө символикалуу жана ал символдор чогулуп отуруп символдор системасын түзүп калат [388]. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу символдордон мисал келтирели, эрте жаздагы күндүн күркүрөшүндө кыргыздар “жер жарылып чөп чык, желин айрылып сүт чык” деп казан-аякты калдыратышып, каалоолорун айтышкан. Асан-үсөндүн (күн желеси) пайда болуусун да жакшылыкка белгилешкен жана үмүт этишкен. Күн чыгып туруп эле жамгырдын себелешинде “бөрү тууп жатат” деп тамаша-чынга салып айтышкан,

айтмакчы, түрк элдери карышкырды жалпы “бөрү” деп аташкан, “карышкыр” аталышы да символдук белги, табу сөзү, “ылайым малдарыбызга кол сала албай жаагың карышып калгыр, карышкыр” деген эле сөз. Катуу селдин жүрүшүн, жер көчкүлөрдү, жер титирешин Кудайдын каары катары кабыл алышкан.

Лотмандын пикири боюнча адамзат маданияты белгилик жана тилдик түрдө пайда болот, калыптанат жана андан ары өнүгүүгө ээ болот. Бара-бара жүрүп отуруп ал тигил же бул жамааттык коомго ыңгайлашат жана ага тиешелүү мүнөзгө өтүү менен кайсыл бир конкреттүү тилдин структуралык схемасына айланат [317, 396-бет]. Семиотикалык концепциядагы маданияттын негизги бирдиги тилдик-семантикалык эрежелердин жана талаптардын негизинде түзүлгөн текст жана анын жардамы менен башкаларга маалымат беребиз, алардан маалымат алабыз жана өз ара пикирлешебиз. Бул мааниден алып караганда, маданият тексттери, биз буга чейин белгилеп кеткендей, жалаң гана искусствү түрлөрүн чагылдырбастан түрдүү социалдык иш-аракеттерди жана максаттарды, күндөлүк жүрүм-турум эрежелерин, элдик каада-салттарды, үрп-адаттарды ж.б. өз ичине камтыйт. Алардын жардамы менен ар бир эл, улут өз тарыхын, улуттук баалуулуктарын, диний ишенимдерин, символдук образдарын, укуктук эрежелерин жана милдет, талаптарын сактап келет. Ушул себептүү да Лотман “маданияттын кандай гана түрү болбосун анын жоголушу улуттук баалуулуктун жоголушу, улуттук өксүктүк, муундар ортосундагы рухий, маданий байланыштын үзүлүшү” - деп айткан [317, 397-бет].

Ю.М. Лотмандын эң эле белгилүү эмгектеринин бири маданияттын жана жамааттык эске тутуунун, аң-сезимдин механизми болгон символдорго терең семиотикалык анализ берилген “Символ маданият системасында” деп аталган макаласы эсептелет. Ал бир жагынан символдун объективдүүлүгүн, экинчи жагынан символдун ар тараптуу багыттуулугун жана максаттуулугун белгилөө менен: “Символдун эмне экендигин, анын табиятын билбесек да аны менен күн сайын кездешип жана аны пайдаланып турабыз”, - деп жазган

[315, 240-бет]. Андан ары ал: “Символ маалымат берүүдө да, маалымат алууда да түрдүү көлөмдөгү тексттерден турат жана ал башка багыттагы тексттерге салыштырмалуу так болууга жана андай тексттер “текст” деп аталган милдетке жооп бергидей болууга тийиш”, - деп жазган [315, 240–241-беттер].

Лотман символдордун пайда болуу себептери, шарттары, алардын адам үчүн болгон кызматтары, турмуш-тиричиликтеги, жалпы эле адамдардын эмгегиндеги, илимий иштериндеги, эс алуусундагы ж.б. орду тууралуу талдоо жүргүзүп келип, символго тиешелүү касиеттер жана кызматтар тууралуу төмөнкүлөрдү белгилейт:

1) “Кеңири өлчөмдөгү маалыматтарды кыскача түрдө берүү” [315, 241-бет]. Лотмандын пикири боюнча символдордун мындай жөндөмү жазуу жаралганга чейин эле пайда болуп, алар элден элге, муундан муунга маалымат берүү үчүн кызмат кылып келген. Бул мааниден алып караганда, символдор кандайдыр бир өз алдынча семиотикалык конденсатор же жамааттык эске тутуунун, маалымат берүүнүн, ой жүгүртүүнүн механизм катары кызмат кылып келген.

2) “Символ бир адам тарабынан табылган, иштелип чыгылган жана жалпыга сунушталган болгону менен ал анын ээси үчүн гана кызмат кылбайт. Ал өткөн учурлардан азыркы учурга келип, андан ары келечекке карай кетет. Символ өз мезгилинде кызматын жана ордун жоготкону менен тарых үчүн анын мааниси чоң [315, 241-бет]. Демек, символ кызматы жана табияты боюнча универсалдуу, жалпыга тиешелүү жана түшүнүктүү, структуралык жана маанилик жактан өз алдынча. Лотман “Символ – сюжеттин гени” деп аталган башка бир макаласында: “Символ жамааттык эске тутуунун, аң-сезимдин маданияты, адамзаттын бүткүл тарыхы, басып өткөн жолу менен тыгыз карым-катышта”, - деп жазган [316, 225-бет].

3) Символдор кайсыл бир улутту, элди, өлкөнү биримдикке чакырууда кызмат кылат [316, 225-бет]. Ар бир өлкөнүн туусу жана герби ал мамлекеттин символу болуп саналат. Айыгышкан катуу согуштарда да

аскердик бөлүктөр жана жоокерлер өзүнүн жанынан мурун ошол аскердик бөлүктүн туусун сактап калууга аракет кылышкан. Азыр БУУдан баштап ар кандай дүйнөлүк уюмдардын өз символдору бар. Кыргызстанда учурда, ал тургай, окуу жайлары, райондор өз гимндеринин тексттерин жана музыкасын жазып башташты.

4) “Символдор активдүү түрдө маданий контексттер менен карым-катышка барат, алардын таасири менен өзгөрөт жана аларды да өзгөртө алат” [316, 242-бет]. Символдордун маанисинин өзгөрүүсү жана ар түрдүү мааниге ээ болуусу улуттук жана мезгилдик өзгөчөлүктөргө байланыштуу.

Ю.М. Лотмандын символдордун семиотикалык теориясына анализ жасоо менен аларга жалпы адамзаттык маданияттын татаал жана ар тараптуу багыттуу элементи катары баа берүүгө болот. Символдор амбиваленттүү – кээде туруктуу, кээде өзгөрүлмөлүү касиеттерге ээ, ар кандай маданияттын коммуникативдик мейкиндигинин ажырагыс бир бөлүгү, буга чейин айтылып өткөндөй, улуттук баалуулуктарды уруудан урууга, элден элге, муундан муунга өткөрүп берүү менен жамааттык эске тутуу жана аң-сезимге ээ. Эпостор бай (кааласаңыз дастан деп, кааласаңыз миф деп түшүнүңүз) дүйнөдө кыргыздардай эл жок экендиги талашсыз чындык. Эпостордун алпы “Манас” баш болгон эчендеген эпосторду элибиздин ак таңдай акындары жана манасчылары муундан-муунга оозеки түрдө жеткизип отуруп бизге чейин алып келишти жана мунун өзү жамааттык эске тутуу жана улуттук аң-сезим. “Манастан” башка эпостор ага салыштырмалуу гана кенже эпостор деп аталганы менен ар бири өзүнчө сөз кылууга арзый турган улуттук баалуулуктар, көлөмдүү нарк-насилдер. Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинен Кулушев Т.А. кыргыз элинин бардык негизги эпосторун кайрадан иштеп чыгып, жорго сөз – прозадагы ыр вариантына салып кайрадан кыскача түрдө иштеп чыгып, 3 китеп кылып басмадан чыгарды. Кыргыз элинин улуттук маданияты, философиялык көз караштары, символдук түшүнүктөрү, баа жеткис

мурастары менен таанышкысы келгендерге ал эпостук варианттар менен жакындан таанышууну сунуш кылар элек.

Орус философу А.Ф. Лосевдин пикири боюнча символдордун туруктуулукка жана ошондой эле, тескерисинче, өзгөрүлмөлүүлүккө, вариативдүүлүккө жөндөмдүүлүгү “терең маанилүү ойду кыскача, так берүү жөндөмүнө байланыштуу” [305, 10-бет]. Демек, символдор терең мазмундуу ойду өзүнө аккумуляция кылуу менен түрдүү элдерди, улуттарды, мамлекеттерди жана муундарды өз ара байланыштырып турат жана жамааттык эске тутуунун, аң-сезимдин механизмдеринин вариативдүү, көп жана терең маанилүү маалыматтарына ээ.

Жогоруда айтылгандай, символдордун жамааттык эске тутуунун, аң-сезимдин механизмдери катары туруктуу (өзгөрүлбөс) жана өзгөрүлмөлүү (вариативдүүлүк), универсалдуу (жалпы адамзаттык) жана улуттук-локалдык (этникалык) мүнөздө кызмат кылуусуна Теңир түшүнүгү эң сонун мисал боло алат. Бул түшүнүк, Ала-Тоонун мурда Теңир-Тоо аталышы, исламга чейин байыркы түрк элдеринин Теңирге (Көк Темир деп көккө) сыйынып келгендиги боюнча буга чейин сөз кылып кеткенбиз. Теңир өз доорундагы байыркы түрк маданиятынын биримдигин гана билдирбестен анын элементтери азыркыга чейин сакталып калып, бизде, айрыкча, кыргыздарда теңирчиликке кайра кайрылуу идеялары козголо калып да жүрөт. Теңирчилик Түрк каганатынын, байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз караштарында жана идеологиясында гана эмес кийинки учурларда Чынгыз хандын империясында да башка диний ишенимдердин ичинде үстөмдүүлүккө ээ болуп келген. Буга Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир күн” романына тиркеме катары кийинчерээк киргизген “Чынгыз хандын ак булуту” баянындагы Эрдене менен Догуландын өлтүрүлүшүнөн кийин Чынгыз хандын ак булутунун аны таштап кеткени мисал. Теңир жана ага болгон ишеним Борбордук Азиянын, Батыш Сибирь көчмөн элдеринин тарыхый өнүгүүсүнүн түрдүү этаптарында жамааттык аң-сезимдин, ишенимдин механизми, жалпыга тиешелүү идеология. Жылдар гана эмес

кылымдардын өтүшү менен Теңир, ага болгон ишеним жана сыйынуу символ катары тарыхый жана социалдык-маданий шарттарга байланыштуу маани-маңызын өзгөртүп жүрүп отурду. Теңирберди, Теңизбай деген аттар кыргыз элинде азыр да сакталып келе жатат, жана байыркы кыргыздардын туткан дини теңирчилик экенин эч ким тана албайт. Бирок да, кайра баштан теңирчиликке кайтуунун эч кандай зарылчылыгы жок деп эсептейбиз. Кайсыл гана дин болбосун бирөөгө себепсиз зыян келтирбе, уурулук кылба, ушак айтпа, адам өлтүрбө, адам денесине жаракат келтирбе, аялдарга, жаш балдарга карата зомбулук иштерге барба, туура жүр, туура иш кыл, жетим-жесирге жардам бер деген сыяктуу тарбиялык маанидеги нравалык-этикалык окууларды пропагандалайт. Элдик ырым-жырымдар да ошол теңирчилик, шаманизм, тотемизм, аманизм ишенимдеринен калган, бирок алардын биринин да терс жүрүм-турумдук тарбиялык мааниси жок жана элдик ырым-жырымдык ишенимдерге жана тыюуларга башка элдерден кирген ишенимдер да кирип аралашып кеткен.

Маданияттын жана цивилизациянын өсүп-өнүгүүсү менен айрым символдук түшүнүктөр керектөөдөн чыгат, айрымдары кайрадан иштелип чыгат, үчүнчүлөрү өз барк-баасын жана коомдогу ордун толугу менен сактап калат, башка бир учурларда алар башка элдерден келип кирет же тескерисинче, элдик түшүнүктөр башка элдерге барып кирет. Булардын бардыгы салттык коомдун рухий жашоосунун татаал, динамикалуу экендигине, символдордун, мифтердин, жаңы рухий баалуулуктардын жаралуусу, тандалып алынуусу, заман талаптарына жана элдин керектөөлөрүнө жараша кайрадан иштелип чыгуусу боюнча бардык улуттарда дээрлик түрдө окшош экендигине жана символдук түшүнүктөрдүн бир элден бир элге өтмө процесс экендигине күбө болуп турат.

“Символдук универсум бүткүл жамаатка тиешелүү окуяларды бир бүтүндүккө топтойт, ага өткөндөгү да, учурдагы да, келечекте тиешелүү да окуялар кирет. Өткөндөгү окуялар боюнча “эске тутуу”, учурдагы абалга баа берүү дайыма эле туура болуп чыга бербейт, келечекте боло турган окуялар

пландаштыруу, максат коюу, кыялдануу катары каралат жана келечек максаттар аткарылышы да мүмкүн, аткарылбай калуусу да мүмкүн, ал эми кээде болсо инсан өз келечек максаттарынан өз алдынча же башкалардын таасири менен баш тартып да коет же ал максаттар айрым жагдайларга байланыштуу ишке ашпай да калат. Символдук универсум, образдуу айтканда, учурда жашап жаткан инсандарды ата-бабалар, алардан калган баалуу мурастар менен гана эмес келечек муундар менен да байланыштырып турат” [103, 168-бет].

Белгилик системаларды (символдук функцияларды), алардын жашыруун механизмдерин изилдөөдөгү структуралык анализ жана алар аркылуу салттык ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо антропология, этнография, археология, лингвистика жана маданият таануу илимдерине түрдүү элдердин жана улуттардын рухий жана материалдык жашоосундагы символикалуулук феноменин изилдөөгө алууга стимул болду. Маданий феномендерди жана кубулуштарды изилдөөгө алуунун структуралык-семиотикалык методологиясы азыркы гуманитардык илимдердин приоритеттүү методологияларынын бирине айланды. Бул методология турмуш чындыгынын бардык объектилери адам менен байланышкан коммуникативдик актыда болгон маданиятты, анын ичинде салттык маданиятты (Ю.М. Лотман) тереңдеп түшүнүүгө жана кабыл алууга мүмкүнчүлүк түзөт. Структуралык-семиотикалык методология жана ошондой эле символдордун жалпы адамзатка тиешелүү маданияттын ажырагыс бир бөлүгү болуу менен жамааттык жана коомдук эске тутуунун, кабыл алуунун жана аң-сезимдин механизми экендиги тууралуу жобону бекемдеп турат.

Жыйынтыктап айтканда, символдорго, алардын ар бир маданиятта алган ордуна жана кызматына, алардын муундар ортосундагы байланышты түзүп тургандыгына, символдук белгилердин (гербдер, туулар, ураандар ж.б.у.с.) коомдогу саясий-социалдык маани-маңызына, символдордун жана символдук белгилердин улутту улут катары сактап туруудагы ролуна

философиялык анализ жасоо менен төмөнкүдөй корутундуларды чыгарууга болот:

1. Символдордун эң негизги маани-маңызы жана кызмат өзү билдирген предметтин, окуянын, табият кубулушунун, көрүнүштүн ж.б. бардык касиеттерин жана белгилерин мүмкүн болушунча толугураак чагылдыруу болуп эсептелет. Классикалык философиялык түшүнүк боюнча символ интуитивдик ой жүгүртүүнүн (И. Кант) конкреттүү бир түрү катары жалпылык менен жекеликтин байланышын билдирип турат (В. Ф. Шеллинг), символ мазмун менен образдын ажырагы биримдиги катары адабий жана искусстволук чыгармаларда кеңири кызмат кылат (В.Ф. Гегель).

2. Символ архаикалык ой жүгүртүүнүн ажырагыс бир бөлүгү катары алгач миф, легендаларда колдонулган (Э. Кассирер). Миф жана символ аң-сезимдүүлүк менен аң-сезимсиздиктин (ойлонулбай айтылган сөз же аткарылган жумуш), табигый эмес (жасалмалуулук) жана табигыйлыктын, иллюзордуулук менен реалдуулуктун, иррационалдуулук менен рационалдуулуктун, алогикалуулук менен логикалуулуктун диалектикалык биримдиги катары (А.Ф. Лосев, П.А. Флоренский) мифологиялык символизмдин негизин түзүп турат.

3. Символдор жана символдук ой жүгүртүүлөр турмуштук чындыкты аныктоонун жана ага жетишүүнүн ыкмасы, адам баласынын руханий иш-аракетинин натыйжасы катары инсан менен сырткы дүйнөнүн, идеалдуу менен реалдуунун, түшүнүү менен сезүүнүн, ыктымалдуу менен нагыз ишке ашуучунун өз ара карым-катыштарын жана өз ара байланыштарын камсыз кылат. Символ реалдуулуктун белгилениши жана чагылырылышы гана эмес ал реалдуулуктун өзү. Адам символикалык реалдуулукта жашайт, символдорду ойлоп табат жана аларды пайдаланат, символдорсуз деги эле дүйнө, аалам тууралуу ой жүгүртүү, кандайдыр бир пикирге келүү таптакыр мүмкүн эмес (Э. Кассирер).

4. Символ конкреттүү аң-сезимдик көрүнүштүн аналогу катары жер бетиндеги (профандык) дүйнө менен трансценденттик (сакралдык – ыйык,

касиеттүү) дүйнөнүн ортосунда байланыштыруучу, карым-катыш түзүүчү каражат катары кызмат кылат жана ал бул касиети жана өзгөчөлүгү менен сезимдик жана кыялдык ой жүгүртүүдөн жана аң-сезимден сакралдык реалдуулукка кирүүгө мүмкүнчүлүк түзөт (П. А. Флоренский).

5. Байыркы адамдардын руханий, (психикалык), социалдык жашоо-турмушун чагылдыруучу феномен катары муун менен муунду, эл менен элди субстанционалдык жана функционалдык жактан бириктирүүчү жана байланыштыруучу касиетке ээ болгон символдор, мифтер жана архетиптер универсалдык, жалпыга тиешелүү жана кээде туруктуу, ал эми айрым учурларда өзгөрүлмөлүү мүнөзгө ээ.

Абдан кубаттуу энергияга ээ болгон архетиптер эволюция процессинде психикалык праформалардан, архаикалык универсалдык прообраздардан жамааттык аң-сезимге жана эске тутууга ээ болгон улуттук баалуулуктарга, элдин өткөн тарыхы боюнча фактылык материалдарга айланат. Ал элдик мурастар символдордун жардамы менен өткөн замандан азыркы учурга келип жетет жана андан ары айрым өзгөртүүлөр, толуктоолор жана кайрадан иштеп чыгуулар менен келечекке карай токтоосуз жолун улантат (К. Г. Юн)

6. Символдор жана архетиптер экөө тең универсалдуу мифологиялык образдар болгону менен бири-биринен айырмаланат, символдор – конкреттүү модификация, түрдүү чагылыштар, түрүн өзгөртүүлөр, ал эми архетиптер символдордун түпкү маани-маңызы. Демек, архетиптер да, символдор да бир эле мезгилде мифтердин статикалык (константтык) да, динамикалык да (модификацияланган) элементтери болуп саналат. Мындан чыкты, түрдүү маданияттардын, окуялардын жана көрүнүштөрдүн маңызын тереңдеп ачуу үчүн алардын архетиптерине жана символдоруна кайрылуу зарыл.

7. Символ экзистенционалдык жана метафизикалык маани катары (ландшафт, аймак, турак жай, айлана-чөйрө, жумуш орду ж.б.) мейкиндиктеги ориентирди аныктоо, сакралдык жана профандык аң-сезимдин ортосундагы байланыш, маани-катышты түзүү үчүн кызмат кылат. Символдордун жана мифтердин жардамы менен адам күндөлүк жашоо-

турмушунда, эмгегинде, окуусунда ж.б. экзистенциалдык жана метафизикалык баалуулуктарга жетишет, дүйнөгө болгон көз карашы жакшырат (М.Элиаде).

8. Символ семиотикалык феномен болуу менен бирге ички “Мендин” чагылдырылышы боюнча кызмат кылып аң-сезимдин символдук функциясы катары кызмат кылат (Леви-Стросс).

9. Символ табияты, кызматы жана маани-маңызы боюнча өзгөчө семиотикалык конденсатор же жамааттык аң-сезимдин, эске тутуунун механизми болуу менен көлөмдүү маалыматтарды, материалдарды же билдирүүлөрдү кыскача бере билүүгө, муундан муунга, элден элге өткөрүүгө жана таратууга жөндөмдүү. Символ универсалдуулукка ээ болуу менен улуттук баалуулуктарды, нарк-насилдерди өзүндө сактайт жана ал образдуу түрдө айтканда “тексттик ген” болуп саналат (Ю.М. Лотман).

10. Структуралык-семиотикалык методология, маданияттын негизги маани-маңыздары, жамааттык аң-сезим жана эске тутуу критерийлеринен алып караганда символдордун адам турмушундагы орду жана кызматы абдан чоң.

3.2. Кыргыздардын рухий тажырыйбасында лексеманын жана эпикалык феномендин семиологиялык өзгөчөлүктөрү

Символ ритуалдык-тилдик практикада сакралдык маалыматтарды жана окуяларды сактоо, элге жайылтуу, дүйнөнү таанып билүү жана өздөштүрүү үчүн кызмат кылат. “Сөз ой жүгүртүүнү сыртка чыгарат, бирок сөздөн мурун символдук белгилер пайда болгон”, - деп жазган белгилүү фольклорист жана лингвист А.А. Потебня [404, 182-бет].

Дүйнөнү таанып-билүү жана өздөштүрүү актысы, эреже катары, нерсенин, окуянын, табият кубулуштарынын түрдүү белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо, аларды системага салуу аркылуу ишке ашырылат. Дүйнөнү мифологиялык өздөштүрүүнүн спецификасы боюнча бардык

нерселер жана окуялар образдар аркылуу берилет жана мында буюмдун сырткы келбетине жана белгилерине көбүрөөк көңүл бурулат [323, 17-бет].

Дүйнөнү таанып-билүү жана ага болгон көз караштар, бул – реалдуу дүйнөнү моделдөө, ага ар кимдин өз пикиринин жана көз карашынын жаралышы. “Сөздүн жардамы менен жаш бала анын аң-сезиминде буга чейин болгон нерселерди тереңдетип өздөштүрөт, дүйнө таанымы кеңейет, түрдүү баш-аламан жана түшүнүксүз нерселерди тартипке салат, түшүнбөгөн нерселерин башкалардан үйрөнөт жана ошол эле учурда буларды өз курдаштарына үйрөтөт, үйрөтүп жатып үйрөнөт жана тескерисинче, үйрөнүп жатып үйрөтөт”, - деп белгилейт А.А. Потебня [405, 302-бет].

Архаикалык аң-сезим боюнча сөздүн миф менен болгон тыгыз карым-катышы тууралуу көз караш кокусунан жаралбагандыр, себеби “сөз магиялык жана символикалык күчкө жана касиетке ээ, көпчүлүлүк учурларда биз, тилекке каршы, адамдын өзүнө эмес сөзүнө ишенип калабыз...” [346, 25-бет]. Экинчи жактан алып караганда, А.Н. Афанасьевдин пикири боюнча, “мифтер жана легендалар пайда болгон башат, бул – сөз” [75, 15-бет].

Мифтер эки ача пикирлерден улам жаралган: адегенде жер бетиндеги бардык нерселер, айлана-чөйрө, жаратылыш кубулуштары, асман, күн жана ай, жылдыздар дүйнө түзүлүшү боюнча суроолорго жооп болуп түшкөн, акырындап адамдардын дүйнө таанымы өскөн сайын ал объектилер тууралуу суроолор пайда боло баштап, адамдар ал суроолорго мифтер жана легендалар аркылуу жооп табууга аракет кыла башташкан, мисалга алсак, Алтын казык, Жетиген, Саманчынын жолу жылдыздары тууралуу кыргыз элинин уламыштары буга эң сонун күбө. Асман жана ааламга байланышкан символдор жана уламыштар мифологиялык тексттердин аз гана бир бөлүгү [404, 256–280-беттер]. “Миф” термини бара-бара жүрүп отуруп көп тармактуу “айтымдар”, “элдик аңыздар”, “уламыштар”, “дастандар”, “эпостор” сыяктуу терминдер жана аталыштар менен байыды. Кыргыз элинин көлөмдүү дастандары-эпостору “мифологиялык”, “баатырдык” жана “турмуштук” эпостор деп чоң үч топко бөлүнөт. Эң алгачкы пайда болгон

“Эр Төштүк” анын уландысы “Жоодарбешим” жана “Кожожош” эпостору дал ушул мифологиялык эпосторго кирет. Себеби бул эпостордо башка эпостордо кездешпеген окуялар арбын, мисалы, “Эр Төштүк” менен “Жоодарбешим” эпосторундагы окуялардан кыскача үзүндүлөрдү келтирели: Эр Төштүктүн Чалкуйрук атынын, Жоодарбешимдин Кылкара атынын сүйлөп баатырларга акыл үйрөткөндөрү, Жоодарбешимдин таятасы Агай хан берген алты аяктуу жана жети аяктуу аттары, ата-баланын экөөнүн тең перинин кыздарына (Айсалкын, Нурпери) үйлөнгөндүгү, Түштүктү жети баштуу желмогуз кемпирдин жер астына алып түшкөндүгү, анын алп кара куш, жолборс, аюу, кумурска, Куюн, Жейрен секиртпес, Жер тыңшаар, Көрөгөч Маамыт достору, Чоюн алп жана Темир алптар, кырк кулактуу казан жана анын жаны бардыгы, ажыдаар, Түштүктүн аялынын ал келгенден кийинки жетинчи жылда төрөгөндүгү, Көк дөө, Кара дөөлөр ж.б. Ал эми “Кожожош” эпосунда Сур эчки аны менен кадимкидей сүйлөшөт, уулу Молдожаш жүгүрүп жүрүп анын сөөгүн терип алган жерден түшө албай өлөт, акыр аягында Молдожаш Сур эчкинин кызы Ашайранга үйлөнөт ж.б. Булардын бардыгы атам замандагы кыргыздардын примитивдик ой жүгүртүүсүнөн келип чыккан эпизоддор жана окуялар.

Жогоруда айтылгандардан улам бүтүн менен бөлүктүн, буюм менен образдын, субъект менен объектинин, жалпы менен жекенин биримдиги, мифологиялык ой жүгүртүүнүн бөлүктөргө ажырабастыгы жана бүтүндүгү, дүйнө, аалам тууралуу байыркы көз караштар антропоморфтуулугу жана символикалуулугу менен менен шартталып, алардын бардыгы биригип келип изоморфизмди (ар башка, бирок өзүнүн кристаллдык жаратылышы боюнча жакын болгон заттардын бир формада кристаллдашуусу) жаратты деп бүтүм чыгарууга болот. Жөнөкөйлөтүп айтканда, бөлүктөрсүз бүтүндүк жаралбайт, бүтүндүк түзүлмөйүнчө бөлүктөр чачырап кетип, баш-аламандык жаралат жана кандай гана маанилүү жана актуалдуу кеп болбосун ал өз маанисин жоготот.

Сөз символ катары буюмду, түрдүү заттарды, табият кубулуштарын, көрүнүштөрдү атап жана маалыматтарды жана окуяларды билдирип гана чектелбестен алардын ар кандай белгилеринин, адам баласы үчүн кылган кызматтарынын түрлөрүнүн сактоочусу катары кызмат кылат. “Алма” десек бул мөмө жемишинин жалпы аталышын гана билип, ал тууралуу толук маалымат ала албайбыз. Кам алма, бышкан алма, кызыл алма, эрте бышар алма, кышка сакталуучу алма, курт жеген алма, чирик алма, таттуу алма деген сыяктуу сөз айкаштары айтылганда ошол алманын түрдүү белгилери көзгө элестей түшөт, демек “алма” сөзү менен жанаша келген сын атооч жана башка сөздөр алмага мүнөздөмө берүү үчүн колдонулуп, символдук белги маанисине ээ болуп калды.

Дүйнөдө сансыз көп бумдар, заттар жана нерселер бар, аларды бири-биринен айырмалап турган нерсе ар биринин өзгөчөлүктөрү гана эмес сөз, аталыш. Кандайдыр бир нерсе бизге керек болуп, бирок анын атын билбесек аны табуу, бирөөдөн сурап алуу чоң түйшүктү жаратат [515, 22–23-бет].

Салттык коомдун инсанынын аң-сезиминде жана кабыл алуусунда сөз материалдашкан символ болуп эсептелет, ал адамдын акыл-эси, сзими, иш-аракеттери жана ой жүгүртүүсү менен аралашып жана биротоло синтездешип, табигый кубаттуу энергияга жана чыгармачыл, түзүүчү потенцияга ээ болот. Символдор да жандуу дүйнө сыяктуу жаралып, жашоосун улантып жана өлүп турат.

Архаикалык (салттык) коом үчүн магиялык, мифопоэтикалык (мифтик, эпостук, дастандык, уламыштык) аң-сезим мүнөздүү жана ал кепке айлануу менен элдик оозеки чыгармалар жаралып келген. Дал ушул оозеки кеп менен оозеки түрдө, эч кандай кагаз бетине түшүрүлбөстөн дүйнөлүк эпостордун алпы баш болгон “Манас” жана көптөгөн эпосторубуздун жана уламыштарыбыздын сакталып келишине жана бизге чейин өткөрүп берилишине ата-бабаларыбызга миң алкыш айтсак да кем болор.

Кыргыз элибиз байыртадан эле сөзгө абдан чоң маани берип келген жана буга төмөнкүдөй ар бири ат көтөргүс салмакка ээ макалдар күбө: “Өнөр

алды кызыл тил”, “ооздон чыккыча сөз сенин кулуң, ооздон чыккандан кийин сен сөзүңдүн кулусуң”, “адамдын сөзү өлгөнчө өзү өлсүн”, “сөздү өз убагында айтпаса сөз атасы өлөт” ж.б.у.с.

Сөзгө чоң маани берүү менен айрым тилдерде “сөз”, “буюм”, “иш” концептилери бирдей лексема менен берилет. Мисалы, аккад тилиндеги awatu, шумерлердин тилиндеги inim, кытай тилиндеги hua, байыркы еврей тилиндеги dabhar, хетт тилиндеги uttar – сөздү жана ошондой эле буюмду жана аткарыла турган жумушту билдирет [323, 20-бет].

Кыргыздардын ритуалдык-тилдик практикасында дүйнөдөн өткөн жакшы адамдын өлбөсүгүн анын сөзү аркылуу билдирген түшүнүктөр арбын (“жакшынын өзү өлсө да сөзү өлбөйт”), тескерисинче, “тирүүнүн өлүгү” деп жаман адамдын тирүүсүнө караганда жакшы адамдын арбагын жогорураак сыйлашкан. Туура айтылган курч сөздүн күчтүүлүгү жана таасирдүүлүгү тууралуу кыргыз элинде “сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт”, “бутунан жаңылган турат, сөзүнөн жаңылган турбайт”, “кылыч жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт”, “көйнөктүн кири кетет, көңүлдүн кири кетпейт”, “жылуу сүйлөсөң жылан ийинден чыгат”, деген сыяктуу макалдар эзелтеден айтылып келет [243, 266-бет].

Көчмөн элдердин сөздүн магиялык күчүнө болгон ишеними жакшы каалоо-тилектерди билдирген “бата” жана тескерисинче, жаман тилекти чагылдырган “каргыш” аркылуу да даана аныкталып турат (“бата менен эр көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт”) [26, 25-бата]. Бата, адатта, көпчүлүк элдин көзүнчө берилип, ага катышкан жалпы эл ал каалоо-тилекти колдоп эки колун жазып бата кылат. Эпос боюнча Манас баатырдын уулу Семетей Кошойдун батасы менен туулган деп берилет.

Орус окумуштуулары Т.А. Агапкина жана Л.Н. Виноградованын пикирлери боюнча бата тилөө жана бата берүү көчмөн элдердин жашоо-тиричилигинде өзгөчө орунга ээ, кыргыздар аксакалдардан бата алуу үчүн атайын союш союп, дасторкон жазып эл чакырган. Бата берүүнүн кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгында атайын орду бар. Бата тамак-аш,

союш үчүн гана эмес ар кандай аткарылган жумуш, жылуу мамиле, жакшы сезим, түрдүү жардам, белектер ж.б. үчүн да берилет. Мисалы, Манастын аялы Каныкей артыкча акылдуулугу жана периштелеринин жардамы менен окуяны алдына ала билгендиги үчүн Кошойго кандагай шым даяраганча келип андан бата алган [27, 170-бет].

“Манас” эпосунда акылман Бакайдын орду кандай болсо, Кошойдун орду деле дал ошондой. С. Каралаевдин варианты боюнча Манастын алгачкы эрдиктеринен кийин баатырдын гана эмес жалпы алтайлык кыргыздардын кеңешчиси жана акылманы Акбалта чачылган кыргыздарды бириктирүү, Ала-Тоого кайтуу боюнча акылдашып кел деп Манасты Ат-Башынын Чеч-Дөбөсүндөгү Кошойго жиберген. Кошой сен тууралуу уктум, сага ишенсек болот, тез элди көчүрүп кел, өзүм тосуп чыгам деп тапшырма берген. Манастын бүткүл жигиттери курман болуп, алгачкы аты Торучаар өлүп, өзү жөө душмандын курчоосунда калганда убадасы боюнча Кошой аскери менен үлгүрүп келип калып, аны куткарып калган. Көкөтөйдүн уулу Бокмурун атасына аш берип, Манасты көрө албастык кылып ашка аны чакырбай коюп, Коңурбай, Жолой, Нескаралар элге кордук көрсөтүп Бокмурундун аты Мааникерди талап кылышат. Мурун көпкөлөндүк кылып жаткан Бокмурун атты берет окшомун деп Кошойго келгенде ал бүгүн Мааникерди берсең, эртең көпкөн кытайлар Манастан Аккуланы талап кылышат, алар Манастан гана коркушат, Манас гана аларды жай-жайына коюп тынчытат, эми кеч болсо да Манасты чакыр деп акыл айткан. Сөзүбүз курук болбосун үчүн Кошойдун Каныкейге бата берген жеринен үзүндү келтирели:

Абакениз эр Кошой
Дастарын кыйгап чалынып,
Жаратканга жалынып,
Алакан жазды буркурап,
Атпай журттун баарысы
Бата кылды чуркурап.
Көп жыйылган өзү ушул

Көпчүлүктүн көзүнчө
Кошойдун айткан сөзү ушул:
Тилекти берсе бир алда,
Туулса мындан бир бала,
Ургаачы болбой, эр болсун,
Аюу болбой, шер болсун!
Атышканын алсын деп,
Күрөшкөнүн чалсын деп,
Өлөндүү жерди өрттөгөн,
Өзүнөн бенде өтпөгөн,
Туландуу жерди тутайтып,
Туугандын баарын кубантып,
Кара сууга кан куюп,
Кайратын калк – эл туюп,
Суу ордуна кан төгүп
Катылышкан душманын
Өгөөлөсүн темирдей,
Акыры тууса эркеги
Аты болсун Семетей. [331, 3-том, 214-бет].

Бата берүү үчүн жакын тааныш адамдын болуусу зарыл эмес, негизгиси жакын мамиле, жакшы сезим. Кыргыз эпосторунда жана уламыштарында гана эмес элдик ишенимде кызырлардын болушу тууралуу ишеним бар. Кызырлар көбүнчө эл-жер кыдырган думана түрүндө кездешет. Манастын да Семетейдин да аттарын ошол думана келбетиндеги кызырлар койгон (эпостордо кызыр аталышына салыштырмалуу думана аталыштары кеңири кездешет). Деги эле, элдик түшүнүк боюнча кызырга жолугуу, аны менен кол алышуу жакшылыктын белгиси катары каралат. Манастын эң эле алгачкы ак жолтой досу Чеге-Кутубий экөөнү “Чеге аты өчсүн, Кутутибий атка көчсүн” деп достоштурган да дал ушул Манастын колдоочулары катары кызмат кылган кызырлар. Ал баланын баштапкы аты Чеге болгон, кызырлар анын

Чеге атын унуткула, эми ал сага кут болот деп атын Кутубибийге өзгөрткөн. Негизги баатырлар чоң казатта Алмамбет, Чубак, Сыргак курман болуп, баатырдын аты Аккула да окко учкандан кийин “кет Ала-Тооңо, кайт артына” деп үн салып аны өлүмдөн куткарып калгандар да кызырлар болгон. Демек, элдик уламыштардагы жана дастандардагы кызыр, думана, күндөлүк эле турмуш-тиричиликте колдонулуп жүргөн бата жана каргыш сөздөрү символдук белгилер жана түшүнүктөр.

“Манас” үчилтигине кайрылып калдык, эми эпостогу образдар системасынын иштелип чыгышына талдоо жасап көрөлү. Эпос элдик оозеки чыгармалыктын баа жеткис үлгүсү болгону менен каармандардын мүнөздүк өзгөчөлүктөрү профессионалдык жазма адабияттардагыда иштелип чыккан десек жаңылышпаган болор элек. Манас башкы каарман, ал ашыкча ак көңүл, ишенчээк, ошондуктан да ага “айкөл Манас” деген эпитет берилет, демек, Манас, биринчи кезекте, айкөлдүктүн, кең пейилдиктин символу. Манастын эң жакын досу жана чоросу Алмамбет баатыр, акылдуу, сабырдуу, келишимдүү жигит, “майлаган буудай жүздөнүп” деп бетинен нур чачырап турат. Манасты куник деп айта албайбыз, бирок ал абдан сүрдүү, жөн адам бетине тик карай албайт. Демек, Алмамбет баатырлыктын гана эмес акылдуулуктун жана сабырлуулуктун да символу. Кошой, жогоруда айтылып өткөндөй, акылдын гана эмес кара күчтүн да символу, 84 жашка чыгып карып калса да кытайдын алпы Жолойду жыгып кетти. Бакай акылдуулуктун, кемеңгерликтин символу, мүнөзү жумшак, бирөөгө оңойлук менен катуу тие албайт. Чоң казаттын башында аны хан, аскер башы шайлашып, ал аскер адамы болбогондуктан жоокерлер арасында тийиштүү тартипти киргизе албайт. Бийликти өткөрүп берүү боюнча айтышканда каткыра күлүп, мен деги эле эл башкарып көргөн эмесмин, алгыла хандыгыңарды деп жеңилдей түшүп жатпайбы. Манастын алгачкы жигиттери бүт курман болгондон кийин ага биринчи кошулган жана ага Аккелте мылтыкты берген да дал ушул Бакай болгон. Чубак ашкере баатыр болгону менен мүнөзү чорт, сабырсыз, ачуусу чукул, демек ал оргу-баргы адамдык мүнөздүн символу. Жалпысынан

алганда, эпосто “Абыке, Көбөш алты арам” деп урдурула берет, бирок экөөнүн ортосунда асман-жердей айырма бар. Абыке ак көңүл адам, анын кемчилиги мүнөзүнүн жумшактыгында, Жакып менен Көбөшкө каршы тура албастыгында, демек, Абыке карапайым, жоош, мүнөзү жумшак айылдык адамдын символу. Эпосто каармандардын сырткы кебете-кешпири да жогорку деңгээлде иштелип чыккан. Мисалы, Каныкей акылдын, чеберчиликтин, камкордуктун символу жана “кара нурдун сулуусу”, ал эми Айчүрөк “”карды көр да бетин көр, кар бетине кан тамса, бетиндеги нурун көр” деп айтылып, сулуулуктун символу жана эталону. Каныкей тажик кызы болгону менен “калк энеси Каныкей” деген нарктуу-барктуу атка татыган жана ээ болгон, эмне үчүн азыркы адамдын акыл-эси өнүккөн деп эсептелген цивилизациялык коомдо ынтымакташып, улут, эл бөлүштүрбөй жашай албайбыз?!

Батада жалпы тилектер айтылганы менен алардын айрымдары конкреттүү максаттарга, жакшы каалоо-тилектерге багытталат. Мисалы, “этегиң узарсын” – балалуу бол, “конуш кут болсун” (куттун мааниси жогоруда айтылды) – үй алгандарга же үй салгандарга, “куш боо бек болсун” (образдуу айтылганда, куш тутуп алдың бек карма, колдон чыгарба, ынтымак болгула сыяктуу маанилерде) - үйлөнгөн жигиттерге, “көшөгөң көгөрсүн” (бала-чакалуу бол) – турмушка чыккан кыздарга, кырманга береке, кырман толсун – түшүм мол болсун. Жумуш кылып жаткандарга “а дегиле” деген каалоо айтылат, бирок анын маанисин көпчүлүгүбүз түшүнбөй калдык, аны “а деген төөгө медер” деген макалдан издесек табылат, чөккөн төөгө оор жүк жүктөп тура албай жатканда ага “а-а” деп койсок кошумча кайрат-күч болот деген маани айтылган. Демек, “а дегиленин” мааниси тек гана кайраттанып, чарчабай иштегиле дегендик гана. Адатта, улгайган адамдарга, айрыкча аялдарга “арбаңыз” деп салам айтабыз, бул деле жогорудагыдай, арыбаңыз, чарчабаңыз, демдүү-күүлүү болуңуз маанисинде.

Батага каргыш карама-каршы келери тууралуу жогоруда айтып өтүк жана ал кимдир бирөөгө материалдык-моралдык зыян келтирүүгө, денесине

же өмүрүнө коркунуч келтирүүгө багытталат. Каргыш көчмөн элдердин ритуалдык-тилдик салтында чоң мааниге ээ болгон. Алар жаман тилектен, каргыштан катуу сактанышкан жана сөз күчүнө бекем ишенишкен. Ушул себептүү да улуу курактагы адамдар “жакшы сөзгө да, жаман сөзгө да периштелер оийин деп турат” деп жаштарды жаман сөздү оозго алуудан этияттанууга чакырып турушкан.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларын, алардын ичинде “Манас” дастанын изилдөөчү белгилүү окумуштуу Р.З. Кыдырбаева “кыргыз элинде аксакал абышкалардын же кемпирлердина, таңдайында же тилинде сөөлү бар же көзүнүн карегинде чекити бар адамдардын каргышы адамга түз келип тиет деген ишеним болгон” деп жазат. Эпос боюнча Манастын аялы Каныкейдин тилинде сөөлү болгон жана бардыгы анын каргышына калуудан сактанып турушкан. “Семетей” эпосунда бузуку Канчоро Манас атабыздын күмбөзүнө барып куран окуп келели, жылкы союп атабыздын арбагына курмандыкка чалалы деп Семетей менен Күлчорону азгырат. Жаман окуяны, Канчоронун бузуку оюн алдын ала сезген Айчүрөк Семетейдин барба деп алдын тоскондо ал аялын камчы менен чаап жиберди. Жаны ооруган Айчүрөк Семетейди каргап жиберип, кайра каргышым кара ташка тийсин деп ташка түкүрүп жибергенде таш жарылып кеткен.

Каргыштан жаш балдар гана Манас баш болгон эпостук каармандар да чочулап турушкан, мисалы “Манас” эпосунда аксакалдардын сөзүн укпай коюп, баатырдын кайра катуу кайгыргандыгы тууралуу мындай саптар бар:

Карыдан каргыш алдык ээ,
Кайра чыкпас капаска,
Өзүбүз түшүп калдык ээ... [277, с. 36–37].

“Кожожаш” эпосунда” Сур эчки улактарын жана текеси Алабашты атып өлтүргөндүгү үчүн Кожожашты катуу каргайт:

Анда, бу эчки зарлады,
Бу мергенди каргады,
Алабаш кунун төлөрмүн,

Сенин адебиң колго берермин

Алла жардам кылбасын,

Алганың Зулай туубасын

Билди кудай урарын,

Аска ташта турарын.

Ажалым жетип өлөрмүн

Ажалым жетип өлбөсөм,

Адебиң колго берермин!» [250, 60–61-беттер].

Азыркы учурда, тилекке каршы, аялдар каргышты колдонууну таштабай келе жатышат. “өлүндү көрөйүн” (бул өлүгүндү көрөйүн да) айрым ажаан аялдардын оозунан жеңил гана чыгып кете турган каргыш, алар, керек болсо, бул сөздүн каргыш сөз экендигин эстерине да алышпайт. Айрым учурларда аялдар тамаша-чынга салып да “о өлүндү көрөйүн” дей коюшат. Мунун көп учурларда жансыз нерселерге багытталгандыгы жана анын чочуганда, катуу таңданганда аялдар тарабынан сырдык сөз катары колдонулары да кызык көрүнүш. Негизи, күндөлүк турмуш-тиричиликте болобу, элдик оозеки чыгармаларда болобу каргыш эркектер тарабынын өтө кем айтылып, алар негизинен аялдар тарабынан атылат. Ушул себептүү да элде “эненин каргышы бок, атанын каргышы ок” деген макал жаралган.

Кыргыз элинин ритуалдык – үрп-адаттык жана ритуалдык - тилдик практикасында кошоктордун да өз орду бар жана ал жакын адамы дүйнөдөн өткөндө анын аял туугандары тарабынан айтылат [244, 1-китеп, 411-бет]. Бул контексттен алып караганда Н.К. Асанбековдун [68, 76-бет] жана Г.А. Бакиеванын [89, 147-бет] “кошок” сөзү “кош”, “сөзгө сөздү кош” деген буйрук этиштеринен түзүлгөндүгү тууралуу пикирлери абдан ынанымдуу. Мындай сөздөргө абдан көп мисалдарды келтирүүгө болот, мисалы: жама+к, жыйна+к, ой+ук, буз+ук, теш+ик, тара+к ж.б.

Дүйнөдөн өткөндөргө кошок айтуу ислам дини аркылуу келген эмес, бул эзелтеден келе жаткан улуттук салт. Кыргыздарда өлгөн адамдын жана алыс кетпей бир топ мезгилге чейин үйдү айланып учур жүрөт деген ишеним

болгон. Демек, ал биздин кайгырып жатканыбызды уксун жана билсин дешип эркектер боз үйдүн алдында туруп алып өкүрүшкөн, аялдар маркумдун жакшы жактарын кошуп кошок айтышкан. Айылдарда атайын кошокчу аялдар болуп, бай-манаптар аларга акы төлөө менен өздөрүнүн жакындары дүйнөдөн кайтканда кошок айттырышкан. Маркумдун сөлөкөтүн жасашып, аны “тул” аташып, аялдар аны карап ыйлап отурушкан. Күйөөсүнүн көзү өтүп жесир калган аялдарды “тул калды” деген сөз ошол тул түшүнүгүнөн калган.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында, демек, кыргыз адабиятында “кошок” жанрынын профессионалдык денгээлде түзүлүүсүнө жана калыптануусуна Тоголок Молдо негиз салган десек туура болот. Буга чейин кошок тексттери кагаз бетине түшүп, жалпы элге тараган эмес. Жазгыч жана төкмө акын, манасчы “Дыйкандын аялынын кошогу”, “Устанын аялынын кошогу”, “Калмергендин аялынын кошогу” деген сыяктуу кошокторду жазып калтырган жана алар Тоголок Молдонун чыгармаларынын жыйнактарына киргизилген. Азыркы төкмө ырчыларыбыз кыргыздын белгилүү адамдары дүйнөдөн өткөндө анын баскан жолу, элге кылган кызматы тууралуу кошок формасында комуздун коштоосу менен ырдап чыгышууда.

Турмушка чыккан кызынын артынан барып анын энесинин кошок айтуу салты кыргыздарда эзелтеден бери болуп келген, бирок кошоктун бул түрү, тилекке каршы, унутулуп бара жатат. Мындай кошоктор армандуу мазмунда эмес кызынын бактылуу жашоосу, эки жаштын ынтымакта жана эч нерседен кем болбой байгер жашоосу тууралуу каалоо-тилектер менен коштолуп, эне кызын түшкөн жерине чоң ишенич менен таштап кетип жаткандыгын билдирген.

Айрым молдолор азыр ыйлабагыла, үн чыгарбагыла деп маркумдун жакындарын тыйышат, элдик каада-салттын ченеминен албаганда да жакын адамы өтүп жаткандар кантип ыйлабай коет, келген элге өз кайгысын кантип билдирет?!

Тоголок Молдо кошоктордон тышкары “Чалга берген кыздын арманы”, “Жаш балага берген кыздын арманы”, “Насыяга кеткен кыздын арманы” сыяктуу армандарды да калтырган.

“Көрө, сезе жана уга билүүгө дээрлик бардык жаныбарлар жөндөмдүү, бул касиеттери боюнча айрым жаныбарлар адам баласынан да алдыга кеткен. Бирок ар кандай окуяга, көрүнүшкө акыл-эс менен баа берүүгө, бири-бири менен түрдүү маселелер боюнча жогорку деңгээлде макулдашууга жаныбарлардын жөндөмү жетише бербейт. Көрө, сезе жана уга билүү, боло турган окуяны алдын ала болжолдоо, ар түрдүү көрүнүшкө жана окуяга акыл-эстүү баа берүү бири-бири менен тыгыз байланышкан жана бул артыкчылыктарга ээ болуу адамзатка сакралдык иерархияда өз ордун табууга мүмкүнчүлүк берген [426, 98-бет]. Уламыштар боюнча Калыгул олуя сыктуулар окуяны алдын ала билген деп айтылып келет, бирок анын чын-төгүнүн далилдөө оңой жумуш эмес. Кыргыз жайчылары табият кубулуштарын кандайдыр деңгээлде башкарган, кургакчылык мезгилдерде жамгыр чакырып, ашыкча жана узакка созулган жамгыр, карды токтото алышкан деген да окуялар эл арасында айтылат, анын чын-жалганы деле жогорудагыдай сыяктуу. Тыныбек, Саякбай, Сагынбай баш болгон манасчылар “Манас” айтып калууларын түрдүү окуялар менен баланыштырышат. Бири жоокерлер дем алып отурган өргөгө кокусунан туш келип калып, Каныкейдин колунан кымыз ичишкен болсо, биринин оозуна уктап жатканда кызырлар кум сыяктуу куюлган нерсени (алардын түшүнүгү боюнча кутту) куюп жиберешет, башка бирөөнү Бакай “Манас” айтасың деп катуу-катуу айтып демиткен жана ушул сыяктуулар. Биздин оюбузча, булардын бардыгы манасчылыкка катуу берилип жана ага биротоло кызыгып алгандар туш болгон галлюцинация.

Эгер ат индивиддин символу катары кызмат кылса, сөз инсандардын өз ара мамилелеринин, карым-катышынын символу. Сөздүн жардамы менен адам өзүнүн жекече индивидуалдуулугунан чыгып башкалар менен карым-катышка барат. Сөз адамдын адамдык акыл-эстик деңгээлин, кругозорун

жана эрудициясын аныктайт. Өз сөзүнө турбаган, жалган сүйлөгөн, өз кызыкчылыгы үчүн башкаларды алдап кеткен, маектешин кемсинте сүйлөгөн адамдарды башкалар адам катары да эсептебей калат, башкалардын андайларга болгон ишеними биротоло өчөт.

Кыргыз элинде окуу жайлары турсун эң эле примитивдүү мектеп болгон эмес. Элдин аң-сезимин, дүйнө таанымын жогорулатуу кызматын элдик төкмө ырчылар, манасчылар жана комузчулар аткарып келген. Болбосо, өз айылынан алыс чыкпаган айрым кыргыздар Алтай, кытай, калмак жана манжу элдери тууралуу кайдан билмек. Эл арасына маалымат таратуучулар, элге эстетикалык гана эмес руханий, дүйнө таануучулук азыктарды жеткирип турган дал ушул өнөр ээлери болгон. Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү аркылуу эл көркөм ой жүгүртүүнү өздөштүргөн.

Салттык маданиятта жана каада-салтта сөз магиялык гана эмес социалдык да мааниге ээ. Ким чын, адилеттүү, калыс жана чечкиндүү сүйлөсө эл арасында анын сөзү өтүмдүү, ал сөз ээсинин кадыр-баркы жогору. Адам акыл-эси, аны сөзү менен сыртка жүйөөлүү (аргументтүү) жана далилдүү түрдө сыртка чыгаруу менен башкаларды ээрчитип кете алат, жамааттагы лидерлик сапатка ээ болот.

Сөз социалдык феномен катары салттык коомдогу адамдын социалдык турмушунда өзгөчө мааниге ээ. Дүйнө таанымы жетишерлик түрдө өнүгө элек көчмөн элдердин жашоосунда сөз магиясына чоң маани берилген. Ар түрдүү оорулардан айыгуу, жагымсыз жышаандардан кутулуу үчүн элдер бакшылардын-шамандардын кызматтарынан пайдаланышкан. Мындай көрүнүштөрдү Африканын жана Американын түпкүлүктүү элдеринин каада-салттарынан жана үрп-адаттарынан да көрүп эле жүрөбүз. Аларда уруу башчыларынын жана шамандарынын сөздөрү терең ишенүү менен кынтыксыз аткарылган. Азыркы биздин муундар бакшыларды көрбөй калды жана алар боюнча түшүнүгү дээрлик жок, бирок мурунку замандарда бакшыларга, демчи-домчуларга өзгөчө орун берилген. Кирнечи

кемпирлердин кызматтарынан пайдалануу айыл арасында дагы деле болсо кездеше калат.

Ислам дининде Сулайман пайгамбар жаныбарлардын тилин билген деп айтылып келет. Чындыгында, жаныбарлардын тилин билүү такыр мүмкүн эмес, бирок алардын ар биринин жыт билүү, көрүү жана угуу, бири-бири менен байланышуу өзгөчөлүктөрүн акырындап үйрөнүүгө болот. “Олжобай менен Кишимжан” эпосунда Кишимжандын адамча сүйлөй турган торгоюу болуп, ал ага алыс-жакындан кабарберип турган.

Дайыма тоо арасында жүргөн мергендер кайсыл жаныбарга кандай мамиле жасоо керектигин, кайсынысын кантип олжого алуунун жолдорун билишкен. Карышкардын үнүн туурап улуп алардын кайда бекинип жаткандыгын үн алышуу менен аныктай алган мергендер да жок эмес.

Жайчылык, жамгыр, кар жаадырууга болгон жөндөм тууралуу кыскача токтоло кеткенбиз. “Манас” эпосундагы Алмамбет, “Эр Табылды” эпосундагы баатырдын жакын досу Элдияр жайчылык өнөргө ээ болушкан. Алмамбет чоң казаттын алдында кытайлардын чек арага жакын Каспан жергесине кар аралаш жамгыр, мөндүрдү эки күн тындырбай жаадырып жергликтүүлөрдүн айласын алты кетирген:

Асмандан булут айланып,
Ачып-көздү жумгуча
Айдын көзү байланып
Жылдыздын баары жабылды,
Жылгадан туман табылды.
Борошосу бургулап,
Адамдын башын көтөртпөй,
Аркы-терки ургулап.
Туурадан туман дүркүрөп,
Кара шамал күркүрөп,
Жааган жамгыр басылбайт,
Эки күн такыр ачылбайт [261, 4-китеп, 160-161-беттер].

Аскердик теорияда климаттык куралдын жана согуштун болору тууралуу да көптөгөн прогноздор айтылууда, мисалы, Америка Кошмо Штаттары Вьетнам согушунда жамгыр жаадырууну колдонушкан, бирок ал өзүн толук актай алган эмес. Дыйканчылыкта жамгыр керек эмес учурда булуттарды атып таратып жиберүү мурунтан эле колдонулуп келет.

А. Дөнөнбаев көчмөндөрдүн ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүгү тууралуу айтып келип, салттык коомдогу адам турмушундагы көркөм сөз каражаттары тууралуу мындай дейт: “Ырдык-эпикалык чыгармачылыктын кубаттуу агымы көчмөндөрдүн фантазиясын ойготкон, аларды ой-кыялдын канатына алып учурган жана албетте, алардын дүйнө таанымынын өсүүсүнө оң таасирин тийгизген. Адамды философиялык ой жүгүртүүгө багыттаган, ички ой-сезимди поэтикалык жанр жана ыкма менен чырмалыштыра айкалыштырган рухий баалуулуктагы жагдай түзүлдү” [170, 47-бет].

Көчмөндөрдүн дүйнө таанымынын көркөмдүк-поэтикалык өзгөчөлүктөрү алардын көчмөн жашоо-турмушу, мал чарбачылыгы, улуттук менталитети менен айырмаланган. Бул өзгөчөлүктөрдү белгилөө менен орус чыгыш таануучусу В.В. Радлов мынтип жазган: “Кара-кыргыздар казак-кыргыздар сыяктуу эле сөзгө чечендиги менен айырмаланып турат. Эл уйкаштырып сүйлөөгө жөндөмдүү, алардын жөнөкөй сүйлөшүүсү да ырдап жаткандай туюулат жана мына ошондуктан да кыргыздардын поэзиясы өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жетише алган [415, 51-бет]. Импровизатордук төкмө акындык өнөр кыргыз жана казак элдеринде гана мыкты өнүгүү менен азыр да өз деңгээлин жана сапатын сактап келет.

Жалпысынан алганда, көчмөн элдердин улуттук мурастары оозеки түрдө жаралып, алар элдик эпостор, уламыштар, легендалар, макал-лакаптар, учкул сөздөр, санат-насыяттар муундан муунга, уруудан урууга таралып бизге чейин келип жетти. Сөз өнөрүнүн өсүүсүнө туташ сабатсыздык, азыркыдай китеп-журналдардын, кино, театрдын болбогондугу да себеп болгон. Бай-манаптардын тойлорунда төкмө ырчылар комузунун коштоосу менен жар чакырып ырдашып, той берген адам, тойдун себеби тууралуу элге

маалымат беришкен, той ээсин жана мартабалуу адамдарды мактоого алышып, алардан тартуу алышкан. Сөздүн күчүн ушундан билиңиз, бийлик жана байлык ээлери да элге таанылып калган акындардан тайсалдап турушкан. Өмүр бою көчүп-конуп өмүр сүргөн ата-бабаларыбыз бизге илим-билим, ири шаарларды эмес сөз байлыгын, баркы-баасы бир чакан китептин берген идеясына татыган макалдарды, “Манас” үчилтиги баш болгон дастандарды-эпосторду калтырышыптыр. Негизги маселе ошол улуу мурастар менен кийинки муундардын жакындан таанышуусу, алардан сабак алуусу.

Элдик оозеки чыгармалар улуттук салттык аң-сезимдин архетиптеринин элге жайылтылышында, кылымдар аралыгын басып өтүп кийинки муундарга жетип келишинде чоң мааниге ээ. Улуттук көркөм сөз мурастары вербалдык текст болуу менен универсалдуу, көп вариантуу, калың элге жеткиликтүү жана түшүнүктүү тилде жаралган. Алар элдик каада-салттарды, салт-санааларды, үрп-адаттарды, тарыхты өздөштүрүүдө жана ошондой эле жаштарга эстетикалык, этикалык тарбия берүүдө болуп көрбөгөндөй чоң мааниге ээ. Унутулап бараткан эскирген сөздөрдү да дал ушул элдик оозеки чыгармалардан табабыз. Кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттери тарабынан фольклордук практикалар уюштурулуп, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо иштери азыр да улантылууда. Мындай элдик мурастардын басымдуу көпчүлүгүнүн авторлору азыркы күндө белгисиз болуп калды, бирок ага карабастан буга байланыштуу биринин да баркы, баасы кемибейт. Ата-бабаларыбыз философия илими менен эч кандай тааныштыгы болбой туруп эле эчендеген философиялык улуу ойлорду айтып коюшкан. Тарбиялык мааниси жеңил-желпи макалдардын, санат-насыят ырларынын жана сөздөрүнүн бат эле элден сүрүлүп чыгып, унутта калары бышык. Нечендеген жылдар (балким, кылымдар) мурун жаралган терең маанилүү макалдар кыска да, нуска да формада айтылгандыгы үчүн бизге чейин келип жетти. Мындай макалдарда, элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүндө кадимки профессионалдык жазма

адабияттын жанрларындагыдай эле символдук белгилер, курч салыштыруулар, сөздүн өтмө мааниси, ойду каймана түрдө берүү (аллегориялык ыкма), гипербола, литота, синекдоха сыяктуу метафоралар жана тилдик көркөм сөз каражаттары кеңири колдонулган.

“Манас” айтуучулук өнөрүнүн феноменин изилдөөгө алуу ата-мекендик Манас таануучулуктун, кыргыз этнографиясынын, фольклористикасынын, адабия таануусунун жана философиясынын гана эмес көп жылдардан бери дүйнөлүк эпикалык традицияларды жана чыгармачылыкты изилдөөчүлөрдүн да кызыгуусун жаратып келет. Дүйнөдөгү эң ири эпосту, андагы адам жана жер-суу аттарын жат билүү менен кагаз бетин карабай айта берүү – бул өзү укмуш чеберчилик, шык жана жөндөм. Кийинки эле манасчыларыбыздын бири Дөөлөт Сыдыков 2020-жылдын 14-ноярында борбор шаарыбыздын Ала-Тоо аянтында Гиннестин рекорддор китебине катталуу максатында дем албай, ал тургай, суу ичпей 14 саат 27 минута тынымы жок “Манас” айтып турду. “Манас” айтуучулар, айрыкча, Саякбай Каралаев боз үйдө төрдө отуруп “Манас” айтканда жүткүнүп отуруп төмөн жылып кетип, кайра аны төрдөгү ордуна алып барып отургузуп турушкан. Сахнада “Манас” айтканда урунтуу учурларда көзүнүн жашы салаалап агып токтобой коюп, болду Саке эми, рахмат дешип жетелеп кетишкен.

“Манас” эпосун кагаз бетине түшүрүү жана аны эл аралык деңгээлде изилдөөгө алуу XIX кылымдын орто ченинен кийин башталган, тактап айтканда, 1861-жылы белгилүү казак окумуштуусу жана котормочусу Ч.Ч. Валиханов тарабынан “Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” бөлүмү жазылып алынып орус тилине которулган [123]. Андан кийин “Манас” айтуучулардын өнөрү белгилүү орус окумуштуусу В.В. Радловдун кызыгуусун жаратып, 1885-жылы Санкт-Петербург шаарында басылып чыккан “Образцы народной литературы северных тюркских племен” китебинин бешинчи бөлүмүнүн кириш сөзүндө мынтип жазат: “Кыргыздардын элдик поэзиясы өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жеткен жана

чыныгы эпикалык мезгил деп атоого татыктуу өзгөчө мезгилде” [416, 16-17-беттер].

В.В. Радлов андан ары: “Казак-кыргыздар менен кара-кыргыздар тилдик жана салт-санаалык жактан бири-бирине жакын болгону менен элдик поэзия аларда түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон. Казак-кыргыздарда лирикалык поэзия күчтүү өнүккөн болсо, кара-кыргыздарда, тескерисинче, эпикалык поэзия өнүгүүгө ээ болуп, элдик уламыштарды, жомокторду жана кара сөз түрүндөгү баяндарды өзүнө сиңирип алган”, -деп жазган [416, с. 18]. Азыркы жаштар эмне үчүн Россия империясы казактарды “кыргыздар” деп, кыргыздарды “кара кыргыздар” деп аташканын билбей да калышты. Казак менен өздөрүнүн орус казактарынын аталуусунда чаташуулар болбосун деп орустар казактарды “кыргыздар” деп, ал эми кыргыздарды “кара кыргыздар” деп атап алышкан.

Чындыгында да кыргыз элинин салттык маданиятынан эпикалык поэзия (тактап айтканда, эпостор) акырындап жүрүп отуруп бөлүнүп чыгып (К.В.Чистов), элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү менен параллель өнүгүп жүрүп отуруу менен жогорку идеялык-мазмундук, көлөмдүк жана көркөмдүк жактан жогорку деңгээлге жетише алган. “Манас” сыяктуу эпостордун океанынын бир эле мезгилде бир адам тарабынан жаратыла калышы мүмкүн эмес. Илимий божомолдоолор боюнча Манастын чоролорунун бири Ыраамдын ырчы уулу Каратай Манас баатыр дүйнөдөн өткөндө анын баатырлыгы, турмуш жолу тууралуу кошок айтып, ал бара-бара жүрүп отуруп, толукталып, кеңейип эпостук деңгээлге жеткен. Манасчылар ушунчалык көлөмдүү эпосторду баштан-аяк кантип сөзмө-сөз жаттап алышат деген да суроолор пайда болбой койбойт. Жок, алар эпосту сөзмө-сөз жаттап алышпайт, алар да кандайдыр деңгээлде төкмө акындар, эпостун окуясын, катышуучу каармандарды, жер-суу аттарын жат билишет жана окуяга окуяны улап төгүп кете беришет [530, 276-бет]. Мындай эске тутуу феномени тууралуу Ю.М. Лотман мындайча жазат: “Элдик оозеки чыгармачылыкта маалыматтардын аябагандай зор катмары сакталат жана ал

улам толукталуу жана байытылуу менен эске тутуу, маалыматты же окуяны элге таратып берүү, жайылтуу аркылуу муундан муунга, элден элге өткөрүлүп берилет [309, 115-бет].

К. Райхл белгилегендей, “эпос айтуучулар бир эле мезгилде элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсүнүн жаңы вариантын түзүүчүсү, анын аткаруучусу жана жайылтуучусу” [419, 25-бет]. Эпостор оозеки түрдө айтылып жана жайылтылгандыктан көп варианттуулукка ээ, “Манас” эпосунун эле түрдүү эсептөөлөр боюнча эл арасында алтымыштан ашык варианты жашап келген. Жогоруда айтылган пикирлерди колдоо менен манасчылар жамааттык аң-сезимдин, эске тутуунун алып жүрүүчүсү деп жыйынтык чыгарууга болот.

П.А.Гринцердин пикири боюнча эпос айтуучулар негизги өзөктүк багыттардан чыкпаганы менен улам кийинки айтуусунда мурдагы кемчиликтерин оңдоп барат, жетишпеген жактарын толуктайт, өз ой-пикирлерин, баяндамаларын кошот, өзүнө жакпаган окуяларды жана үзүндүлөрдү алып таштайт, натыйжада эпостун улам жаңы варианттары пайда боло берет.

Кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын уникалдуулугу жана төкмө ырчылардын жөндөмүнүн өзгөчөлүгүн белгилөө менен В.В. Радлов импровизация искусствосуна акцент жасап, акындардын өзгөчөт таланты тууралуу мынтип жазат: “Таланттуу төкмө акындар окуя жана каармандар менен гана тааныш болсо болду, алар тууралуу качан болбосун, кайда болбосун эч кандай даярдыксыз эле ырдап кете беришет. Менин каалоом жана суранычым боюнча ырдап бере аласызбы деп алардын бирөөсүнөн сураганымда, ал мен кандай окуя боюнча болсо да ырдап кете беремин. Кудай мага ушундай шык берген, мен бир да ырды жаттап албаймын, ырдап жатып мен сөз издеп жана сөз тандап отурбаймын, алар өздөрү куюлуп оозумдан чыга берет деп жооп берген. Ооба, ал туура айтат, импровизатор акын ырдын формасы тууралуу ойлонуп отурбайт, ар бир акындын өз обону

жана ырдоо мотиви болгон. Алар күндөп-түндөп, апталап, айлап-жылдап эл-жер кыдырып ырдап жүрө беришет”[416, 28–29-бет].

Оозеки түрдө жаралган жана таралган элдик эпос-дастандардын бизге чейин келип жетишинде да Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Калык Акыев, Осмонкул Бөлөбалаев, Алымкул Үсөнбаев, Абдыкалык Орозбаев сыктуу төкмө акындардын салымы зор. Демек, төкмө ырчылар убактылуу элге эстетикалык ырахат жана күндөлүк маалымат берүүчүлөр гана эмес элдик баалуу мурастарды алып жүрүүчүлөр, байытуучулар жана таратуучулар. “Эр Төштүк” эпосу тууралуу түрдүү деңгээлде кабардар болбогон кыргыз жок, бирок анын уландысы “Жоодарбешим” эпосу тууралуу билбегендер арбын, ушул сыяктуу эле “Курманбек” эпосу менен тааныш болбогон кыргыз да жок, бирок анын уландылары жана “Курманбекке” салыштырмалуу окуясы бай “Сейитбек”, “Шырдакбек” эпостору тууралуу билбеген кыргыздар толтура десек жаңылышпаган болор элек. Демек, адегенде бир адам, баатыр тууралуу дастан жаралат да жылдар, ал тургай, кылымдардын өтүүсү менен ал дастандарды улап кетер, алардын уландыларын жаратар дал ушул төкмө акындар.

Грек аэддери сыяктуу эле элдик төкмө ырчылар ошол эле В.В. Радловдун пикири боюнча, “музанын бийлиги астында болот, ага бүткүл энергиясын жана шыгын жумшайт” [416, 31-бет]. Бирок да мындай чыгармачыл процесс, анын “ички маанайы” угуучулардын санына, алардын коштоп-кубаттоосуна, кабыл алуусуна, манасчынын же төкмө ырчынын жекече маанайына байланыштуу. Манасчыларды, төкмө акындарды угуучулардын маал-маалы менен кыйкырып коштоп-кубаттап турушкандыгы да ушундан. С. Каралаевдин “Манасын” магнитофонго жаздырып алууга жооптуу болуп Райкан Шүкүрбеков жооптуу болуп, аны кийинчерээк талантуу актёрго айланган Турсун Уралиев жаздырган. Адегенде микрофонго айтыңыз деп суранышканда, манасчы мен темирге “Манас” айтмак белем деп экөөнү тең сөгүп-сөздөп, ачууланып чыгып кеткен. Шүкүрбеков кайра-кайра суранганынан анын көңүлүн таштай албай, бирок

Сакең кыпк чорого жолуга албай, тамагы буулгандай “Манасын” айта албай кыйналып:

Мени кырсык чалды. Мен “Манас” айтпай калдым. Мынабу үн соргуч укурук темириң мага жакпады. Колдоочуларым көңүлдөнбөй жатышат. эми болбой зордукка, күчкө салып айта берсем, колу-бутумдан же бир мүчөмдөн ажырап шао болуп каламбы деп корком. Мурда күүгө келген комуздай оозумду ачсам эле “Манасым” оозго куюлуп, өзү төгүлүп турчу эле. Табым болбой турат, кой, балдар, мени бекер жерден мени мертинтпегиле,- деп кетип калган учурлары көп болгон. Айласы кеткен Шүкүрбеков ошол атараптагы чыгармачыл адамдар Кара Молдону, Осмонкулду, Ыбырайды, Алымкулду, Чалагызды, Токтонаалыны, Ысмайылды, Молдобасанды чакырып келип суранышып, Каралаев “Манас” айта баштаганда байкатпай алдына микрофон коё коюшкан. Карап тургандар кубаттап башташканда ал “Манасын” ушунчалык төгүлүп-чачылып, тердеп-кургап узакка айтып токтогон. Кийин плёнкага жазылган “Манасты” анын өзүнө угузушуп, ушул айткандарыңызды эми кыргыз жеринин булуң-бурчуна чейин өзүнүзсүз эле уга беришет жана ал кылымдардан кылымдарга сакталат дешкенде абдан ыраазы болгон экен [К. Иманалиев, “Саякбай” (гений жөнүндө баллада) Бишкек-2014, 155-156-беттер]. Мына “Манаска” болгон улуу ишеним, эпостун сыйкырдуу дүйнөсү. “Манастын” манасчылардын тилинен жана оозунан гана эмес жан дүйнөсүнөн атырылып чыгар кубаттуу күчү!

В.В. Радловдон кийин манасчылардын өзгөчө феноменинин сырын ачууга казак элинин улуу жазуучусу М. Ауэзов аракет жасаган. Ал “Манас” эпосунун окуяларынын өтө тереңдигине жана масштабдуулугуна өзгөчө суктануу менен эпосту кыргыз элинин гана тиешелүү эмес ага дүйнөлүк маанидеги рухий улуу мурас катары баа берген. Ал Манас таануучулардын ичинен биринчилерден болуп эпостун өзгөчө касиетин, манасчылардын “Манас” айтып калуу себептеринин сырын ачууга чыйыр салган.

Б.Н. Путилов “кыргыз элинин төкмө акындарына жана манасчыларына алардын элдик фольклорго болгон терең ишеними чоң таасир эткен” деп жазган. Мурунку манасчылар түшүнөн чочуп ойгонуп, Манас, анын чоролору, Бакай, Каныкей сыяктуу касикеттүү кейипкерлер түшүнө кирип “Манас” айтып калышкандыктары тууралуу көп айтышкан, муну биз эпоско артыкча берилүүнүн себеби деп түшүнөр элек [410, 48–49-беттер].

Адатта, “Манас” айтуучулар эрте менен ойгонуу менен эле эпос айтууга киришип кетишкен. Мурда эпос менен тааныш болбогондордун даярдыксыз дароо эле “Манас” айтууга киришип кетүүсү мүмкүн эмес. Эреже катары, манасчылар жаш кезинен эле “Манас” угуп жүргөн, анын окуясына таасирленген, эпостун окуясы, катышкан каармандар менен аздыр-көптүр тааныш, манасчылардын дээрлик бардыгы кандайдыр денгээлде төкмө акын жана ушул себептүү да эпостун көптөгөн варианттары пайда болгон [73, 18-бет].

“Манас” эпосунун алгачкы изилдөөчүлөрүнүн бири К.А. Рахматуллин манасчылардын түш көрүүсүн, Манас баш болгон баатырлардын көзүнө көрүнүүсүн кыргыз элинин байыркы тотемдик, анимисттик түшүнүктөрү, теңирчилик жана шаманчылык менен байланыштырат, бул болсо, азыркы көз караштан алып караганда, галюцинация гана демекчибиз. К.А. Рахматуллин, ошондой эле, манасчылардын Манастын түшүнө кирүүсү боюнча “түш чыгармачылыкты чакырбай эле, тескерисинче, чыгармачылыкка, “Манас” эпосуна болгон кызыгуу түштү чакырган” деп жазган [420, 97-бет].

Белгилүү Манас таануучу жана изилдөөчү Р.З. Кыдырбаева да жогорудагыдай эле пикирди кармануу менен “Манас” эпосуна кызыккандар ага биротоло берилүү эпостун окуялары тууралуу түш көрүшөт, түшүндө “Манас айтышат” жана баатырлар менен “сүйлөшүшөт” деп бекемдейт [276, 9-бет]. Жогорудагыдай эле пикирлер, манасчылардын түш көрүүсү, кандайдыр таң калычтуу жагдайларда баатырларды “көрүүсү”, алардын сөздөрүн “угуусу” тууралуу Б.Н. Путилов да өз пикирлерин калтырган. Ал: “Эпикалык айтуучулардын шык-жөндөмү, “Манас” сыяктуу монументалдык

баалуулуктар менен болгон алардын ажырагыс байланышы сырдуу табышмак. Бул жөндөмдүн кайдан келгендигин, ал манасчылар тарабынан кандайча кабыл алынгандыгын, эмне үчүн бул улуу дастандын айтуучуну кээде кыйнагандыгын, кээде кубанычка батыргандыгын эч ким так түшүндүрүп бере албас эле. Биздин пикирибиз боюнча, кыргыз элинин байыртадан келе жатка мифтик ой жооруулары, табияттын тышкы, адаттан сырт күчтөргө болгон ишеничи манасчыларга да ашыкча шык берип жана алардын өнөрүнө түрткү болгон сыяктуу” [410, 51-бет].

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” айтуучулук өнөрүн изилдөөгө алган окумуштуулар бул феноменге түшүндүрмө берүүгө аракет кылуу менен бир катар теориялык көз караштарды билдиришкен. Алардын пикири боюнча, манасчылык өнөргө түрткү берген себептер булар: биринчиден, “Манас” айтуучулук өнөрдүн мистикалык табияты (түш көрүү, аян берүү, көзүнө көрүнүү жана башка ишенимдер), чыгармачылык шыктын, берилүүнүн жана дастандын окуяларына бекем ишенүүнүн жогорку экстазы; экинчиден, “Манас” айтуучулук өнөрдүн мифтик-ритуалдык башаттары менен шаманизм, тотемизм жана анимизм түшүнүктөрүнүн өз ара байланыштары; үчүнчүдөн, жалпы элдин “Манас” эпосуна болгон кызыгуусу, чындыгында Манас байыртадан эле кыргыз элинин согуштук ураанына айланган.

Биздин оюбузча, “Манас” айтуучулук жана төкмө акындык өнөрлөрүн изилдөөгө алууда, бул феномендердин ички сырларын ачууда белгилүү швейцариялык психоаналитик жана маданият таануучу К.Г. Юнгдун архетиптер жөнүндөгү теориясынын призмасынан мамиле жасоо туура болор эле.

К.Г. Юнгдун психоаналитикалык концепциясын терең анализге алуу менен биз символдук ой жүгүртүүнүн категориялары болуп эсептелген мифтик-уламыштык окуялар, оң каармандагы баатырлар болобу, терс каармандагы баатырлар болобу алардын ашкере мактоого алынышы, айрым мифологиялык-апыртуу окуялары аркылуу элибиздин байыртадан калыптанган мифтик-эпикалык ой жүгүртүүсү жана ишенимдери тууралуу

маалымат алабыз, алардын пайда болуу себептерин аныктайбыз. Ал тургай, С. Каралаев эпостун башында эле угармандарына жана окурмандарына кайрылуу менен мынтип айтат:

Жарымы жалган, жарымы чын,
Жанында турган киши жок,
Жалганы менен иши жок.
Көбү жалган, көбү чын,
Көрүп турган киши жок,
Көбүгү менен иши жок.

Сабакта “Манас” эпосу, андагы окуялар тууралуу сөз болуп калганда айрым студенттер “мындай болушу мүмкүн эмес”, “ишениш кыйын” деген сыяктуу полемикаларга да барып калышат. Анда бул го элдик оозеки чыгармачылыктын улуу үлгүсү, элдик дастан, мында түрдүү көркөм ой жүгүртүүлөр арбын жана алар аркылуу эл келечек үмүтүн көркөм чагылдырган. Азыркы XXI кылымдын боевик кинолорун карап көргүлө, бир эле адам кирип келип 10-15 адамды атып өлтүрүп таштайт, болбосо, кыргызда “баатыр бир октук, бай бир жуттук” деп айтылат го десек, студенттер эпостун окуяларына кызыгуу жана айрым ишенүү менен мамиле жасай башташат.

20-кылымдын баш чендеринен баштап Түркстан илимий комиссиясынын тапшырмасы менен Сагымбай Орозбаковдон “Манас” эпосун жазып алган Ы. Абдрахмановдун айткандарына таянуу менен М. Ауэзов манасчылар айылган келгенде бүт айылдын эли бардык жумуштарын таштап чогулган, эпосту ушунчалык берилүү менен угушкан жана андагы окуялар менен бүтүндөй аралашып кетип, айрым кайгылуу жерлерин ыйлап отуруп угушкан. “Манас” элге дайыма дух жана кубат берип келген, анын баатырдыгына, айкөлдүк сапаттарына, эли үчүн чын-дилинен күйүп-бышкан патриоттугуна калың калк ишенген жана эпостогу каармандар сыяктуу эл адамы болууга умтулган деп жазган [73, 31-бет].

Сагымбай Орозбаков үй-бүлөсү менен турмуштун далай кыйынчылыктарын башынан кечирген. Агасы дүйнөдөн өтүп, анын бала-чакасын багуу милдети да ага жүктөлүп калган. Элдик оозеки чыгармачылыктын табиятын жеткире түшүнө албаган эпостун басмадан чыгарылуусуна жооптуу болгон кызматкер сөрөйлөр алп манасчыга сиздин айтууңуздагы дастандын муун өлчөмдөрү, уйкаштык сакталган эмес, өзбек тилиндеги сөздөр аралашып кеткен деп күнөө коё башташып, таарынган манасчы оорудум деген шылтоо менен “Манасты” айтып жаздыруусун токтотуп койгон. Ушул себептүү да эпостун “Манас” бөлүгү толук жыйынтыкталган эмес жана С. Орозбаковдун варианты боюнча эпостун “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрү жазылып алынган эмес.

К. Райхл манасчылар менен аны угуучулар жөнөкөй гана сырткы формадагы байланыштар менен тыгыз карым-катышка кирбестен, өздөрүн кандайдыр бир салтанатта отургандай сезишип, ой-кыялдарында дастандын окуялары менен биротоло аралашып кетишет деп жазат [419, 106-бет]. Угуучулар үчүн манасчы сырдуу күчкө ээ, ооруп-сыркап калгандарга дем салып коюнуз деп аларды чакырып да турушкан.

Кандай гана искусство тармагы болбосун ага кызыккандар, аны берилүү менен уккандар жана көргөндөр болгондо гана өнүгүүгө ээ болот. Эпикалык чыгармачылык, Б.Н. Путилов белгилегендей, кайсыл адамга, акынга, манас айтуучуга, ал тургай, кайсыл бир топко гана эмес бүткүл улутка тиешелүү, ал улуттук баалуулук, элдик мурас [409, 194-бет]. “Манас” баш болгон эпосторубуз оозеки түрдө жаралып, оозеки түрдө кылымдардан кылымдарды басып өтүп бизге келип жетти. Бул элдик мурастар кагаз бетине түшүрүлүп, китеп кылып чыгарылып коюлса да аны менен жакындан таанышууга жалпы кызыкпай жаткандыгыбыз өкүнүчтүү.

Манасчылар, образдуу айтканда, үч мезгилдин аралыгында жашаган уникалдуу таланттар. Алар мурункулардын өнөрүн улап, толуктап жана байытып өз учурундагы жарандарга жайылтышат жана ошол эле учурда улуу эпос “Манасты” өлбөс-өчпөс элдик мурас катары кийинки муундарга

өткөрүп беришет [564, 185-бет]. Элиадалыктардын түшүнүгү боюнча, Улуу Мезгил – бул парадоксалдык көз ирмем, мындай учурлар кыска убакытка гана созулат да, кадимки эле табигый адам реалдуу дүйнөдөн символикалык түрдө мифтик дүйнөгө кирип кетет. Ошондуктан да, биздин пикирибиз боюнча, мындай учурларда манасчылар өткөнкү мезгилдер менен учурдагы мезгилди символикалык түрдө байланыштыруу жана эпостогу окуяларга чын көңүлдө берилүү менен “Манас” айтып жатканда өздөрү да элдин өткөн турмушуна, тээ байыркы жортуулчулук замандарга аралашып кетишет. Каармандары кубанса кубанып, алар кандайдыр жамандыкка, кырсыкка кабылышса жаагы ылдый жаш куюлуп ыйлап “Манас” айтышат.

Манастын руху манасчыга шыктануу, кубаттуу азык жана чыгармачыл энергия, импровизатордук чеберчилик берүү менен ал сааттар бою тыным албай көбүрүп-жабырып “Манас” айтат. Эски манасчыларды айтпаганда да салыштырмалуу түрдөгү жаш манасчы Дөөлөт Сыдыковдун 14 саат 27 минута суу да ичпей жана тыным албай “Манас” айтканы буга эң сонун далил го деп ойлойбуз. Анын ушунча убакыт “Манас” айтканы эч кандай фонограмма эмес, жандуу үн, көкүрөктөн жана анын жан дүйнөсүнө оргуп чыккан ата-бабаларыбыздын улуу мурасы, Манас баш болгон баатырлардын дем-күчү.

Манасчылардын жашоосу дайыма эле таттуу боло бербейт, эпостун окуяларына, баатырлардын эрдигине биротоло ишенүү менен берилип алган аларды эпостун башкы каармандары кээде “Манас” айт деп түнү-күнү түйшүккө салып турат. “Манас” эпосуна суусаган эл да манасчыларды тыным алдырбай туш-тушка чакырып турушкан жана алар элдин суранычын таштай албай элди-жерди кыдырып эле жүрүшкөн. Бул тууралуу Түштүк Сибирь түрктөрүнүн дүйнө таанымын жана дүйнөгө болгон көз караштарын изилдөөчүлөр мындайча жазышат: “Дастан айтуучулар өз өнөрү үчүн запкы да жешкен, баатырлардын арбактары түшкө кирип аларды дастан айт, ырда деп дайыма мажбурлап келишкен, ошол эле учурда дастанчылардын замандаштары да өз кызыкчылыктары, дастандарга болгон кызыгуулары

менен дастанчыларга тынч жана туруктуу жашоо бербей улам алыскы аймактарга чейин чакырып турушкан. Дастанчыларды эл “арбактардын тандоосу” катары кабыл алышкан [426, 113-бет].

Кыргыз элинин салттык маданиятындагы архетиптик эске тутуунун жана аң-сезимдин алып жүрүүчүсү болгон манасчылар жана дастанчылар өздөрүндө дүйнө таанымдын жана дүйнөгө болгон көз караштын архаикалык жана мифтик-ритуалдык катмарларын, шамандык (бакшылык), дастан айтуучулук өнөрдүн терең маани-маңызынын катмарларын алып жүрүшөт. “Манас” айтуучулук өнөрдүн феноменинин сыры дастанчылык жана эпикалык поэзия жанрынын архетиптик формасын жана мазмунун “Манас” айтуучулардын, дастанчылардын бүт жан-дүйнөсү менен кабыл алгандыгында, “байыркы кыргыз рухунун энергиясында” жана эпостун айтылыш мотивинин кубаттуулугунда [31, 14–23-беттер].

Манасчылар жана дастан айтуучулар өз чыгармачылыгында өздөрүн реклама кылуу же байлык топтоону (айрым азыркы ырчылар сыяктуу) эмес элдик Манас ураанын улантуу, ата-бабалардан калган улуу мурасты улантууну, аны кийинки урпактарга өткөрүп берүүнү алдыларына улуу максат катары коюшат. Манастын энергетикасы манасчыга гана эмес аны угуучуларга да эстетикалык гана эмес руханий да кубат берет. Канчалаган улуттарда улуттук дастандар, легендалар элдин эсинен чыгып унутта калган учурлар жок эмес. Манасчыларга, дастанчыларга жана төкмө акындарга миң жылдап элдик дастандарды муундан-муунга улам байытуу жана толуктоо менен өткөрүп, бизге чейин жеткиргендигине эл түбөлүк ыраазычылыгын билдире жүрүүгө тийиш.

III ГЛАВА БОЮНЧА ЖЫЙЫНТЫК:

- Ошентип, негизинен салттуу коомдогу адам принциптери, коомдук – маданий өнүгүүнүн предмети менен объектисине айланары талашсыз деп эсептейбиз. Анын бүт жашоосу, улуттук ооз-эки чыгармачылыктан тартып, ритуалдык бүтүндөй системасы символикалык формалары адамзат жашоосундагы негизги факторду ойногон чоң кучкө айланат. Ошондуктан, Манас жана башка улуу рухий күчкө ээ болушкан элдик эпостор жана этномаданий маалыматтар, башкача айтканда, ооз-эки социалдык кодекстер кыргыздардын жамааттык маданий жана тилдик эс тутумуна киргизилген жана кайраттуулук, намыс, патриоттуулук сыяктуу сапаттарды билдирүү менен Ата Мекенди сүйүүгө чакырат.

КОРУТУНДУ

Семиологиянын концептуалдык эволюциясын жана тарыхый-логикалык табиятын талдоого алган диссертациялык иштин корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн мазмунунда камтылган конкреттүү-тарыхый ойлом материалдарды жалпылоонун негизинде түзүлгөн төмөнкү концептуалдуу ой-бүтүмдөр, жыйынтыктар жана жоболор чагылдырылды:

1. Семиологиянын теориялык-илимий булагы катары ата мекендик жана чет элдик философтордун жана окумуштуулардын эмгектеринин басылмаларынан, илимий монографиялардан, илимий журналдардагы макалалардан, конференциянын материалдарынан, университеттин илимий жыйнактарынан пайдаланылды. Эмгек онтологиялык ачыкта семиологиялык жана экстрасемиотикалык байланыш проблемасын койгон. Бул маселени (Ю.М. Лотман Ф.де Соссюр, К. Пирс жана Г. Фреже караган), бирок семиотикалык мейкиндиктин (семиосферанын) экс-семиотикалык чындыкка болгон мамилеси. Ю.М. Лотман феноменалдык дүйнө түшүнүгүн семиологиялык мейкиндик менен иш жүзүндө аныктаган.

2. Семиология – интегративдик, көп кырдуу түшүнүк. Ал бир нече тарыхый-философиялык маани-мазмунга ээ. Семиосфера – жок деген принцип боюнча уюштурулган маанини өндүрүү мейкиндиги бар белги, организм, текст же маданият өзүнчө болушу мүмкүн - ал ар дайым башка белгини, текстти, маданиятты талап кылат. Семиология концепциясына таянып, Лотман маданияттын типологиясын түзгөн, маданияттагы табигый жана күтүлбөгөн процесстердин өз ара байланышын, маданият менен жаратылыштын жана маданият менен жана инсан байланышын, жалпы тарыхый курулушка негизделген концептуалдык өзгөчөлүктөгө ээ болгон феномен.

3. Изилдөөдө иштелип чыккан символ жана белгилердин семантикалык детерминанттары жана алардын концепциясы изилдөөнүн жаңы багыты болуп саналат. Бул концепциянын негизин философиялык дискурстун архетиптери катары чечмелөө болуп саналат. Символ жана белгилердин

семантика концепциясы философиялаштыруунун мүмкүнчүлүгүн метафизикалык, аксиологиялык катары аныктоону жана сүрөттөөнү камтыйт.

4. Семантикалык аспектиден алып караганда, биринчи кезекте, тил жана кептин маани-маңызына, коммуникациялык кызматына өзгөчө көңүл бурулган. Ар кандай текст максатына жетүү үчүн кимге багышталгандыгына жана кандай максатты көздөгөндүгүнө карата түзүлөт. Башкача айтканда, дыйканга дыйканча, малчыга малчыча, жумушчуга жумушчуча, илимпозго илимий стиль жана тил талап кылынат. Ошондуктан, семиологияда тилдик универсалдуулук коммуникативдүү табиятын логика-философиялык аспектиде талдоо өзгөчө актуалдуу.

5. Кыргыздардын рухий салтында сөз бир эле учурда символ да, оозеки чыгармачылык эс тутумда катары сакталып келген. Сөз, бул укумдан-тукумга алып жүрүүчү зор баалуулук-семантикалык жана символдуулук катары аздектелген. Этноменталдык маданий процестин өнүгүүсүндө социалдык жана руханий маанилерди берип, кыргыздардын ырым-жырым-тилдик салтынын бата (жакшы тилек айтуу), каргыш жана кошок сыяктуу формаларында туюнат. Архетиптик алып жүрүүчү катары манасчылык өнөрүнүн башаты мистикалык мүнөзгө ээ болгон жана дүйнөлүк улуу кубулуш катары тарыхый-философиялык күчкө эгедер болгон семиологиялык-символдуулукту чагылдырып турат.

6. Лексемалык жана эпикалык семиологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон көркөм образдары аркылуу чагылдырылган мазмундук кудуретке эгедер болгон феномен “Манас” эпосу көчмөндөрдүн аң-сезиминин ата-бабаларыбыздын урпактарына жөнөткөн кабары катары маанилердин генератору жана маданий эс тутумдун конденсаторунун милдетин аткаруучу ыйык текст катары айтылып келинген. Бул жагынан алганда, “улуу рухтун” өзгөчө эпикалык чөйрөдө гана эмес, улуттук маданий салттык өнүгүүдөгү этно өзгөчөлүк, катары аздектелет.

ПАЙДАЛАНГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдрасулов, С. «Последний сказитель» или о сакральном феномене кыргызских манасчи. [Текст] / С. Абдрасулов [Электронный ресурс] // URL: <http://www.eposmanas.ru/abdurasulov/>
2. Абдылдаев, М. К. Из истории религии и атеизма в Кыргызстане [Текст] / М. К. Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1991. – 275 с.
3. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 353 с.
4. Аверинцев, С. С. Архетипы [Текст] / С. С. Аверинцев // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Т. 1 / Под ред. С. Токарева. – М.: Сов. энцикл., 1980. – 1392 с. 304
5. Аверинцев, С. С. Заметки к будущей классификации типов символа [Текст] / С. С. Аверинцев // Проблемы изучения культурного наследия: [Сб. ст., посвящ. 75-летию Д. С. Лихачева]. – М.: Наука, 1985. – С. 297–303.
6. Аверинцев, С. С. Символ [Текст] / С. С. Аверинцев // Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. Т. 6. – М.: Сов. энцикл., 1971. – С. 826–831 [Электронный ресурс] // URL: <http://feb-web.ru/feb/kle/Kleabc/ke6/ke6-8262.htm>
7. Агапкина, Т. А. Благопожелание [Текст] / Т. А. Агапкина // Славянская мифология: Энцикл. словарь / Ин-т славяноведения и балканистики РАН; Науч. ред. В. Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. – М.: Эллис Лак, 1995. – 416 с.
8. Агапкина, Т. А. Благопожелание: ритуал и текст [Текст] / Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова // Славянский и балканский фольклор: Верования. Текст. Ритуал. – М.: Наука, 1994. – С. 168–208.
9. Айтбаев, А. А. Менталитет кыргызского народа: теория и практика [Текст] / А. А. Айтбаев. – Бишкек, 2006. – 249 с.
11. Айтмамбетов, Д. Быт и кочевые традиции киргизского аила (первая половина XIX в.) [Текст] / Д. Айтмамбетов // Вопросы истории материальной

и духовной культуры Кыргызстана: Сб. науч. ст. – Фрунзе: Изд-во КГУ, 1987. – С. 45–61.

12. Айтмамбетов, Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX и начале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Фрунзе: Илим, 1967. – 310 с. 305

13. Айтматов, Ч. Т. Сияющая вершина древнекыргызского духа [Текст] / Ч. Т. Айтматов // Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. / Сост.: С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев. – Бишкек: Гл. ред. КЭ, 1995. – С. 14–23.

14. Айтматов, Ч., Шаханов, М. Исповедь на исходе века (Плач охотника над пропастью) [Текст] / Ч. Айтматов, М. Шаханов. – Алматы, 1996. – 384 с.

15. Акатаев, С. Н. О специфике культуры кочевья [Текст] / С. Н. Акатаев // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством [Текст]. – Алматы: Гылым, 1993. – С. 5–31.

16. Акатай, С. Древние культы и традиционная культура казахского народа [Текст] / С. Акатай. – Алматы, 2001. – 363 с.

17. Аккелте [Текст] // «Манас» энциклопедиясы / Башкы ред. А. Карыпкулов. – Т. 1. – Бишкек: Кыргыз энцикл. Башкы ред., 1995. – 57 б.

18. Акмолдоева, Ш. Б. Вселенная «Манаса» [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Изд-во КГУ им. И. Арабаева, 2009. – 166 с.

19. Акмолдоева, Ш. Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас») [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.

20. Акмолдоева, Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов (на материалах эпоса «Манас») [Текст] / Ш. Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1997. – 268 с. 306

21. Алтмышбаев, А. А. Общественно-политическая мысль в Киргизии [Текст] / А. А. Алтмышбаев, А. Д. Давлеткельдиев, М. С. Джунусов // Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР. Т. 2. – М., 1965. – С. 818–825.

22. Алтмышбаев, А. А. Очерки истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. А. Алтмышбаев. – Фрунзе: Илим, 1985. – 150 с.
23. Алтмышбаева, Дж. А. Идеино-теоретические и социально-политические источники становления философской и общественной мысли кыргызов в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / Дж. А. Алтмышбаева. – Бишкек: КРСУ, 2015. – 145 с.
24. Аманалиев, Б. А. Из истории философской мысли киргизского народа [Текст] / Б. А. Аманалиев. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1973. – 76 с.
25. Антипина, К. И. Народное искусство киргизов [Текст] / К. И. Антипина. – М.: Наука, 1979. – 345 с.
26. Антонов, В. И. Символ, наука, культура [Текст] / В. И. Антонов. – М.: Луч, 1995. – 139 с.
27. Антонов, В. И. Символизация как социокультурная и познавательно- практическая проблема [Текст] / В. И. Антонов. – М.: Луч, 1992. – 152 с.
28. Антонова, Е. В. О знаковой сущности вещественных памятников и о способе их интерпретации [Текст] / Е. В. Антонова, Д. С. Раевский // Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. – М.: Наука, 1991. – С. 207–232.
29. Аронов, В. Вещь в искусствоведении [Текст] / В. Аронов // Декоративное искусство СССР. – 1985. – № 11. – С. 22–23.
30. Арутюнов, С. А. Обычай, ритуал, традиции [Текст] / С. А. Арутюнов // Советская этнография. – 1981. – № 2. – С. 97–99. 308
31. Арутюнова, Н. Д. Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Res philological. – Л.: Наука, 1990. – С. 56–83.
32. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – 896 с.

33. Аскарров, Т. А. Двухмерная структура образной мысли завещания Кокотой-хана [Текст] / Т. А. Аскарров // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тез. докл. науч. симпоз. – Бишкек, 1995. – С. 123–124.
34. Ауэзов, М. Киргизская народная героическая поэма «Манас» [Текст] / М. Ауэзов // Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 15–84. 309
35. Байбурин, А. К. Ритуал в системе знаковых средств культуры [Текст] / А. К. Байбурин // Этнознаковые формы культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 23–41.
36. Байбурин, А. К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов [Текст] / А. К. Байбурин / Отв. ред. Б. Н. Путилов. – СПб.: Наука, 1993. – 242 с. 310
37. Байбурин, А. К. Ритуал: между биологическим и социальным [Текст] / А. К. Байбурин // Фольклор и этнографическая действительность: Сб. ст. / Отв. ред. А. К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1992. – С. 18–27.
38. Байбурин, А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей [Текст] / А. К. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры: Сб. ст. – Л.: Наука, 1989. – С. 63–89.
39. Байбурин, А. К. Семиотический статус вещей и мифология [Текст] / А. К. Байбурин // Материальная культура и мифология: [Сб. ст.] / Отв. ред. Б. Н. Путилов. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1981. – С. 215–226 (Сб. Музея антропологии и этнографии).
40. Бакиева, Г. А. Социальная память и современность [Текст] / Г. А. Бакиева. – Бишкек: Илим, 2000. – 231 с.
41. Бакиева, Г. А. Философский анализ феномена социальной памяти. Дис. ... д-ра филос. наук [Текст] / Г. А. Бакиева. – СПб., 2001. – 348 с.
42. Бартольд, В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / В. В. Бартольд. – Бишкек, 1996. – 326 с.

43. Бекбоев, А. Мифическое сознание: необходимость и случайность [Текст] / А. Бекбоев, О. А. Тогусаков // Из истории социально-философской мысли народов Востока. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 24–41.
44. Белый, А. Символизм как миропонимание [Текст] / А. Белый. – М.: Республика, 1994. – 528 с. 103. Бенифанд, А. В. Праздник: сущность, история, современность [Текст] / А. В. Бенифанд. – Красноярск: Изд-во Красн. ун-та, 1986. – 140 с.
45. Блумер, Г. Общество как символическая интеракция [Текст] / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. – М.: Изд. МГУ. – 1984. – С. 173–178.
46. Бодрийар, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийар / Пер. с фр. – М.: Рудомино, 1999. – 232 с.
47. Ботоканова, Г. Т. Традиционные знания: философский анализ [Текст] / Г. Т. Ботоканова. – Бишкек: Кут Бер, 2015. – 340 с.
48. Валиханов, Ч. Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч. Ч. Валиханов // Валиханов, Ч. Ч. Собр. соч.: В 5 т. Т. 2... – С. 7–82.
49. Веселовский, А. Н. Миф и символ [Текст] / А. Н. Веселовский // Русский фольклор: Вопросы теории фольклора / АН СССР, ИРЛИ; Отв. ред. А. А. Горелов. – Л.: Наука, 1979. – Т. 19. – С. 186–199 (Сер. Русский фольклор).
50. Гачев, Г. Национальные образы мира: Евразия – космос кочевника, земледельца и горца [Текст] / Г. Гачев. – М.: Ин-т Ди-Дик, 1999 – 356 с.
51. Гегель, Г. В. Ф. Наука логики: В 3 т. [Текст] / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1970. – Т. 1. – 501 с.
52. Генон, Р. Символы священной науки [Текст] / Р. Генон / Пер. с фр. Н. Тирос. – М.: Беловодье, 2002. – 494 с. [Электронный ресурс] // URL: http://www.fatuma.net/files/Simvoly_svjawennoj_nauki.pdf
53. Голан, А. Миф и символ [Текст] / А. Голан. – М.: Рус. лит., 1992. – 374 с.

54. Грач, А. Д. Древние кочевники в центре Азии [Текст] / А. Д. Грач. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
55. Греймас, А.-Ж. Структурная семантика: поиск метода [Текст] / А.-Ж. Греймас. – М.: Академ. просп., 2004. – 368 с.
56. Гумилев, Л. Н. Древние тюрки [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1990. – 364 с.
57. Дашковский, П. К. Вещь в традиционной культуре Центральной Азии: философско-культурологическое исследование [Текст] / П. К. Дашковский, С. М. Карымова. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2012. – 252 с.
58. Дешарне Б. Символ [Текст] / Б. Дешарне, Л. Нефонтен. – М.: АСТ, Астрель, 2007. – 197 с. 317
59. Дробницкий, О. Ритуал [Текст] / О. Дробницкий, Ю. Левада // Философская энциклопедия: В 5 т. Т. 4 / Гл. ред. Ф. В. Константинов. – М.: Сов. энцикл., 1967. – С. 512.
60. Дюркгейм, Э. Коллективный ритуал [Текст] / Э. Дюркгейм // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост.: В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 438–441.
61. Дюркгейм, Э. Священные объекты как символы [Текст] / Э. Дюркгейм // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 469–471.
62. Евзлин, М. С. Космология и ритуал [Текст] / М. С. Евзлин. – М.: Радикс, 1993. – 344 с.
63. Ерёмина, В. И. Ритуал и фольклор [Текст] / В. И. Ерёмина. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1991. – 207 с. 319
64. Жирмунский, В. М. Введение в изучение эпоса «Манас» [Текст] / В. М. Жирмунский // Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 85–196.

65. Жирмунский, В. М. Легенда о призвании певца [Текст] / В. М. Жирмунский // Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979. – С. 397–407.

66. Жирмунский, В. М. Тюркский героический эпос: Избр. труды [Текст] / В. М. Жирмунский. – М.: Книга по требованию, 2013. – 725 с.

67. Жуковская, Н. Л. Категории и символика традиционной культуры монголов [Текст] / Н. Л. Жуковская. – М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1988. – 194 с. 320

68. Иванов, А. В. Символ [Текст] / А. В. Иванов // Современная западная философия: Словарь. – М.: Полит. лит., 1991. – 416 с.

69. Иванов, Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Т. 1 [Текст] / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Языки рус. культуры, 1999. – 912 с.

70. Иванов, Вяч. Вс. Очерки по истории семиотики в СССР [Текст] / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Наука, 1976. – 298 с.

71. Иванов, Вяч. Вс. Происхождение семантического поля славянских слов, обозначающих дар и обмен [Текст] / Вяч. Вс. Иванов // Славянское и бал- канское языкознание: Проблемы интерференции и языковых контактов / АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1975. – С. 50–78.

72. Иванов, Вяч. Вс. Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем [Текст] / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Сов. радио, 1978. – 185 с.

73. Иванов, Вяч. Вс. Языковые следы мифологии имени [Текст] / Вяч. Вс. Иванов // Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст: Тез. междунар. науч. конф.: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во Ин-та славяноведения РАН, 2001. – С. 40–42.

74. Каада-салттар. Ак баталар [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2003. – 400 б.

75. Какеев, А. Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы [Текст] / А. Ч. Какеев. – Бишкек, 1995. – 194 с.

76. Кант, И. Критика способности суждения [Текст] / И. Кант // Кант, И. Соч.: В 6 т. Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – 564 с.

77. Кассирер, Э. Философия символических форм: В 3 т. [Текст] / Э. Кассирер / Пер. с нем. С. А. Ромашко. – М.; СПб.: Университет. кн., 2002. – Т. 1. Язык. 1923–1929. – 272 с.; Т. 2: Мифологическое мышление. – 280 с.; Т. 3. Феноменология познания. – 398 с.

78. Кассирер, Э. Философия символических форм: Введение и постановка проблемы [Текст] / Э. Кассирер // Культурология. XX век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 163–212.

79. Касымалиева, Г. М. Кыргызские традиции, обряды, ритуалы и игры в досуговой деятельности: Уч. пос. [Текст] / Г. М. Касымалиева. – Бишкек, 2008. – 50 с.

80. Киргизский героический эпос «Манас» [Текст] / Под ред. М. И. Богдановой, В. М. Жирмунского, А. А. Петросяна. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 378 с.

81. Кнабе, Г. С. Язык бытовых вещей [Текст] / Г. С. Кнабе // Декоративное искусство СССР. – 1985. – № 6. – С. 39–43.

82. Кожожаш: Эпос [Текст] / Баш сөзүн жаз. Ч. Айтматов, А. Акматалиевдин жалпы редакциясы менен түз. К. Кырбашев. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б. 325

83. Козубаев, О. От мифопоэтического к реально-историческому [Текст] / О. Козубаев, А. Бекбоев // Наука и техника. – 1995. – № 12. – С. 17–21.

84. Кон, И. С. К проблеме возрастного символизма [Текст] / И. С. Кон // Советская этнография. – 1981. – № 6. – С. 98–106.

85. Коршунова, Н. Н. Знак и символ в культуре [Текст] / Н. Н. Коршунова // Актуальные проблемы социогуманитарного знания. – М.: Изд-во МГАИ, 2002. – С. 141–151.

86. Кочкунов, А. С. Аш [Текст] / А. С. Кочкунов // «Манас» энциклопедиясы: 2-т. Т. 1 / Башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. Башкы ред., 1995. – 111–113 б.
87. Кулагина, Н. В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания [Текст] / Н. В. Кулагина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – 75 с.
88. Кыдырбаева, Р. З. Сказительное мастерство манасчи [Текст] / Р. З. Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1984. – 118 с.
89. Кыдырбаева, Р. З. Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство [Текст] / Р. З. Кыдырбаева. – Бишкек: Шам, 1996. – 408 с.
90. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1973. – 706 б.
91. Кыргыздын макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү [Текст]. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1964. – 95 б.
92. Кыргыздын ырым-жырымдары [Текст] // Кыргыздар: Он төрт томдук / Түзүүчүлөр: К. Жусупов, Ж. Бакашева, К. Иманалиев, М. Кармыштегин. – Т. XIII. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 186–252 б.
93. Лауде-Циртаутас, И. Киргизский поэт-сказитель Сагымбай Орозбаков (1867–1930) и эпос «Манас» [Текст] / И. Лауде-Циртаутас // Советская тюркология. – 1987. – № 3. – С. 74–82.
94. Леви-Стросс, К. Миф, ритуал, генетика [Текст] / К. Леви-Стросс // Природа. – 1978 – № 1. – С. 90–106.
95. Леви-Стросс, К. Первобытное мышление: Миф и ритуал [Текст] / К. Леви-Стросс / Пер. с фр. – М.: Республика, 1994. – 382 с.
96. Леви-Стросс, К. Структура мифов [Текст] / К. Леви-Стросс // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 152–164.
97. Леви-Стросс, К. Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Стросс. – М.: Наука, 1983. – 512 с.

98. Леви-Стросс, К. Тотемизм сегодня: Неприрученная мысль [Текст] / К. Леви-Стросс / Пер. с фр. А. Б. Островского. – М.: Академ. Проект, 2008. – 528 с. (Сер. Философские технологии).
99. Левинтон, Г. А. Ритуал и ритуализированные формы поведения [Текст] / Г. А. Левинтон // Рациональность и семиотика поведения: Мат-лы науч.- методолог. семинара по проблемам логики, психологии и семиотики деятельности. – Киев, 1988. – С. 53–54.
100. Лич, Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов: К использованию структурного анализа в социальной антропологии [Текст] / Э. Лич / Пер. с англ. – М.: Вост. лит., 2001. – 142 с.
101. Лорд, А. Б. Сказитель [Текст] / А. Б. Лорд / Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона. – М.: Вост. лит. РАН, 1994. – 368 с.
102. Лосев, А. Ф. Диалектика мифа [Текст] / А. Ф. Лосев // Лосев, А. Ф. Из ранних произведений. – М.: Правда, 1990. – С. 391–599.
103. Лосев, А. Ф. Знак. Символ. Миф (Труды по языкознанию) [Текст] / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 479 с.
104. Лосев, А. Ф. Логика символа [Текст] / А. Ф. Лосев // Лосев, А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 247–274.
105. Лосев, А. Ф. Мифология [Текст] / А. Ф. Лосев // Философская энциклопедия: В 5 т. – М.: Сов. энцикл., 1964. – Т. 3. – С. 457–467 с.
106. Лосев, А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии [Текст] / А. Ф. Лосев / Отв. ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1993. – 959 с.
107. Лосев, А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство [Текст] / А. Ф. Лосев. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
108. Лосев, А. Ф. Символ [Текст] / А. Ф. Лосев // Философская энциклопедия: В 5 т. Т. 5 / Гл. ред. Ф. В. Константинов. – М.: Сов. энцикл., 1970. – С. 10–11.
109. Лосев, А. Ф. Философия имени [Текст] / А. Ф. Лосев // Лосев, А. Ф. Из ранних произведений. – М.: Правда, 1990. – С. 7–278.

110. Лотман, Ю. М. Альтернативный вариант: бесписьменная культура или культура до культуры? [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 363–371.
111. Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 150–390.
112. Лотман, Ю. М. Культура и взрыв [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 12–149. 330
113. Лотман, Ю. М. Культура и информация [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 393–396.
114. Лотман, Ю. М. Миф – имя – культура [Текст] / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 525–542.
115. Лотман, Ю. М. О мифологическом коде сюжетных текстов [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 670–673.
116. Лотман, Ю. М. О семиотическом механизме культуры [Текст] / Ю. М. Лотман, Б. А. Успенский // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 485–503.
117. Лотман, Ю. М. Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992) [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство–СПБ, 2010. – 704 с.
118. Лотман, Ю. М. Символ в системе культуры [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 240–249.
119. Лотман, Ю. М. Символ – ген сюжета [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 220–239.
120. Лотман, Ю. М. Статьи по типологии культуры [Текст] / Ю. М. Лотман // Лотман, Ю. М. Семиосфера... – С. 392–459.
121. Лурия, А. Р. Язык и сознание [Текст] / А. Р. Лурия / Под ред. Е. Д. Хомской. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 320 с.
123. Мамардашвили, М. К. Символ и сознание: Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке [Текст] / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Прогресс-Традиция, 1999. – 228 с.

124. Манас: Киргизский героический эпос (Вариант Сагымбая Орозбакова): В 4 кн. [Текст]. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1984. – Кн. 1. – 543 с.; Кн. 2. – 1988. – 687 с.; Кн. 3. – 1990. – 512 с.; Кн. 4. – М.: Наследие, 1995. – 768 с.
125. Манас: Көкөтөйдүн ашы. Семетей баатырдан бир бөлүм: Эпос (Тыныбектин варианты боюнча) [Текст] / Түзгөн Р. Сарыпбеков. – Бишкек: Ала-Тоо, 1994. – 176-б.
126. «Манас» энциклопедиясы [Текст] / Башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. Башкы ред., 1995. – Т. 1. – 440 б; Т. 2 – 432 б.
127. Манас: Эпос (Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча): 4-китеп [Текст]. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972–1984. – 1-китеп. – 544-б.; 2-китеп. – 302-б.; 3-китеп. – 214-б.
128. Манас: Эпос (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча). 2-китеп [Текст]. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 151-б.
129. Мелетинский, Е. М. Миф и историческая поэтика фольклора [Текст] / Е. М. Мелетинский // Фольклор. Поэтическая система. – М.: Наука, 1977. – С. 23–41.
130. Мелетинский, Е. М. Первобытные истоки словесного искусства [Текст] / Е. М. Мелетинский // Ранние формы искусства. – М.: Искусство, 1972. – С. 149–190.
131. Мелетинский, Е. М. Поэтика мифа [Текст] / Е. М. Мелетинский. – 3-е изд. – М.: Вост. лит., 2000. – 407 с. (Сер.: Исследования по фольклору и мифологии Востока).
132. Молдобаев, И. Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И. Б. Молдобаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 362 с.
133. Молдобаев, И. Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И. Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 152 с.

134. Моррис, У. Основания теории знаков [Текст] / У. Моррис // Семиотика: Сборник переводов / Под ред. Ю. С. Степанова. – М.: Радуга, 1983. – С. 37–89.
135. Мусаев, С. Эпос «Манас» [Текст] / С. Мусаев // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». – Бишкек, 1995. – С. 49–57.
136. Мыльников, А. С. Язык культуры и вопросы изучения этнической специфики средств знаковой коммуникации [Текст] / А. С. Мыльников // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л.: Наука, 1989. – С. 7–37.
137. Мюллер, М. От слова к вере: Миф и религия [Текст] / М. Мюллер, В. Вундт. – М.: Эксмо; СПб.: Terra fantastica, 2002. – 859 с.
138. Нечипуренко, В. Н. Ритуал: генезис социального бытия и формирование субъективности: Автореф. дис. ... д-ра филос. наук [Текст] / В. Н. Нечипуренко. – Ростов-н/Д., 2002 [Электронный ресурс] // URL: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/ritual-genezis-socialnogo-bytija-iformirovanie-subektivnosti.html#0690740842>
139. Нечипуренко, В. Н. Ритуал (опыт социально-философского анализа) [Текст] / В. Н. Нечипуренко. – Ростов-н/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 2002. – 292 с.
140. Новик, Е. С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме (опыт сопоставления структур) [Текст] / Е. С. Новик. – М.: Наука, 1984. – 304 с.
141. Норман, Д. Символизм в мифологии [Текст] / Д. Норман. – М.: Ассоциация духовного единения «Золотой век», 1997. – 272 с.
142. Нурланова, К. Символика мира в традиционном искусстве казахов [Текст] / К. Нурланова // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы: Гылым, 1993. – С. 208–237.
143. Осмонова, Н. И. Символ как механизм коллективной памяти в традиционной культуре кыргызов (на примере Тенгри как символа единства мира) [Текст] / Н. И. Осмонова // Исторические, философские и юридические

науки. Культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. – № 7 (57). – С. 115–121.

144. Осмонова, Н. И. Символическая Вселенная кочевника: Истоки традиционного мировосприятия кыргызов [Текст] / Н. И. Осмонова. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2014. – 170 с.

145. Осмонова, Н. И. Символическая Вселенная человека традиционной кочевой культуры [Текст] / Н. И. Осмонова / КРСУ. – Бишкек, 2016. – 331 с.

146. Петров, М. К. Язык. Знак. Культура [Текст] / М. К. Петров. – М.: Наука, 1991. – 328 с.

147. Пивоев, В. М. Имя и слово в мифологическом сознании [Текст] / В. М. Пивоев // Эстетика М. М. Бахтина и современность. – Саранск: Изд-во Мордовс. ГУ, 1989. – С. 83–86.

148. Пивоев, В. М. Мифологическое сознание как способ освоения мира [Текст] / В. М. Пивоев. – Петрозаводск: Карелия, 1991. – 111 с.

149. Пирс, Ч. С. Логические основания теории знаков [Текст] / Ч. С. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – 352 с.

150. Платон. Федр [Текст] / Платон // Платон. Избранные диалоги. – М.: АСТ, 2006. – С. 195–254.

151. Плетнева, С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура [Текст] / С. А. Плетнева. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1967. – 196 с.

152. Полонская, И. Н. Традиция: от сакральных оснований к современности [Текст] / И. Н. Полонская. – Ростов-н/Д.: Изд-во РГУ. 2006. – 269 с.

153. Потebня, А. А. Символ и миф в народной культуре [Текст] / А. А. Потebня. – М.: Лабиринт, 2007. – 480 с.

154. Потebня, А. А. Слово и миф [Текст] / А. А. Потebня. – М.: Правда, 1989. – 622 с.

155. Потebня, А. А. Эстетика и поэтика [Текст] / А. А. Потebня. – М.: Искусство, 1970. – 614 с.

156. Путилов, Б. Н. Героический эпос и действительность [Текст] / Б. Н. Путилов. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1988. – 223 с.
157. Путилов, Б. Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика [Текст] / Б. Н. Путилов. – М.: Вост. лит. РАН, 1997. – 295 с.
158. Радлов, В. В. Предисловие к V тому «Образцов народной литературы северных тюркских племен», изданному в 1885 г. в С.-Петербурге [Текст] / В. В. Радлов // «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе: Илим, 1968. – С. 14–38.
159. Райхл, К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура [Текст] / К. Райхл / Пер. с англ. В. Трейстер; Под ред. Ф. А. Функа. – М.: Вост. лит. РАН, 2008. – 383 с.
160. Рахматуллин, К. А. Творчество манасчи [Текст] / К. А. Рахматуллин // «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе: Илим, 1968. – С. 75–103.
161. Ревуненкова, Е. В. Миф – обряд – религия: Некоторые аспекты проблемы на материале народов Индонезии [Текст] / Е. В. Ревуненкова. – М.: Наука, Гл. ред. вост. лит., 1992. – 216 с.
162. Рубцов, Н. Н. Символ в искусстве и жизни: философские размышления [Текст] / Н. Н. Рубцов. – М.: Наука, 1991 – 176 с. (Сер.: Общество и личность).
163. Сагалаев, А. М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип [Текст] / А. М. Сагалаев. – Новосибирск: Наука, 1991. – 152 с.
164. Сагалаев, А. М. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Знак и ритуал [Текст] / А. М. Сагалаев, И. В. Октябрьская. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1990. – 209 с.
165. Садыков, К. Истоки сказительного искусства манасчи [Текст] / К. Садыков // Эпос «Манас» и искусство (графика, кино, культурология, музыка, сказительство, скульптура). – Бишкек, 1994. – С. 86–92.

166. Садыков, К. «Манас» и «Бхагават-Гита» в свете проблемы трансляции сакральных текстов культуры [Текст] / К. Садыков [Электронный ресурс] // URL: <http://edu.gov.kg/ru/presscentr/intervju/403.html>
167. Саралаев, Н. К. Историческое и логическое: от ноумена к феномену [Текст] / Н. К. Саралаев. – Бишкек, 2004. – 254 с.
168. Сарингулян, К. С. Ритуал в системе этнокультурной среды [Текст] / К. С. Сарингулян // Методологические проблемы исследования этнических культур: Мат-лы симпозиума. – Ереван, 1978. – С. 76–78.
169. Свасьян, К. А. Проблема символа в современной философии (критика и анализ) [Текст] / К. А. Свасьян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. – 226 с.
170. Свасьян, К. А. Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ [Текст] / К. А. Свасьян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1989. – 237 с.
171. Сегал, Д. Мир вещей и семиотика [Текст] / Д. Сегал // Декоративное искусство СССР. – 1985. – № 6. – С. 38–41.
172. Семека, Е. С. Антропоморфные и зооморфные символы в четырех- и восьмичленных моделях мира [Текст] / Е. С. Семека // Уч. зап. Тарт. ГУ: Труды по знаковым системам. Вып. V. – Тарту, 1971. – С. 92–120.
173. Сепир, Э. Символизм [Текст] / Э. Сепир // Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – С. 185– 611.
174. Сулейменов, О. Язык письма. Взгляд в доисторию о происхождении письменности и языка малого человечества [Текст] / О. Сулейменов. – Алматы; Рим, 1998. – 501 с. 344
175. Сычева, С. Г. Гносеология и онтология символа [Текст] / С. Г. Сычева. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2005. – 243 с.
176. Тайлор, Э. Б. Первобытная культура [Текст] / Э. Б. Тайлор / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.

177. Тахо-Годи, А. А. Термин «символ» в древнегреческой литературе [Текст] / А. А. Тахо-Годи // Образ и слово: Вопросы классической филологии. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 16–58.

178. Тахо-Годи, А. А. Греческая культура в мифах, символах и терминах [Текст] / А. А. Тахо-Годи, А. Ф. Лосев / Общ. ред. А. А. Тахо-Годи. – СПб.: Алатейя, 1999. – 717 с.

179. Тодоров, Ц. Теории символа [Текст] / Ц. Тодоров / Пер. с фр. Б. Нарумова. – М.: Дом интеллектуал. кн., Рус. феноменолог. общ-во, 1999. – 408 с.

180. Толстых, В. И. Традиция [Текст] / В. И. Толстых // Новая философская энциклопедия: В 4 т. Т. 4. – М. 2001 [Электронный ресурс] // URL: <http://iph.ras.ru/elib/3043.html>

181. Топорков, А. Л. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры [Текст] / А. Л. Топорков // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л.: Наука; Ленингр. отд., 1989. – С. 89–101.

182. Топоров, В. Н. Вещь в антропологической перспективе (апология Плюшкина) [Текст] / В. Н. Топоров // Топоров, В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс-культура, 1995. – С. 7–111.

183. Топоров, В. Н. Две заметки из области ономатологии [Текст] / В. Н. Топоров // Имя: внутренняя структура, семантическая аура, контекст: Тез. междунар. науч. конф.: В 2 ч. Ч. 1. – М.: Изд-во Ин-та славяноведения РАН, 2001. – С. 61–91.

184. Топоров, В. Н. К происхождению некоторых поэтических символов (палеолитическая эпоха) [Текст] / В. Н. Топоров // Ранние формы искусства: Сб. ст. – М.: Искусство, 1972. – С. 77–105.

185. Топоров, В. Н. О космологических источниках раннеисторических описаний [Текст] / В. Н. Топоров // Уч. зап. Тарт. гос. ун-та. Вып. 308. Труды по знаковым системам. – Тарту: Изд-во Тарт. ГУ, 1973. – Т. 6. – С. 106–150.

186. Топоров, В. Н. О некоторых предпосылках формирования категории посессивности [Текст] / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание: Проблема диалектологии. Категория посессивности. – М.: Наука, 1986. – С. 140–158.

187. Топоров, В. Н. О ритуале: Введение в проблематику [Текст] / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1988. – С. 7–60.

188. Топоров, В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией мирового дерева [Текст] / В. Н. Топоров // Теория знаковых систем. – Вып 5. – 1971. – С. 9–62.

189. Тэрнер, В. Символ и ритуал [Текст] / В. Тэрнер / Пер. с англ. – М.: Наука, 1983. – 277 с.

190. Уайт, Л. Символ: начало и основа человеческого поведения [Текст] / Л. Уайт // Уайт, Л. Избранное: Наука о культуре / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 34–51.

191. Уайтхед, А. Н. Символизм, его смысл и воздействие [Текст] / А. Н. Уайтхед. – Томск: Водолей, 1999. – 64 с.

192. Убукеев, М. А. «Манас» – эпическая культура кыргызов: опыт художественно-научного, культурологического осмысления эпоса [Текст] / М. А. Убукеев. – Бишкек: Мурас, 1998. – 132 с.

193. Уваров, Л. В. Образ, символ, знак: Анализ современного гносеологического символизма [Текст] / Л. В. Уваров. – Минск: Наука и техника, 1967. – 120 с.

194. Урманбетова, Ж. К. Культура кыргызов в проекции философии истории [Текст] / Ж. К. Урманбетова. – Бишкек: Илим, 1997. – 174 с.

195. Фадеева, И. Е. Символ в системе культуры: Теория и феноменология [Текст] / И. Е. Фадеева. – СПб.: Изд-во РИГУ им. А. И. Герцена, 2003. – 147 с.

196. Фадеева, Т. Образ и символ: Универсальный язык символики в истории культуры [Текст] / Т. Фадеева. – М.: Новалис, 2004. – 256 с.

197. Цивьян, Т. В. К семантике пространственных и временных показателей в фольклоре [Текст] / Т. В. Цивьян // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту: Изд-во Тарт. ГУ, 1973. – С. 13–17.
198. Чистов, К. В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории [Текст] / К. В. Чистов. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1986. – 304 с.
199. Чистов, К. В. Традиция, «традиционные общества» и проблема варьирования [Текст] / К. В. Чистов // Советская этнография. – М.: Наука, 1981. – № 2. – С. 105–106.
200. Чистов, К. В. Фольклор. Текст. Традиция [Текст] / К. В. Чистов. – М.: Изд. ОГИ, 2005. – 272 с.
201. Шаханова, Н. Ж. Семантико-семиотический анализ традиционной культуры казахов (философско-культурологический аспект): Автореф. дис. ... д-ра филос. наук [Текст] / Н. Ж. Шаханова. – Алматы, 1999. – 47 с.
202. Шваллер де Любич, Р. О символе и символическом [Текст] / Р. Шваллер де Любич // Бадж, У., Нажель, Ж., Шваллер де Любич, Р. Легенды о египетских богах. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2001. – С. 197–276.
203. Шинкаренко, В. Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия [Текст] / В. Д. Шинкаренко. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с.
204. Эко, У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию [Текст] / У. Эко. – СПб.: Symposium, 2006. – 540 с.
205. Элиаде, М. Образы и символы: Эссе о магико-религиозной символике [Текст] / М. Элиаде // Элиаде, М. Избранные сочинения... – С. 125–250.
206. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. [Текст] / Сост.: С. Алиев, Р. Сарыпбеков, К. Матиев. – Бишкек: Гл. ред. КЭ, 1995. – 472 с.
207. Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тез. докл. науч. симпозиума [Текст]. – Бишкек, 1995. – 208 с.

208. Эпштейн, М. Н. Вещь и слово: К проекту «лирического музея» [Текст] / М. Н. Эпштейн // Вещь в искусстве. – М.: Наука, 1986. – С. 320–335. 354

209. Этнографическое изучение знаковых средств культуры: Сб. ст. [Текст] / Отв. ред. А. С. Мыльников. – Л.: Наука, Ленингр. отд., 1989. – 297 с.

210. Юнг, К. Г. Архетип и символ [Текст] / К. Г. Юнг / Пер. с нем. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.

211. Юнг, К. Г. Человек и его символы [Текст] / К. Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон, И. Якоби, А. Яффе. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.